

ол. полторацькиї
останні дні
бурханів

ДВОЧ
ЛІМ

ОЛ. ПОЛТОРАЦЬКИЙ

ОСТАННІ ДНІ БУРХАНІВ

Мандрівка до:

**Кратни Червоного Багатиря
пустелі Гобі або Шамо
міста Шанхайських гір**

Літо 1930 року

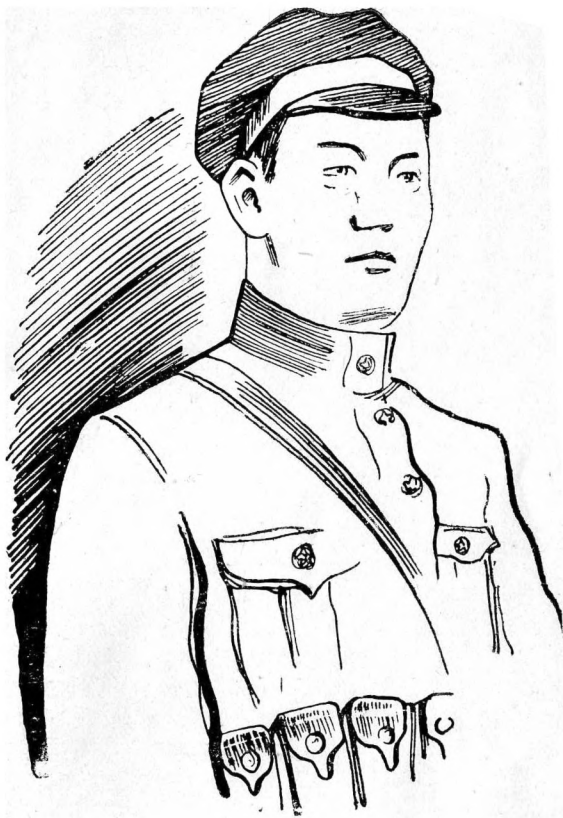
**ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ**

1932

Бібліографічний огляд цього видання
вміщено в „Літописі Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати

Художник Дейнека

СУХЕ-БАТОР

П Р О В О Д И Р
М О Н Г О Л Ь С Ь Н О Ю
Р Е В О Л Ю Ц И Й

„МОНГОЛЬСЬКОМУ НАРОДОВІ І УРЯДОВІ АВТОНОМНОЇ МОНГОЛІЇ“

Червоне військо робітничо-селянського уряду, розбивши царського адмірала Колчака, перейшло Урал і переможно ступило на Сибірську рівнину. Воно несло звільнення сибірським робітникам і селянам, киргизам, бурятам і всьому робітничому народові. В цей момент Радянський уряд звернувся до монгольського народу з братерськими словами: Коли російські робітники й селяни відібрали владу від царських генералів, жандармів і капіталістів 26 жовтня 1917 року, вони одразу ж звернулися до трудящих усього світу з пропозицією встановити такий лад, за якого жадна велика міцна держава не може ані приєднувати до себе силоміць, ані утримувати в своїх межах маленькі й слабосилі народи. Одночасно з дим робітничо-селянський уряд знищив усі таємні договори з Японією і Китаєм, бо ними царський уряд свого часу, під маркою автономії Монголії, пібито в інтересах монгольського народу. Відібрав Монголію від Китаю лише для того, щоб настановити в Урзі свого радника, щоб загарбати багатства монгольського народу й передати їх російським купцям і гнобителям народу.

Проте, в травні минулого року повстання чехо-словаків і наскок японців на Сибір не дали змоги здійснити наші плани й повернути монгольському народові те, що в нього забрав царський уряд. Японці, разом з союзниками, не дозволили представникам робітничо-селянського уряду прийхати навіть до Урги із звісткою з Москви.

Тепер, коли дю звістку несе переможна Червона армія, женучи перед собою банди Колчака, Семенова та інших грабіжників, радянський уряд знов урочисто заявляє:

Російський нарід відмовився від усіх договорів з японським і хінським урядами про Монголію. Монголія є вільна країна. Російських радників, царських консулів, банкірів і багатіїв, що тримали силою й золотом у своїх руках монгольський нарід і вичавлювали з нього останні соки, не повинно бути в Монголії, їх треба вигнати. Уся влада й суд країни повинні належати монгольському народові. Жаден чужоземець не має права втручатися до внутрішніх справ Монголії. В зміну договору 1913 року, Монголія як незалежна країна має право безпосередньо заходити в стосунки з усіма іншими народами без будь-якої опіки Пекіну або Петрограду.

Радянський уряд, голосно сповіщаючи про це монгольський нарід, пропонує негайно налагодити дипломатичні зв'язки з російським народом і вислати назустріч Червоній армії посланців вільного монгольського народу.

Москва, серпень 1919 року

ПО ТОЙ БІК КОРДОНУ В АЛТАН-БУЛАКУ

Ви підстрибуєте майже під баню СРСР. Зліт трапеції на дивовижну далечинь: Москва—Іркутськ, шлях бумерангом навкруги південного берега Байкалу. М'яко падаєте в сітку і тихенько спускаєтеся сходами річки Селенги на бар'єр, на кордон.

Це Троїцько-Савськ і Кяхта, прикордонні міста СРСР поруч монгольського міста Алтан-Булаку. Отже, звідси починається репортаж про Монголію влітку 1930 року.

До Троїцько-Савська ви потрапляєте о другій годині дня. О четвертій закривається кордон. Треба поспішати—через те хатинки й розкішні будівлі кяхтинських, нині зліквідованих, крамарів миготять перед очима, ніби й справді ви летите стрімголов з бані вниз.

Пост прикордонної варті. Огляд речей, товариші-прикордонники щиро стискають вам руки, бажаючи цікавої подорожі: офіційна частина скінчена, все перевірено і тепер можна дозволити собі деяку неофіційну товариськусть. Ви проходите просторими, чистими кімнатами прикордонної варті, сідаєте на авто і проїжджаєте десять метрів нейтральної зони. Нічого особливого на землі не помітно,— а проте ви допіру перескочили з червоного кольору політичної мали всесвіту на жовтий і при сильній фантазії можете почути, як шкрябає авто по географічних ознаках міжнародньої мапи.

Десять метрів проїхали. Після нашого посту ви шукаєте очима великої будівлі посту монгольського. Але такого нема: на землі стоїть синій намет, з нього виходить дирик (салдат) у хакі, стає на підніжок авта і рушає в місто. Пост минули. Ви— в чужій країні.

В'їжджаєте в місто. Авто підвозить вас до невеличкої блакитної хатинки з білими візерунками. Виявляється, то не візерунки, а напис: «Державна внутрішня охорона». Тут вас реєструватимуть.

У невеличкій кімнаті сидить двоє військових. У кожного з них— солідний мавзер. Ви підходите до них, виймаєте закордонний паспорт. Вони запитують вас по-монгольському— ви нічого не розумієте. Показуєте їм на паспорт— вони не розуміють російської мови.

Ви починаєте сердитись— але раптом помічаєте в одного з монголів на мундирі значок з Леніном. Після того ви задоволено всміхаєтеся й монголізованою російською мовою називаєте військовому своє прізвище, вік, професію, місце народження.

Усі ці дані записують не пером, а пензлем з тушшю, вкладеним до чехольчика, щоб не псувалися волосинки пензлю. Записують згорі вниз і від правої руки до лівої.

Нарешті формальностям кінець. Виходите на вулицю й можете роздивитися по боках.

— Алтан-Булак-Хото? — питаєте ви товариша, і той відповідає вам цілком несподівано чистісінькою монгольською мовою:

— Дза!

Отже — Алтан-Булак, Прикордонне місто поруч радянського міста Кяхти. Обидва міста відокремлені одне від одного лише кількома десятками сажнів, до цього слід додати ще політичний кордон з вартою. Коли ходите по околицях Алтан-Булаку, слід пильно вдивлятися, щоб не потрапити часом до неутральної зони і не спричинитись випадково до якогось міжнародного конфлікту.

Алтан-Булак так близько лежить від Кяхти, що навіть серйозні географи вважають, ніби з ними взагалі справа темна. Недарма ж у книзі С. Крушельницького «Монголія», географічний нарис, дозволений Держнаукметодкомом і т. д., ДВУ 1930, і на мапі, і в тексті Кяхту кваліфіковано як монгольське, а не радянське місто. С. Крушельницькому я порадив би прийти до Алтан-Булаку й послухати таких розмов:

— Де ж Петя?

— Та в СРСР поїхав (це значить у Кяхту)!

— Та чого ж він туди подався; адже обід прохолоне! Ви зараз до СРСР їдете, то скажіть, щоб хутко вертав, я вже хушори печу.

Перебування в Алтан-Булаку належить до найпарадоксальніших епізодів з мого досвіду. Чорна лінія кордону на географічній мапі весь час нагадує про себе і, коли, тиждень перебувши в Алтан-Булаку, я вдивлявся в неутральну зону, — посеред абсолютно рівної землі мені ввижалась ця географічна ознака намальованою на терені — аж до галюцинації.

Справді — не на обрії, а здається, кинеш камінця через неутральну зону — і він уже став частиною території СРСР. Не те що на обрії — за п'ятдесят кроків від мене йде людина. Я навіть бачу прищик на її щоді, а вона помічає, що я хочу запалити цигарку. Щоб дати мені сірника, вона мусить спочатку поїхати до Москви, взяти закордонного пашпорта, пройти дві митниці і два прикордонні пункти — і то лише до четвертої години, бо після кордон уже закрито і ніякими силами не зможете ви в пів на п'яту побігти до Монголії і з увчливою посмішкою подати сірника.

Ставши недалеко неутральної зони, можна бачити, як по один бік кордону пересуваються люди в толстовках і москвошвейвських пальтах, а по другий бік — постаті в костюмах кольору малинового морозива з молоком і тропічних шоломах, або в синіх, жовтих, червоних халатах, напівстоячи в дерев'яних сідлах незмінної ще з часів Чингізхана форми.

Кордон з Монголією, країною, що здекларувала некапіталістичний шлях свого розвитку, має переважно митне значення. Це не те, що кордон наприклад з Польщею.

Перше, ніж перейти до Алтан-Булаку, слід ще спинитися на прикордонній смузі. Тут характеристичні дві гори. Одна „Лама-Дабан“, середнього розміру сопка з купою каміння на шпилі. Друга трохи

нижча. Вона біла, верх її золотий, має три шпилі, коли перефразувати вірменську поговорку — вгорі вона дзвонить, усередині співає, внизу неприємно смердить. Тобто: дзвонила, співала, а смердить і досі. Зветься «Кяхтинський собор», збудований він для упокою душ кяхтинського купецтва, гуртовиків-чайовиків; смердюча частина — це цвинтар і підшва собору з мавзолеями різних Німчинових, з мавзолеями зовбільшки з пересічну каварню; на стінах офіційного вигляду загін святих, а під землею сурдуги, трухляві кістяки і прогнилі очі великих комбінаторів, що вміли облудувати життя, але профукали в грі з смертю.

Лама-Дабан — свята гора на кордоні, де колись замогнї монголи справляли під овації хінців — фактичних власників Монголії — релігійні свята з недвозначними натяками на адресу російських крамарів.

Троїцько-Савський собор — свята гора на кордоні, де свого часу Німчинови, виховано гикаючи і нестерпно рилячи видубленою юхтою чобіт, молилися святому Саві о свої справи, визнаючи за ним усю зверхню владу, визнаючи за найвищого свого правителя в справах кризи і добробуту.

Нас дуже неприємно вразило, що перше помітне з монгольського боку в СРСР — це величезна башта собору. Хай ще колись Лама-Дабан і собор були двома позиціями, звідки гарматний вогонь почуттів слався в небо і там вибухав у неземних перехрещеннях шовіністичних розрахунків. Та нині собор — безробітний, Лама-Дабан теж працює в одну зміну та й те не з повним навантаженням.

Та коли ми за місяць повертали до СРСР — побачили риптовання: собор розбирали на цеглини.

Скептично поставившись до праці С. Крушельницького, я старанно звіряю його дані з моїми. Коли я читаю в нього, що „монгольський верблюд належить до типу двогорбих“ — я чесно намадаю собі пульт і міркую: чи ввижалося мені, що я їздив на кавалерійському верблюді, одним єдиний горб якого завдав так багато неприємностей мені. Але в одному у мене з т. Крушельницьким повний збіг: він на мапі не позначив Маймачена, тобто хінського міста поруч Алтан-Булаку, і я знайшов на його місці лише чотирикутні траншеї — рештки колишніх фундаментів. Маймачен свого часу зруйновано до пня, до останньої різнобарвної ганчіряної помаранчі перед дверима кожної корчми. Цей епізод з Маймаченом слід назвати трагедоглупством, найкривавішим безглуздом, яке лиш можна собі уявити.

Коли я проходжу повз Червону Казарму у Троїцько-Савську, де білобандити за часів партизанщини розстріляли чотири тисячі сто двадцять трьох добірних червоних партизанів, сконцентрованих тут з усього Сибіру, — очі мені застилає сльозами.

Тут же в Маймачені — де в підґрунті лишилися геологічні сліди двох кривавих річок — спочатку з хінської, а потім з монгольської крові, я хочу бити кулаками в землю, лаятись, несамовито кричати: «Глупство! Безглуздя!»

Алтан-Булакський Маймачен спалили монголи під впливом барона Унгерна. Кривавий барон довів тонку гру: на звільнення Монголії

від хінців з тим, щоб самому стати монгольським богдоханом. Він одружився з донькою богдохана, він підбурих монголів, що ненавиділи хінських імперіялістів, і ті знищили Маймачен, а в ньому: ремісників, що шістнадцять годин на добу шили монгольські чоботи - гутули, до запаморочення різьбили срібляні оздоби для чінгізханових сидел, в пекельнім чаду горен майстрували пожі й пекли в пічках хушори. Кілька тисяч хінської голоти — ремісників загинуло у вогні. Багатії втекли раніше, давши Унгернові хабаря й забравши з собою стоси лан: довгастих срібних паличок, що правили за гроші.

Пізніше на цьому ж місці руїни Маймачена поляті монгольською кров'ю. Прийшло хінське окупаційне військо і стратило понад три тисячі монголів: тих, хто за безцінь видавав вовну своїх овець і верблюдів крамареві в обмін на гутули, срібляні оздоби й ножі, за безцінь же придбані крамарем у хінця-ремісника. Кілька тисяч монгольської голоти - аратів гасили своєю кров'ю Маймаченську пожежу. І тут багатії втекли раніше, давши хінцям хабаря й забравши з собою стоси лан: довгастих срібних паличок, що правили за гроші.

Геть від цього — від старої Монголії — на горбок до зруйнованого святого монументу, де сьогодні, вишикувані на майданчику, ревсомольці в спортивних трико під команду цирика: „Ниг, хуїр, хуруг! Ниг, хуїр, хуруг!“ роблять фізкультурні вправи. Тут міцніють м'ясні свідомости, тут зникає жир старих забобонів, під душою холодної води змивається леп шовінізму, тут напружується мозок, циркулює швидше кров, і водночас з вивертами суглобів у незвичних фізкультурних рухах міцнішає вільна нація трудящих монголів. Цих, ревсомольців, ніхто не примусить своєю кров'ю тамувати білобандитську жагу до влади.

У дворі радянського консула середнього зросту чоловік з довгою бородою натискує на педаль «Гарлей-Девідсона». Мотор пирхає і знову замовкає, наче людина, що не хоче прокинутись. Чоловік з бородою натискує, знову натискує, потім починає давати Гарлеєві таких стусанів у педаль, що мотор не витримує й починає голосно ревети. Але перш ніж чоловік встигає дати газ, ми підходимо і відрекомендуємось.

Чоловік з розпачем спиняє мотор, встає з сидла й тисне нам руки. Це — консул СРСР в Алтан-Булаку Володимир Миколайович Широков — найкраща людина на цьому географічному пункті. Не знати, чи бороду носить на ствердження у монголів відомостей про бородату країну СРСР, чи на здивовання геть поголевого населення цієї республіки.

«А так ви журналісти!» — задоволено каже він. «Це дуже добре. Досі в Монголії була лише Зінаїда Ріхтер. Тобто була на Улан-Баторському аеродромі півгодини. Потім полетіла далі, а про нас написала, що «в Монголії самі воші й спірохети, а на вулицях собаки їдять людей». Він сумно похитав головою, ніби перекладаючи на нас частину провини нашого колеги по «Ундервуду» і потім запросив не

лише відвідати його, але й поїхати до центру Монголії — Улан-Батору. «Без того ви не знатимете обличчя справжньої Монголії» пояснив він.

Володимир Миколайович пообіцяв улаштувати нам переїзд нафто-синдикатівською цистерною з бензиною, що мала йти днями до Улан-Батору. До склепу Нафтосиндикату він повіз мене на «Гарлей-Девідсоні».

Ми виїхали на поле, поросле адміралом Колчаком. Адмірал усіляко намагався пошкодити нам: штовхав у шини Гарлея, стелився перед нами необорною стійкою, зрадливо прикривав собою рівчаки, куди ми потрапляли, і тоді Володимир Миколайович дригав у небо тупфлями. Та нарешті ми перемогли Колчака і виїхали на рівне місце.

Колчаком назвали партизани і чадони монгольську траву, що росте купами, як невеличкий зелений вибух гострих травинних лез: ця трава, для худоби непоживна, часто прикриває собою зрадницькі ями ховрахів (туди легко потрапити коневі копитом, поламати ноги). Її дуже тяжко виривати з землі.

Ми простували тепер дорогою повз каре монгольських хашанів (дворів). Кожен із цих хашанів — хінська стіна з чотирьох боків, без вікон, з одними єдиними дверцятами, глиняна й мовчазна як тисячолітній сон нащадків Чингізхана. По дорозі їхав монгольський радіо-налізований чумак і віз експортну вовну.

Наші колишні чумаки — це халтурники й марнотратники порівняно з монгольськими. Коли у нас їхала валка, на кожному возі сидів дядько — нудгував, спав і палив люльку. На тридцять підвод тридцять дядьків. А в Монголії — на тридцять возів один дядько.

Невеличкі немазайі гарби кричать, як кричали вози в «Слові о полку Ігоревім», — запряжені яками або волами.

У кожній валці від п'ятнадцяти до тридцяти гарб. Яки лякливо кидалися від нас, чумаки частенько ляялися, але забачивши консула і поруч радянця в юнгіштурмі, привітно всміхаючись, казали: «Саян!» — що означає «здорово!» або «прощайте!» — і просили цигарку. Вершники ж коли зустрічалися в дорозі, спинали коні, заздрісно дивилися вслід. Їм наш механічний кінь подобався куди більше за їхнього натурального. Коли ж вони дізнавалися, що «12 hp» означає дванадцяттеро коней, заздріли ще більше. До речі — з пасміху люди бувають, а з заздрости — хороші шофери й мотоциклісти. Це ми побачили пізніше, в Улан-Баторі.

Нарешті ми були вже біля складу Нафтосиндикату, зробленого також у хашані — цього разу форма хашану найбільше надавалася для цієї нової його функції: в закритому з усіх боків дворі якнайліпше переховувати бензину. Нафтосиндикатівські баки, рядами поставлені в дворі, розпирали глиняні стіни двору. Десятиліттями тут переховувало добро хінського крамаря — тепер радянська бензина повноцінними вибухами вливається в артерії монгольських шляхів. Хуртовина вибухів пролітає стовбурами колій, тисячотонна бомба бензинового складу розряджується кулеметним токомоторів, спіралями коліс на тисячокілометрових монгольських шляхах. Конденсована

В Алтан-Булаку. Зустріч в ламахи

хода лежала у бочках у дворі монгольського хашану. Зав. цієї ходи пробідав відвезти нас за два дні до Улан-Батору, і ми поїхали назад.

Володимир Миколайович повіз мене вулицями Алтан-Булаку. Зробив він це умисне. Він знав, що все монгольське населення поінформоване вже про приїзд двох радянських «бічечі» (письменників. Монгольською мовою це слово означає: журналіст, учений, писар тощо). Отже, прилюдно катаючи одного з бічечі на власному мотоциклі, він хотів показати, з якою повагою ставляться радянці до своїх бічечі. Нас побачило усе місто, бо ми проїхали і ресторан, і торговельні ряди, і з десяток кумирень, і ряди юрт, і аеродром з «Юнкерсом» на ньому, і нарешті невеличку шахівницю з синіх і білих майханів — наметів, де квартирував ескадрон монгольського війська. Коли в одному місці «Гарлей» зупинився, до нас підбігло кілька чоловіка. У кожного з них на грудях висіли дециметрові квадрати ладашок з намальованими на них буддами. Це були ламы в червоних халатах. Вони аж занадто старанно реготалися з наших зусиль пустити мотора, щоб можна було повірити в безкорисність їхнього сміху. Вони аж за боки бралися, бачачи, як я підштовхую мотоциклет, а їх піднесені вгору руки — видно було — воліли б кулаками впасти на наші голови. Але — в революційній Монголії були вони, і через те їхнім рукам була воля лише здійматися до неба, де хмари байдуже гралися в квачика.

Ми попростували до консульства.

— Перш, ніж почати з вами розмову, — так сказав Володимир Миколайович, — послухайте мою віктролу. Цього ви у себе не чули».

Консул підійшов до невеличкої шахи, вставив у неї грамофонного диска, і віктрала сповнила кімнату музикою найрізноманітнішого гатунку. Тут були джази «Що робить Майер ам Гімалайер», «Бенжамен, мені нічого вдягнути», хор уральських казаків під орудою Віллі Аронсона виконував жалібні мелодії Бортнянського, в неймовірній чечітці негри, виспівуючи, жували бетель, але найцікавіша була пісня російською мовою на мотив «прощай, ты новая деревня» — перероблена емігрантами на свій кшталт:

«Прощай ты, родина святая,
Прощай, быть может, навсегда.
И ты прощай, Москва моя родная,
Вас не увижу никогда.»

Щось подібне співала емігрантська артистка з патефону, і ми разом з консулом іронічно підморгували в роззявлену віктроліну пащу. І в цій країні, звідки зв'язаного барона Унґерна монгольські революціонери разом з нашими партизанами привезли до Новосибірська, — нічого вже було робити емігрантам, як тільки співати прощальних пісень, та й то в патефоні, бо живих активних емігрантів не стерпів би на своєму терені монгольський уряд.

Присутність «Віктроли» була досить загадкова на перший погляд у такій глушині, як Монголія. І такі ж загадкові були всі ці мотоцикли, закордонний одяг тощо.

— Зрозумійте, — сказав нам консул, — навіть у Тибеті, де дуже мало європейців все одно є геренівські парфуми, американські шлейки й віктроли. Коли туди неохоче пускають європейців, то імперіалістичний крам так чи інакше туди просякає — через тубільних крамарів, зацікавлених у процентах чистого прибутку. Правда, країна на тому багато втрачає, бо в колоніях продають здебільша всяку заваль і втридорога, але крам просякає. Щодо Монголії, то вона не колонія, отже контролює довіз краму, хоч меншою мірою ніж СРСР. Звідси і віктроли, і всякий крам. Але звідси ж і брак закордонних машин за рахунок шлейок і парфум“.

Консул перейшов до безпосередньої теми нашої розмови: «Я не говоритиму вам багато про це, — пояснив він». Ви повинні побачити й зрозуміти самі.

«Монголія має площину майже рівну всій Західній Європі, а населення її дорівнює лише третині однієї Москви. Чингізханівську Монголію окутув буддизм, і ми маємо близько третини чоловічого населення ченців-лам і дуже великий процент сифілітиків. Революційний уряд Монголії, скинувши владу лам і чужоземного хінського гота японського капіталу, зайшовши в дружбу з СРСР, поволі починає відроджувати трудяще населення Монголії. За п'ять років у Монголії з'являться перші п'ять тисяч індустриальних робітників. Тепер робітники переважно або хінці або росіяни».

На цьому Володимир Миколайович закінчив свою інформацію і заходився біля чаю.

Подякувши за все, ми відчинили двері консульства і вийшли в ніч.

Чи знаєте ви монгольську ніч? Ні, ви не знаєте монгольської ночі. Ми теж доладу її не бачили, бо було темно.

Електрика — мало відома річ в Алтан-Булаку, вона зберігається окремими експонатами в кишенькових ліхтариках «Люцифер» швайцарського виробництва, електрика сяє по той бік кордону. Але в самому Алтан-Булаку за неї знають не більше як за радіо.

Володимир Миколайович посвітив нам дорогу «Люцифером», нам треба було пройти квартал просто і півквартала праворуч до заїзду, де мали кімнату.

Темрява колола наші обличчя паличками чагарнику, вбивала нам в боки дерев'яні кути своїх ребер, обгортала обличчя податливою матерією лянгів, вивішених перед дверима хінської харчівні. Темрява грюкала методичним гавкотом чорних-чорних монгольських псів, що вартували перед кожним хашаном. Ми відчули ріг вулиці лише як порожнечу праворуч. На розі гарчав пес, і ми інстинктивно притиснулись один до одного, згадавши, як у Полтаві 1914 року собаки загризли на смерть одного українського кооператора. Напомацки ми розшукали двері в хашан і, ворогуючи з кожним стільцем, витримуючи атаки хатньої меблі і штурми столів, дісталися до своєї кімнати. Тут ми сказали собі, що це наша остання ніч у Монголії в таких умовах, і ми або дістанемо собі «Люцифери» або ночуватимемо в СРСР, де електрику не замінюють собаки й темрява.

Ранком пішли до крамниць. Крамниці в Монголії — показник економічного стану країни, бо в самій Монголії нічого крім молочних продуктів, шкіри і вовни не виробляють, — довозять з-за кордону. Отже коли черговий транспорт з СРСР або транзитний затримався, — вся Монголія доношує старі штани й допалює останні цигарки.

Щоправда, революційна Монголія під інструктажем радянських фахівців навчилася поставити імпорт так, щоб він не був самогратбіжництвом.

Хінських крамарів, що постачали сюди опіум, Монголія вигнала за свої межі, закривши хінський кордон. Японці, німці, американці, англієці, французи можуть довозити свій крам до Монголії лише транзитом через СРСР. А на терені Радсоюзу або під захистом йогої в Алтан-Булаку сидять вивчені нашими інструкторами монгольськ-крамознавці і не допускають до своєї країни гнилого краму. В нас лідок того за кордоном поменшало фірм, що спеціалізувалися на постачанні завалі до колоній, а революційна Монголія вперше дізналася, що на світі є і не бракований крам. Щождо експорту з СРСР — то, і про це всі знають, якість нашого експорту доводить до розпачу закордонних конкурентів. Отже половина Монголії ходить у москвошвейських костюмах, палить цигарки і їсть продукти нашого виробу.

Ясна річ, ми зацікавилися порівняльною аналізою нашого і закордонного краму. Адже стільки доводилося чувати про закордонні речі, та й подорож декого з письменників за кордон нагадувала подорож нових аргонавтів за коверкотовим і фільдеперсовим руном.

На обкладинці палестинських цигарок «Естер» намальована єврейська цариця і поруч неї залишив свою візитову картку експлуататор тої цариці «Lubliner №17», палестинський капіталіст, що на звороті обкладинки подав мапу любленої батьківщини, окремою зіркою відзначив ще любленіший Віфлеєм і особливою зіркою найулюбленіший у Віфлеємі будинок власної тютюнової фабрики. Так легендарна зоря, що світила Ісусові, перетворилася на щасливу зорю цигаркової цариці з її морганатичним шлюбом, ефенді Люблінером №17. Та хоч Люблінер і №17, проте не дурень — він вміє торгувати, — погані цигарки загорнуто в чотири оболонки: картонну, ватманівську, олив'яну і цигаркового паперу. Та й сама обкладинка нагадує певніше футляр на дорожність — тимто Люблінер і вміє конкурувати з нашими безконкурентними цигарками.

Наш крам ліпший за все закордонне. Ми спродуємо чисте масло — американці фабрикують згущене молоко, фальсифікат із сої, при тім і соя напевне фальсифікована — противно пити цю бурду. Взагалі всякий наш крам дешевший і кращий, ніж закордонний, але той бере оформленням. Цієї культури нам слід повчитися.

Другого дня рано ми пішли вивчати місто. Звичаєм радянських журналістів ми насамперед хотіли ознайомитися з виробничою базою Алтан-Булаку. На нас подивилися здивовано — ми забули, що перебуваємо в країні яка покищо без виробництва.

Отже з «промислових підприємств» — в Алтан-Булаку працює лише бракераж, митниця і — у віданні фінінспектури — хінська кумирня та ламаївський дадан (церква). Туди ми й пішли. Тут потрібний невеличкий відбіг.

Коли Чингізхан, підсилений аскетичним і войовничим духом шаманської релігії (в музеях у Троїцько-Савському і Улан-Баторі можна побачити залізи і кам'яні атрибути цієї войовничої релігії), завоювавши половину Європи, поборов і хінську династію, хінці вирішили взяти його в полон релігією. На території Монголії прийшло кілька ламаївських проводирів—червонокаптанників, жовтокашкетників та інших духовних справ майстрів — з спеціальними детально обміркованими варіантами буддизму. Ці варіанти мали на увазі моральне закріпачення монголів. Тут постало специфічне слово «Хамалге», без розуміння якого Монголія для дослідника лишилась таємничою країною.

«Хамалге!» сказав онук Чингізхана, загубивши Московію.

«Хамалге!» сказав останній монгольський цар Богдо-Геген, остаточно віддавши Монголію під владу імперіялістів.

«Хамалге!» говорив бідняк, монгол, втративши своє майно, своє здоров'я, свою дружину і свою худобу.

«Хамалге!» говорить і досі транспортер краму, поганяючи транспорт з цукром через глибокий рівчак з водою. «Хамалге!» скаже він, захворівши на правці.

«Хамалге» всюди, в усьому — така філософія ламаїзму — адже «все на цьому світі скороминуше, а справжнє життя — лише там, за хмарами, в раю».

«Хамалге» мало, правда, деякі обмеження. «Нехамалге» було для монгольських баїв, коли вони обдирали аратське (бідняцьке) монгольське населення.

Але вперше «Нехамалге» виразно, голосно, на всю країну, сказав Сухе-Батор, — колись червоний партизан, потім начальник революційного монгольського загону, а потім керівник усієї монгольської революції.

Відтоді «Хамалге» бореться з «Нехамалге». І боротьба ця важка.

Ламаївські дадани стирчать ялинкуватими стріхами високо над пересічним рівнем монгольського хашану. Знадвору видно високий коріус дадану, а в дворі стоїть юрта, наслішно зачинена від денного світла. Сивий лама з довгими вусами, такими незвичайними на монгольському голеному обличчі — вилазить з юрти, гиканням струшує повітря, голосно шкребе свою шкуру і відчиняє браму.

— Ю? Європейці хтять бачити наших богів? Болно, болно, це завжди можна! — Він лізе назад у юрту, повертається з ключами і розчиняє двері дадану.

З чотирьох кутів будівлі висять дзвоники. Коли починається вітер, вони самі дзвонять, хитаючись у повітрі. Лама милується з того. «Як гарно! Будда сам розгойдує дзвоники диханням своїх пречистих вуст!»

Лама задоволений з того не менш, ніж винахідник, винайшовши голубе вугілля. Коли він дізнається про вітряка, то задоволено хитає головою.

— Сахен байна! Дуже, дуже добре. Дза! Ви запозичили від нас спосіб використовувати святий Буддин подув. Лише ми краще за вас розпорядилися тим подувам; хіба Будда дихає для того, щоб молоти нікому непотрібний хліба? Хо! Він молотить наші душі срібним билом дзвонів.— Лама смачно спльовує на підлогу перед божницею і розтирає гугулом—чоботом, спеціально пристосованим для їзди верхи.

— Хо! Дивіться, європейці, як ми любимо Будду!—перед божницею лежать дари Будді—дві жмені проса, шклянка кумису, шпагат і кілька цигарок. Будда з усмішкою Джюконди тягнеться шістьма руками до дарунків. Але руки Будди короткі—своїми двома лами вправляються краще, ніж Будда всім своїм зверхкомплектom. Усі дарунки від прочан Будді йдуть, звичайно, на харчування лам: з намальованого буддиного шлунку вистачить шклянки арику (кумису), десяти цигарок і жмені проса. Лама зганає з-під стріхи дацану горобців, зчищає з Будди білі кучочки, вдярає в шкіряний барабан і далі демонструє чужинцям дацан. Тут намальовані білі сіямські слони, тут зображена вся історія монгольського святого, ім'я якого приписане до цього дацану. Отже—це теж якийсь «Люблінер №17» і теж не дурень. Стояв цей святий, по-монгольському бурхан, при березі озера Цигеїн-Нор. Стояв, стояв та й заснув. А потім Будда забрав його на небо і став цей святий бурханом—ось трохи спрощена історія його. А звідси й мораль: щоб стати святим—не треба нічого робити, не слід чіпати жадної живої істоти (не чіпати—це значить: не позбавляти життя—все інше буддизмові не цікаве). От і станеш бурханом і вознесешся на небо.

Лама провадить європейців двором, дістає за роботу 50 мунгу (полтинника), низько вклоняється і позіхає, йдучи знову спати до юрти. Але перед тим він підходить до молитовного розписаного циліндра, обкручує двічі циліндер, знову позіхає і остаточно вже йде спати.

До речі, лама цей дістав тридцятилітню освіту в столиці Тибету—Лхасі. Він вищий науковий діяч з факультету магії. Коли перекласти його вчений ступінь на європейську мову—він не менше, ніж академік. Він—хоч і буддист мовляв, а заможний—має дерев'яну підлогу для юрти. Дерев у Монголії (окрім західньої частини) не вистачить навіть на один порядний ліс, і тому дерев'яна підлога для юрти—понад розкоші, щось ніби паркет з червоного дерева. На дерев'яну підлогу не лізуть скорпіони й тарантули—друга зручність: аратівкочівників ці інсекти кусають просто в голі п'яти.

Коли в ламайському дацані малюнки агітували за неробство, в хінській кумирні ми бачили зовсім інше.

Ввічливий служба, згинаючись аж до наших шлунків, проводить нас кам'яним двором. Тут—не як у дацані, тут скорше вже нагадує чужоземний сетлмент—двір вимождено камінням, сама кумирня взята в каре чотирма гранітними стінами—за ними добре ховатися

на випадок облоги хінського кварталу. Посеред двору вбито дерев'яну високу щоглу з золотою кулею на кінці.

Служка запалює ароматну дерев'яну паличку, що тліє не згасючи в його руці і дає нам по паличці — на знак нашої пошани до богів кумирні. Входимо в темну залю, де стоїть кілька великих, на півтори людини ростом, постатей богів.

Хінський варіант буддівської релігії має вже зовсім інший зміст, ніж варіант монгольський. Ідеологія переможця-грабіжника відчувається тут у всьому, починаючи від коштовних оздоб на стінах кумирні і кінчаючи надто проречистими постатями богів.

От бог сили — він гладкий, добре вгодований, довга чорна борода звисає йому просто з ніздів аж до підлоги. Він лагідно посміхається, але друге його обличчя, намальоване на потилиці — вискіряє гострі зуби, очі блищать виснагами електричної енергії — його страшно, мовляв, гнівити. Такий бог говорить: я міцний, але лагідний, доки ти мене не зачепиш. Бійся цього.

Бог суду — також грубий, з невеличким одвислим шлунком. Цим він ніби демонструє релігійному хінцеві — до чого тому слід прагнути в житті. У нього на обличчі також лагідна посмішка й закриті очі. Але крім обов'язкової пари очей — у нього ще з шестеро розкидано на лобі, на щоках, навіть на потилиці. Ця постать також промовляє: наш суд милостивий для вірних, він усе бачить і гнівний стає до того, хто робить зло, думаючи, ніби того не помітять закриті очі; даремно — ще шість очей суду, широко розкритих очей, стоїть на варті.

У цьому ж дусі і решта постатей. Усі вони промовляють за фізичну міць, за вгодованість, за силу й мстивість — основні риси, потрібні для імперіяліста-хінця; силача, пройди й шпига.

— Ви вже одвідали «Долину смерти?» — запитав нас консул, коли ми другого дня зайшли до нього. — Як ні, то я раджу вам туди завітати.

«Долина смерти», тобто двинтар, найсвоєрідніша монгольська установа, далеко своєрідніша, ніж гіндуська Дакма, башта мовчання.

Щоб зрозуміти, що таке «Долина смерти», треба почати з собак, землі, а насамперед з теорії метампсихозу, тобто переселення душ.

Ламаїзм визнає, що все живе — святе. У кожній живій істоті живе душа вмерлої людини, туди переселившись: у тварині, птиці, рибі.

1923 року засуджено якогось монгола на тяжку фізичну кару за... вбивство риби. Він уніймав рибу і зварив її. Релігійний суд дорівнює це до канібальства.

Не можна вбивати і птиць, а особливо собак, бо вони за ламаїзмом усі суть фізичні форми для душі того або того померлого.

Собак у кожному монгольському місті — сила. Чужинцеві страшно проходити ввечері повз собачі зграї, бо можуть в одну мить розірвати його на шматки.

Серед такої сили святих собак неминучий сказ. Ламаївська релігія раціоналізувала справу з собаками: не можна вбивати лише

здорового собаку. Коли він вкритий паршами — це значить у нього вселилася душа негідника. Коли собака сказився — це значить його душу забрав біс. В таким разі собаку можна вбити.

У монголів годуються собаки самі. Тут доречно сказати про землю.

Земля, як каже буддизм, також свята. Отже землю копати неможна. Тим то в Монголії досі мало було хліборобів. Закопувати мертві тіла в землю — такого звичаю теж нема.

Мертвих спеціальні служники вносять за п'ять кілометрів від міста в «Долину смерті» й кидають на землю. За теорією метампсихозу душі в мертв'ї тілі вже немає, отож спокійнісінько викидають тіла померлих наче лушпиння. Навіть, коли лама-лікар стверджував був, що хворий незабаром помре, його виносили у «Долину смерті» і викидали, наче лушпиння ще кілька років тому. Але не такої думки на це все собаки. У печерах біля «Долини смерті» живуть цілі зграї диких собак, що живляться виключно людським м'ясом. Так само й міські собаки збігаються в «Долину смерті», забачивши, що туди несуть труп.

На Алтан-Булакському базарі можна побачити старців: дідів, про яких лама-лікар сказав, що вони незабаром помруть. З того часу родичі дивилися на них, як на мертвих, їх відносили в «Долину смерті», але собаки їх не з'їли. Вони повернулися до міста, тільки вже не до своїх хашанів: родичі відсахнулися від них і цим дідам лишалося жити на базарі й годуватися з випадкового подання від крамаря.

Ми пішли в «Долину смерті». Дорогою на нас гавкали собаки, через те ми розшукали два великі дрючки і пішли сміливо вперед. Коли б ми знали, які небезпеки можуть спіткати нас у «Долині смерті» — ми не наважилися б так необережно туди вирушити.

Пройшовши п'ять кілометрів, ми побачили поле, всіяне білими черепами та різними деталями людського скелету. Віддалік велика зграя чорних собак поралася над свіжим трупом. Трупні мухи обсіли наші плечі й шапки, боязко було захворіти, отруївшись трупною отрутою від укусу такої мухи. Ми побачили кілька хівських труп серед розгардіяшу черепів і кісток.

Собаки, що доїдали трупа, забачили нас і почали наближатися півколом. Попереду йшов більший чорний собака, ніби диригуючи всіма.

Ми озирнулись. Тікати за п'ять кілометрів недоцільно, собаки швидше згризли б нас. Ми зупинились, затиснули дрючки і поставили спинами один до одного.

Собаки замкнули нас у коло, посідали на землю й чекали на ваші дальші вчинки.

Лише потім ми довідалися, що в таких випадках слід сідати карачки на землю і, не рухаючись, чекати доки собакам набридне чатувати.

Ми не знали того. Нам набридло чекати, і ми кинулися на собак. Вони скавучали, тікаючи геть. А коли розтрошили голову їхньому

ватажкові, згряя остаточно втратила якубудь активність і розбіглася.

Ми пішли до Алтан-Булаку, щасливі з того, що не перебуваємо в шлунках монгольських псів.

Володимир Миколайович Широков стояв на сходах консульства і вже здаля кричав нам:

— Галло! Досить з вас Алтан-Булаку. Авто чекає. Поспішайте, за годину виїздите до Улан-Батору.

Автодистерна повезла нас до столиці Монголії. Ми сиділи спиною до вчорашньої Монголії і лицем до Улан-Батор-Хото, міста Червоного Багатиря Сухе-Батора, що перший спромігся сказати:

— Хамалге бахкой!

АЗТОБЕЗДОР ДО МОНГОЛЬСЬКОЇ СТОЛИЦІ

Запаливши цигарку й розпрямивши згортки пальта, сідають у таксі і їдуть з театру додому.

Купивши вісім кіл хліба, пляшку ямайського рому, їжі на чотири дні, їдуть від Алтан-Булаку 400 км. вглиб країни до Улан-Батор-Хото. На цей шлях в Європі авто відібрало б вісім годин. Ми виїхали до Улан-Батору на двох машинах: семитонному «gmc» і автоцистерні Грахама. Ці авта везли до столиці бензину, залізні аркуші на казани та якийсь технічний прилад.

Семитонний «Дженерал—Моторз» і досить солідна Грахамова цистерна гули басистими нотами перед дверима клубу. Звичайні півтори-і тритонки — не більше, як мотоциклетки в порівнянні з «gmc», велетенським, як мастодонт і міцним, як турбіна. Ця машина не робить більше, ніж сорок кілометрів на годину, плястичні заокруглення легкого авта не пасували б до прямокутних обрисів її короба, шоферського купе і радіатора. У ній вісім циліндрів завбільшки з шестидюймові гарматні, на кожен оберт колінчастого вала припадає по чотири страшних вибухи бензинової суміші—таких забобон, як глушник, не знає брутална міць цього гіганта. Дванадцятіро коліс—шість пар по два колеса—це ніби скручені слонячі ноги, а коли шофер дає газ, мотор починає могутньо ревти й рушає, зриваючись з місця, як важкий масив. Ресори «gmc» зроблені з грубої сталі і посилені повітряними амортизаторами. Проте, вага цього гіганта не дає відчуття еластичности—міцні поштовхи посилюються ще й залізними аркушами, що виступають позади машини, бо довші за короб; вони звисали б униз, коли б їх не підведемо вгору й не причеплено сталевую ливкою до короба.

Наші шофери обидва височенні, одягнені в жовті шкурятяні костюми. З їхніх шкурятяних штанів можна б викроїти покришку на 42-сантиметрові важкі гармати.

Слон своїм хоботом може взяти цукерку—так і «Дженерал-Моторз» не треба заводити спереду корбою; двома пальцями шофер переводить ручку стартера і авто здригається, реве в повітря ревом переможця, здіймає навколо себе фіміям диму—все це від легенького руху двома пальцями. Старіша конструкцією Грахамова цистерна куди менше за «gmc»; вона, правда, часто поспішає поперед нас, але ж неодмінно зупиниться десь на дорозі, і «gmc» кінець-кінцем пережене її, залишаючи по собі глибоко витиснуті дві широкі колії з відбитками ланцюгів, намотаних на його судільні кавчукові шини. У цих слідах можна ганяти кеглі, сліпий навпамадки дійшов би до Улан-Батору. Наша машина не знає, здається, що таке розгін і повільно

хода, але вона долає простір метр по метрові з невблаганністю хронометрового механізму вагою на 250 пудів.

Товариш Широков, пишучи нам рекомендаційні листи до генконсула й повпреда, пояснив:

— Не думайте, що ви побачите в Монголії щось подібне до наших шляхів. Взагалі, шляхи—це ще не проблема тут. Коли в нас є «Автодор», то це не означає, що і в Монголії він скоро буде. Власне, в першу чергу тут потрібний «Авто», частина «Дор» не є генеральною проблемою. Тут можна їхати в яким завгодно напрямі—адже терен тут кам'янистий, жорсткий, вода йде під ґрунт, і автомобілям ніде загрузати. Шлях, чи безшляхів'я, всюди порівняно однаковий, отже можна їхати куди хочете, хіба що в окремих ділянках, де випадком є глина або ривчаки, або крутоспадисті перевали-дабани—їхати кепсько. Ну, там дорогу й годиться прокладати, а з судільним шосе тут зачекають до соціалізму. Так, ще цікаве: дим шляхом начтранспорту «Нафтосиндикату» віддав наказ вночі не їздити, щоб не давити антилоп, бо псується машина. Ну, бувайте.

Ми виїхали з Алтан-Булаку вдень, минаючи міські будівлі, юрти, намети цириків (салдат). «Долина смерті» лишилася позаду. Біля години видно було ще парадоксальну будівлю Троїцько-Савського собору. Судільна смуга кушів закрила від нас горизонт, і ми прислухалися до гуркоту мотору, закривши очі, підштовхувані параболіями льоту, метровими здриганнями казанових аркушів.

Ми виїхали на широку долину й зустріли першу валку возів. Відтоді економіка Монголії була розкрита перед нами з точністю і досконалістю статистичної таблиці. Відкриті кілометрів на двадцять долину в кількох місцях перетинали дороги. Коли уважно вдивитися в ці дороги, можна вгледіти на них щось ніби гусинь. Такою гусинню—фалангами вкриті були дороги. Фаланги рухалися поволі, але невпинно і невблаганно, як сонце, як морський приплив.

Це—монгольські валки з крамом, що йшли через Алтан-Булак—Кяхту, через наш кордон. Від кордону або до кордону крам транспортують вантажними автами на пароплав або з пароплава, а там—залізницею.

Ніде в світі, окрім Монголії, не можна побачити щось подібного. Ці валки і розташуванням своїм і побудовою кожного воза—незмінні від часів Чингізхана. Вони проходять мабуть не більше, ніж 3-4 кілометри на годину, але з методичністю рухомих дюн. Ніщо не може їх спинити, ніщо не може перервати механічного руху волячих ніг. Так у XIII столітті рухомі дюни цих валок, керовані від Чингізхана, пересунулися на Європу слідом за льотом монгольських коней. Вони вкрили Європу як гусинь і їх могли зупинити, хіба, майже безкордонні межі фантазії монгольських завойовників.

Це двоколісні немазані гарби, колеса яких збиті з грубих брусів. До гарби впряжено механізм, що пересуває ноги—вола. Механізм робить п'ятдесят кроків на хвилину, зануривши очі в землю, і зупиняється лише, щоб дістати кальорії й антитоксини бадьорости. Тридцять гарб прив'язано за волячі шиї, а крім того й за продиравлені

волячі ніздрі одна до одної — ніздрі ґарантують достатню чуйність рухомого механізму. Поперед фаланги сидить лише один візниця і скеровує переднього вола, прислуха-ючись до дзвону калатайла на шії вола заднього. Коли дзвону не чути — значить задній одір-вався й ззаду теліпаються лише його скривавлені ніздрі. Тоді треба зупинити фалангу, розшукувати відсталого й чіпляти його знову, тільки вже не за ніздрі, а за шию.

На протязі трьох днів нашої подорожі можна побачити все, що споживає монгольське населення й що воно віддає. Туди везуть борошно, скло, дерево, машини, мануфактуру, гас, цеглу, одяг, папір, меблі, залізо — все, що тільки можна згадати з краму. Звідти везуть: вовну, вовну, вовну, вовну, вовну, вовну, потім шкіру, шкіру, шкіру, шкіру, шкіру. Більше нічого ми не бачили на своєму шляху.

Досить проїхати сто кілометрів уздовж цього торговельного шляху, щоб зрозуміти монгольську економіку. Економічне обличчя Монгольської республіки стає зовсім зрозумілим — обличчя країни скотоводів, що в обмін на все потрібне для життя може давати поки лише вовну й шкіру.

Але тут таки можна побачити й нашу торговельну роботу, керовану інтернаціональною братерською солідарністю. Велике місце, крім продуктів споживання, посідає в нашому транспорті довіз знарядь виробництва. Сільсько-господарські машини, багато легких варстатів — усе це тече торговельною артерією до Улан-Батору. Ми по-братерському допомагаємо цим виконувати монгольську п'яти-річку — створювати власну, бодай примітивну, індустрію, створювати перші 5000 кадрових робітників-монголів.

У старе тіло монгольського народу ми впорскуємо нову кров індустрії. Чи бачено коли в торговельних артеріях Монголії такий імпорт? Ні — і царська Росія, і Хіна, одною рукою підтримуючи живлення народнього організму, довозячи продукти споживання, другою рукою по-зрадницьки вводили до цих артерій спірохети розкладу: транспорти горілки з царської Росії і каравани опіюму — з кордону Хіни.

Каравани рухаються і повз нас. Перестрашені воли, не підносячи голови, кидаються вбік від семитонного страховища. Рівна фаланга розривається, перекидаються вози, ми проїжджаємо повз, залишаючи позаду себе не абиякий розгاردіаш. Візниця-монгол кадається приборкувати своїх волів, але дивна річ — він зовсім не ляє нас, охоче й радісно відповідає на наше привітання: — «Саян!» Пояснюється це двома причинами: поперше, він бачить, що авта везуть гас і залізо до його столиці, подруге візниці фанатично додержуються мудрого правила подорожан: «У далеких дорогах не поспішати». Через те їм зовсім не важко на півгодини спинитись, випалити насамперед люльку дунзи, потім поволі приборкати свій караван, випалити ще люльку дунзи, а там і далі рушати. Поганий шлях також не впливає на них — візниця нізащо не шукатиме доброї об'їздки, не звертатиме перед калюжею, нехай би віз навіть кавстичну соду або цукор. Невпинна безконечна подорож його заколисусь — де ж там шукати

якихось шляхів? За кожною фалангою обов'язково йде кілька собак, іноді йде ще на коні вершник, його роля—доглядати возів, охороняти дорогий крам і бути за компанію візниці під час десятиденного переходу до Улан-Батору.

Ми проїжджаємо невеличкий гайок, шофер висувається з кабінки й кричить: «Майте на увазі, це тут передостанній гай. Буде ще аж на Богдоулі, вже під Улан-Батором»—і кермує далі.

З півночі на нас насувається хмара і коли ми, проїхавши ліс, стаємо в селі Ібіцик, шофер більшої машини, а через це й керівник нашого загону, каже: «Коли хмара піде повз ті гори на обрії—ми далі не поїдемо. Там дабан, до того ж глина. Авта не візьмуть дабан. Ви розумієте «дтс» — стосильна машина, нею можна будинки пробивати наскрізь, але тут вона не матиме точки опори. Одне слово, за півгодини побачимо, куди посуне хмара, а покищо — ходімо, в хаті молока вип'ємо».

Ібіцик — російське село, хат на десять. Царський уряд колись почав колонізувати Монголію старовірами — звичайний трюк, знаний і в Сибіру, на Далекому Сході, і на Закавказзі; одночасно уникаючи небезпеки релігійного розколу, заселяючи старовірами туземні землі, і мають кадри майбутніх завойовників; до того ж під час можливої різанини в першу чергу різатимуть розкольників, а не православних.

Три покоління бородачів зустріли нас, коли ми ввійшли четверо до хати чесно випити пів відра молока. Дід, син і онук, високі як дуби, чинно сіли вряд перед нами й слухали плямкання й чавкання зголоднілих людей. Дід, син і онук дивилися, як господарка різала нам хліб і мовчки слухали транспортні міркування шоферів. Дід, син і онук дивились, як ми платили гроші господні, а коли ми вийшли з хати, дід, син і онук суворо подивилися услід нам — радянцям, що аж обурливо по-братерськи ставляться до монголів і ганебно-несправедливо не дозволяють старовірам по-старому тубільців зневажати. До речі на хатній стіні висіли ахривські лубки з панорамами революційних баталій. Очевидно — старовірам добре таки доводиться при-
натурюватись.

Хмара зачепила дабан лише краєм, і наш командор віддав наказа рушати. Знову кулеметна стрілянина стосильних моторів. Вони загули ще жахніше, коли авта задрала носи вгору й пішли на дабан.

Мотори ревли, надсаджуючись і проторкуючи собі шлях серед болота, продавлюючи його і відштовхуючись нашинними ланцюгами від твердого підґрунтя. Задні колеса безперервною хвилею відкидали болото.

Нарешті «Дженерал-Моторз», що йшов перший, натрапив на глибокий шар, великий масив грязюки. Колеса на третину заглибилися в неї. Ваговіз плив по цьому масиву, повертаючись то праворуч, то ліворуч, і стояв на місці, вриваючись у податливу глину, як нерациональна землечерпалка. Ми вирішили, що тепер застрягли остаточно, і волів цілої країни не вистачить, щоб витягти загрузлого мастодонта з болота. Але незабаром ми побачили, що шофер ужив

дуже своєрідного способу. Хвилини з десять колеса відкидали набік грязюку, потім дванадцять коліс з чималеньким налипом болотяного масиву з'їхали, чи вірніше спливли на сухіше місце, а за кількадесят обертів вони частково розкидали, частково виборсалися з глини, і наш авто подолав нарешті глиняний шар. Шофер заднього «Грахаму» весело знущався зі стратегії свого переднього товариша—йому куди легше було їхати позаду протореним шляхом.

Дабан подолао за годину впертої боротьби. Можна собі уявити, як тут страждають воли. Недарма на вершині цього перевалу, як і на вершині кожного стрічного перевалу, монголи накидали молитовний курган з камінців. Він заввишки з сажень; візниця моляться Будді, подолавши дабан, а замість постаті Будди на вершині кургану встромлено на паличці розбиту порцелянову чашечку з телеграфного стовпа лінії Верхньоудинське—Улан-Батор.

Спускатися легше—на важких місцях ми просто скочуємося вниз, кермувати тут нічого, шлях простий і широкий, небезпека лише тоді, як, скокуючись, авто нересувається боком наперед: перекинемося набік—наша справа погана. Доведеться тоді мабуть дні зо три чекати на допомогу. Нарешті ми з'їжджаємо вниз, авто вибирається на траву, шинам є опора—ми відчуваємо, як нас штовхає вперед—і ще ясніше стає відчуття ковзання по глині, коли у відповідь на оскаженіле рикання мотору ваговіз тільки ледве здригається, дивно завертає набік, щоб потім, переганяючи оберти коліс, сповзати вниз.

Дальший наш шлях лежав улоговиною до річки Іро, де в стані ми повинні були заночувати.

Хмари, награвшись удень в квачика, спустилися надвечір відпочивати—полягали на гори й улоговини. Немов парові медузи, вони безвільно розпустили блямакше свого аморфного тіла. Запалено фарі—ні, чогири прожектори нашого неймовірного «gmc». Чотирма пазурами поземних світлових колон він намаує шлях. У влоговині праворуч і ліворуч стали на ночівлю волячі валки. Поставлено синій намет, хропить візниця, вози сплять, задравши вгору паралелі голобель, воли розкидались по долині й нищать травичку, ще пасивнішу й безпомічнішу, ніж вони самі.

Проміння наших прожекторів упирається в проміння легкобюїка. Зупинка. З бюїка вилазить військовий з чотирма ромбами, монгол, розпитує, який шлях на дабані. Дізнається про наш штурм перевалу, похитує головою, але сідає за правило і їде вперед. Наш шофер пояснює:

— Високий монгольський сановник. А сам кермує. В них таки багато автів, понавозили чужоземні фірми—так усі їхні сановники понавчилися самі керувати машинами—от коли б у нас усі зави вміли їздити, багато б з нашої братії перейшло б на трактори та ваговози.

Рушаємо. Незабаром помічаємо будинок ліворуч, міст і річку поперед себе. Іро. Зупинка.

Авта залишаємо посеред дороги—кому цікаво вкрасти стопудові зрукуші для казанів?—і проходимо в стан. У дворі стоять три легкі

авта, до верху наладовані різною вантагою. В стані, на нарах сплять або сидять голі монголи: вони сплять завжди голі, вкриваючись власним халатом. Біля великого казанка з макаронами сидить чоловік з двадцять і сьорбають юшку. Ложок усього може з п'ять — через те одна ложка обслуговує чотирьох.

Серед них ми помічаємо вже знайомого нам з прикордонної митниці студента КУТВ'у: на канікули їде додому. Він усміхається і запрошує сідати. Монголи розсуюються, сідаємо. Доводиться мовчки всміхатися й лише жестикулювати: монголи не знають жадного російського слова, ми ще не вивчили нічого по-монгольськи, крім «Алтан-Булак» і «Улан Батор». Наш сусіда витирає полою халата ложку, простягає нам, але тут же шофер нашого авта попереджає нас: «Відмовляйтеся! Серед них напевне половина хора на сифіліс». Шофер, дивлячись на наші запитливі очі, пояснює:

— Чого я вам розповідатиму? В столиці лікарі пояснять. Але майте на увазі, що багато монголів хорі на побутовий сифіліс. Занесли хінські й царські завойовники. Монголи не дуже його бояться і зовсім не беруться — бачите ж, їдять усі з одного казанка. А я гадаю, що вам не цікаво дістати від них назад прадіда тої спірохети, що сиділа, можливо, у вашому прадіді — салдаті?

Спати ми полягали на авті.

Шофери повлазили в хутрянні спальні лантухи, одягли на голову до шиї протимоскітний вуаль і поснули. У нас же не було з собою нічого, крім брезентових пальт — отже ми поволі задубіли серед хмар, що пеленою вкрили наше авто. Аероплянчики комах бомбардували наші обличчя. Газова завіса з хмар тютюну допомагала лише подекуди — ми відчували себе, як сонні Гуллівери, захоплені в полон ліліпутами. На якусь годину заснули ми — з тим, щоб прокинутись перед світанком від холоду, збудити шоферів і вимагати негайно виїхати кудись з улоговини, де нема комарів і де можна спокійно дочекатись на сонце. Шофери трохи побурчали, але погодилися, кінець-кінцем, і ми посунули далі.

Перше, що зустріли ми на своєму шляху — то тимчасовий дерев'яний міст, сажнів на десять чи двадцять завдовжки. Такі мости в нас будує кожне велике село штук по три через усі ближчі річки. Цей міст був увітчатий червоними прапорами, на двох смугах червоної матерії по обох бортах написано російською і монгольською мовами: «Міст імени Сухе-Батора». На відкриття цього мосту приїжджав уряд МНРеспубліки — адже цей найбільший на всю країну. А для нас він масштабу сільських мостів.

Міст охороняв салдат — цирик у вилинялому хінському кепі. Він уважно стежив за тим, як ми проїжджали міст — адже ця нова споруда є перша вкладка в велике монгольське будівництво.

Берегом річки Іро — вона нагадує Лопань за часів повноводдя — ми обїжджаємо ще один дабан. Починає світити сонце і ми лягаємо на залізні аркуші головами саме на заокруглені, підняті вгору кінці. Тут дуже зручно лежати — лише на кожному горбку дороги ці аркуші струшуються, а на великих горбах наші тіла підлігають на фут

догори з тим, щоб знову потрапити на залізне наше ложе. Сонце починає припікати, вкриваємо обличчя й засипаємо. Мені сниться, що конвеєром потрапляю до штампувального цеху металургійного заводу і мене кують великим паровим молотом. Шлях Іро-Урмухтуй лишиється в пам'яті як шлях найіндустріальнішого сну, як танок залізної котлети межі стальними молотками.

Урмухтуй — стан на половині шляху між Алтан-Булаком і Улан-Батором. Тут завжди багато народу і юрта Монценкоопу працює досить жваво. Коли ми повставали з авта, видобули зубні щіточки, пасту, нас оточила юрба глядачів.

Як авта загуркотили від Урмухтуй, — нас відпроводжала ціла кавалькада, тримаючись обабіч далеко від наших автів — адже коні ставали дибки і могли скинути своїх вершників.

Монгол на коні — це легше собі уявити, ніж монгол без коня. Монгол без коня — це однаково, що людина без ніг, поштар без сумки, Чемберлен без монокля, Мінін без Пожарського. Монгол на коні може цілий рік їздити країною, не витративши мунгу (копійки) грошей, прогудувавши себе й коня. Вершник їде в день близько ста кілометрів. Він заїжджає до юрти, п'є чай з гостинними хазяями — смачний зелений кокчай з верблюжим або овечим молоком і сіллю замість цукру. Поки він розповідає останні новини, його кінь їсть траву. Потім монгол лишається в юрті спати, а на ранок знову рушає далі, стоячи на весь зріст у сідлі, трохи перехилившись вбік і стискаючи коня ногами. Кінь трусить швидкою ристю — низенький кінь з волохатою гривкою, він нікого не підпустить до себе, крім хазяїна. На монголі халат, він править йому за ковдру вночі, і чоботи вагою на півпуда — гутули, з загнутими носами й візерунками вгорі. В цих чоботах неймовірно важко ходити, і монголи таки добре шкутильгають за тих рідких випадків, коли їм доводиться йти пішки.

Та нарешті ми все ж перегнали наших супровідників і лише три авта йшли за нами не відстаючи. Це були три легкі машини на чотири чоловіка, а разом на трьох машинах вміщалося 57 чоловіка. Не дванадцять, а 57, до того ж кожен з цих п'ятдесят семи мав ще від пуда до трьох вантажу. Робиться це дуже просто: вантагою закладають машину до бортів, на вантагу згори сідає і лягає до двадцяти чоловіка. Вони зв'язуються за ноги мотузкою, щоб не впасти, на зразок виноградного грона. Коли нахилиється авто, вони падають усі двадцяттеро як один. Коли авто перекидається, гинуть під ним, неспроможні вилізти, придавлені вантагою, теж усі двадцяттеро, як один. Зате кожен з них окремо може заснути, не боячись впасти з авта — адже його ноги прив'язані до товаришів.

Одне з таких автів нахабно випереджає нас — з тим, щоб, звичайно, за яку хвилину засісти в калюжі і з півгодини звідти вилазити. Автом керує хінський шофер — зовсім молоденький, у солом'яному брилі, консервних окулярах, типовому для всіх хінців чорному френчі з високим, наглухо застібнутим ковніром і в синіх ситцевих штанах, що доходять лише до половини ноги і на кінці розширюються

несподіваним кльошем. Біля нього сидить ще один пасажир і невтомно напамповує бензину до баку: в авті зіпсувалася подача бензини до карбюратора, і той, хто дістав краще місце, повинен весь час подавати бензину, заміняючи механізм. Зате всі інші вместилися, хто як міг: всередині сидить четверо, підібгавши під себе ноги, чотирьох передніх спущені до шофера — здається ніби вони сидять на його й сусідніх плечах. Решта сидить, спустивши ноги з бортів авта, один умастився на пришвартованім ззаду ящику. Довга лінія мотузки охоплює його ноги, здається, ніби пасажирів оповив довжелезний вуз. Всі двадцятьє підскокують на кожному горбку — спершу передні, потім задні. Вони підскокують хвилию, коли трапляються особливо неприємні вибоїни, задні мають час закрити очі й схопитися за мотузку. Ось від доброго штурхана хтось упав з авта, шворка задержує його, і товариші спішно втягують «людину за бортом» на місце. За рейс до Улан-Батору хінська кампанія дере 500 тугриків (карбованців) з машини, через те й доводиться їздити виноградними гронами.

Незрозуміло, як можуть легкі «Доджі» витримувати таке колосальне навантаження. Мабуть лише тут вони знають такої напруги. Коли їх випробовували тут, то спершу ризикнули навантажити на 50% понад норми. Витримали 50, 100, 150, 200, 250% і навіть 300% навантаження. Відтоді шофери, слідом за Кантом, вважають машину марки «Додж» за таємничу «річ у собі» й навантажують по саме нікуди. Нічого, ходять. Навіть на монгольських шляхах¹.

Вже говорено, що Монголія не дуже потребує шляхів, що їздять тут просто, як ближче. Але в місцях постійного руху вибито стежку — шість жовтих смуг у зеленій траві: чотири для коліс і для волячих ніг дві колії. Про те, щоб спеціально прокладати дорогу, тут знають дуже мало. Ці шість смуг ідуть поземно тільки на рівному місці. Там, де шлях лежить гірським узбіччям, стежка також пробита під кутом. Пройжджаючи там, ми тулилися до вищого боку авта, а шофер дуже часто висовувався з кабінки, дякуючи долі за те, що в «gmc» центр ваги розміщений дуже низько.

Ми наближалися до Хараголу. До цього стану шлях веде в низьку влоговину, і шофер, розповідаючи про спуск, непевно здвигав плечима — він уперше вів до Улан-Батору семитонну махину.

Ми наблизилися до спуску. Навколо нас у черзі стояли голі зелені сопки. Лише на деяких прoderлася зелена матерія трави, і назовні було видно граніт.

Ми наздогнали чергову партію скла, транспортовану валкою. На кожній гарбі було лише по два ящики скла. Їхній візниця, у халаті і європейському канотье, похихкував люлькою, бачачи, як два вози з склом перевернулися, і меланхолійно збирався покинути занадто

¹ Примітка 1932 року: Тепер і в нас виробляють машини — Ярославського заводу, не менші й не гірші за gmc і легкові, не гірші за Доджі. Отже, сьогодні мої здивовання з цих закордонних марок мені нагадують провінційні. Не встигла книжка з друку вийти — а ми вже як зросли.

Хоч примітка ця й псує рівну лінію розповіді, та мені дуже приємно її робити.

важкі для нього ящики на землі. Він зрадів, коли побачив, що ми спинили авто, злізли й допомогли йому спіймати вола, потім впрягли вола в гарбу і допомогли покласти ящик назад. «Сахн-байна, урус!» (Хороші росіяни!) — лише спромігся він нам сказати, бачачи, як ми з власної волі допомагаємо йому.

Взагалі наші шофери дуже добре знають як поводитись на монгольській землі. Ми повинні показати, що наш шофер — це не дарський хурман з шкіряним нагаєм і мідними кулаками.

За Хараголом є майже непрохідне болото — і поруч монгольські засіви. Кожний наш шофер волітиме три години востузитись у цій грязюці, ніж пошкодити засіви. Це значить — свідомість.

Ми наблизилися до Харагольського дабану. Тут шофер спинив машину, мовчки показав нам уперед і чекав решти автомобілів, що хутко всі згрупувалися перед спуском. Вниз вела покручена стежка, спуск був такий крутий, що кинутий униз камінець злетів аж до кінця дабану, не спинившись по дорозі. Отже, завданням кожного автомобіля було майже на закритих гальмах скотитися вниз, використовуючи правило і колеса лише для того, щоб авто не котився задом наперед.

Шофер попросив мене сісти разом з ним до кабінки, щоб тримати ручку гальма: вона була трохи зіпсована й могла зіскочити — тоді авто полетів би одинадцятитонним м'ячиком просто вниз.

Поперед себе ми помітили розпряжену гарбу, а біля неї порався візниця, запрягаючи вола. Разів тридцять він пхав вола до голобел, і щоразу той ухиявся. Візниця лаявся високим фальцетом...

Нарешті шлях вільний. Шофер роздумливо посопів носом і одчайдушно, раптом дав газ. Ми рушили. Авто пірнув униз і шофер боляче вдарився підборіддям об правило.

Кілька секунд тривала дуже напружена, цікава гра з катастрофою. Я то відтягав на гальмі ручку, то відпускав її, корючись наказам шоферовим. На гальмах авто поволі повз униз; скоро він повертався вбік — на мить, достатню, щоб виправити його, відпускалося гальмо, шофер кермував, і в цей момент авто з геометричною прогресією їхав у прірву. Знову натиск на гальмо — авто на мить затримується і знову повзе. Так ми скотилися до середини дабану, де треба було робити вираж праворуч. Як у нас досі не луснули гальма — теж проблема «речі в собі».

Тільки во встигли скерувати авто праворуч — воно похилилося і притислося до стрімкої скелі, що змушувала нас звертати вбік. Короб авта штовхнувся об скелю, зойкнули дошки, залізні аркуші і пасажир ззаду. Авто забалюсував, але пасажир пересів на піднятий бік, і авто вийшов з критичного стану, спершися знову на всі свої дванадцять шин.

Тепер ми стояли трохи похилені на лівий борт — боком до скелі, але нам було вже порівняно легко проїхати поземну лінію до того місця, де скеля кінчалася і починався новий спуск. Коли доїхали до того місця, шофер сказав: — «Ти знаєш, як хлопці на grindжолах сковзакються? Пускай гальмо!»

За п'ять хвилин ми скотилися широченним спуском на рівну площину. Там шофер загальмував, виліз з машини, ліг на траву, запалив цигарку і чекав на решту машин. Руки йому й мені дрижали від напруги.

Харагол порівняно великий стан, навіть має телеграфну станцію. Біля Хараголу ми зустріли першого верблюда. Влітку верблюди відгодовуються після зимової дієти, горби нашому верблюдові звисали вниз на тудуб, як порожні лантухи.

Біля Хараголу дуже важкий шлях. На протязі приблизно одного кілометра тут прокладають шосе — і автові доводиться їхати по воді, зрідка вибираючись на вкриті травою горбки. Від коліс нашого авта летять водяні каскади, а самий авто вигинається на всі боки. Здається, ніби його короб ось-ось переломиться на частини.

Більшість з сотні робітників, що працюють тут на шосейних роботах — росіяни. Монголів не більше за десяток чоловіка. Шофер пояснює це незвичкою монголів до важкої фізичної праці.

Нас переслідують беркути. Над кожним монгольським містом вони літають день-у-день, ширяють над міськими кварталами — влучають момент, коли їм щастить схопити курку, ягнятко, і хутко летять геть. На шляху до Улан-Батору ми зустрічаємо часто не тільки беркутів, а й кондорів — великих, як безногі струси, з голою шиєю й довгим клювом. Під такі зустрічі шофер витягає рушницю, і семи-тонний авто насувається на кондора. Ми забуваємо про Улан-Батор і стріляємо, бажаючи роздобути його білочорні великі пера. Не застрілили жадного.

До передостанньої зупинки перед монгольською столицею — Бароти доїжджаємо увечері. Орендар провадить з нами довгу розмову; — Цаєп байна? — Бахкой. — Су байна? — Бахкой. Усу байна? — Бахкой. Ханшин байна? — Байна, байна! — Жалобная книга байна? — Міткой. Це означає, що в нього нема молока, води, чаю, кумису — є лише горілка, а що таке книга для скарг — він не розуміє.

Від Барот ми вирушаємо вночі самі. Доджі з 57 монголами мабуть безнадійно загрузли за Хараголом. Запалюються прожектори, ми їдемо знову серед гір. Антилопам мабуть здається, що то заблукалося соняшне проміння і, шукаючи дороги назад до свого джерела, пихтять від напруги.

Ми швидко надибуємо антилоп — дзеревів, що про них і автове здоров'я турбувався начавтотранспорту Нафтосиндикату. Тягнені природною допитливістю, вони збігають з гір подивитися на соняшні стовпчики. Прожектори освітлюють їхні постаті, очі їм блищать зеленими вогниками. Стоять нерухомо, а коли шофер натискує на гудок — вони роблять балетний стрибок і зникають за межі світла.

Спершу це смішить і нас, і шофера, а далі він починає вже нервуватись. Авта спиняються, і ми лягаємо відпочивати, не доїхавши до Улан-Батору якихось тридцяти кілометрів. Довго не можемо поспути — у вухах гуде мотор, хочеться скоріше побачити монгольську столицю.

Вранці, ще вдосвіта крізь сон ми відчуваємо, як авто вирушають. Ще година танку на залізних аркушах — шофер будить нас і кричить:

— Гей, ви, сплюхи, вставайте — вже Улан-Батор!

Протираємо очі. Серед гір видно шпилі й дахи дацанів, отари верблюдів вітають нас, ревучи, наче осли.

Ми в'їжджаємо до монгольської столиці, зробивши чотириста кілометрів монгольським автобездоріжжям за три дні...

МІСТО ЧЕРВОНОГО БАГАТИРЯ

Улан-Батор-Хото — це не просто місто. Це — історія монгольської революції, це монгольські Ленінград і Москва, взяті разом.

Коли зробити на Юнкерсі кружний літ над містом — побачиш: велику площу Сухе-Батора, рівні лінії нових будинків біля неї, потім змотану шпуню вуличок монгольського кварталу. За великими будинками консульського поселку розташувався хінський квартал, трохи далі від міста — монастир Гандан, а напроти нього — колишній палац колишнього богдохана, на краю вузької смуги — річки Коли. В цей розгартіаш де-не-де повкроплювані золоті дахи дацанів. В цілому Улан-Батор нагадує з висоти льоту аероплана неймовірну мішанину французького з нижегородським, королів і капусти — виточених, протиприродно - покручених, позолочених дахів дацанів — і поруч лахміттьоватих, схожих на барліг, міських хашанів.

Геометричні лінії Ленінського радянського клубу, конструктивні тераси нових будинків монгольських устатов — і поруч брудне гранітне мережево богдоханового палацу. Зовсім поблизу радянського консульського поселку — хінський квартал з драконами на воротях, що злісно загрожують своїми зубами і язиками.

З аеропляна можна помітити, як живе кожна частина цього міста. Це життя нерівномірне: на вуличках хінського кварталу зовсім непомітно руху. Артерія, що з'єднує консульський поселок з монгольськими установами — найжвавіша: видно, як швидко поспішають туди й назад окремі кров'яні кульки. Деякий рух в Гандані; на вулицях монгольського кварталу народу в час літу мало — в цей час працюють установи, що виссали з цього кварталу чимало населення. З аеропляна — місто немов організм, з нерівномірно розподіленими функціями: одні його частини працюють бездоганно, інші — зовсім замирають і певно віджиють, як то буває з кожним організмом у процесі його вдосконалення.

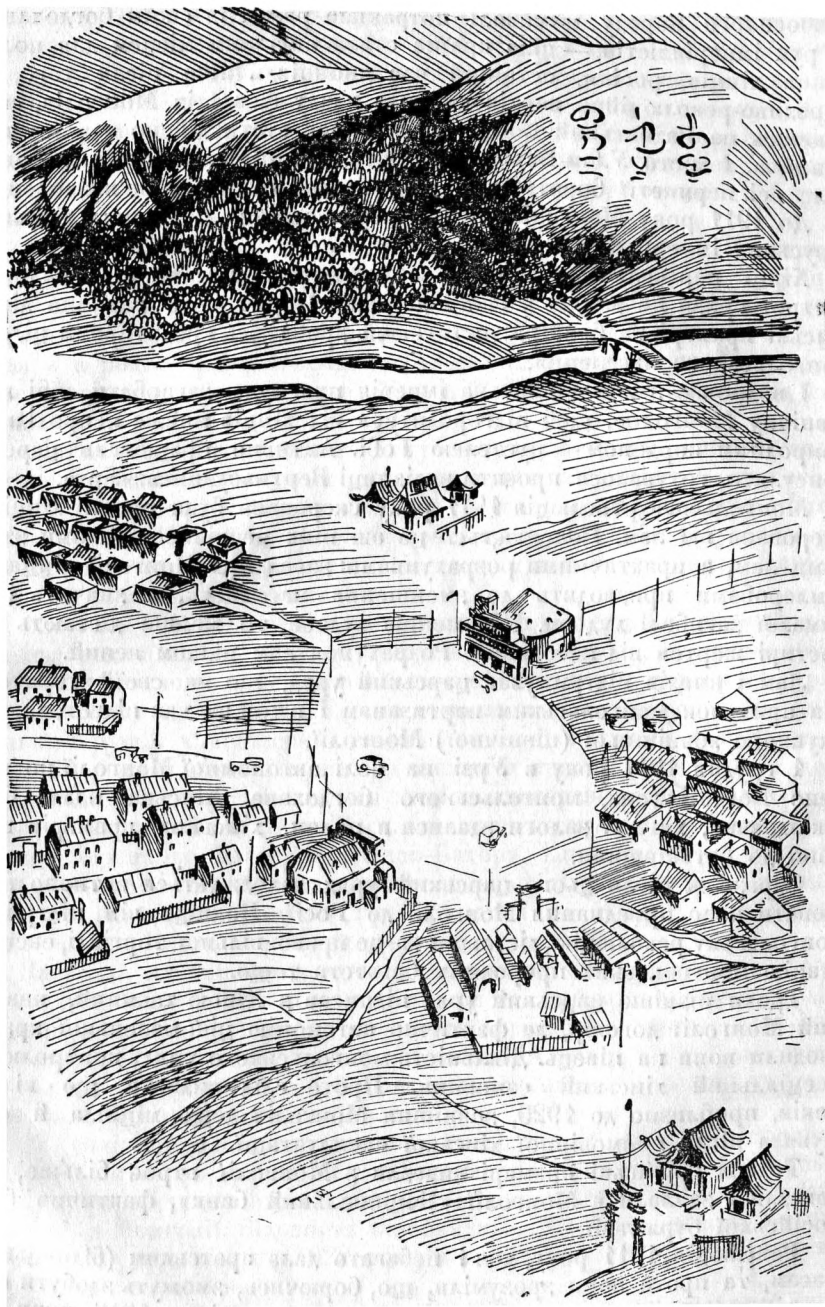
Улан-Батор — історія монгольської революції, і з аеропляна можна в його обрисах розгледіти сліди її.

Славнозвісний мандрівник П. К. Козлов написав в одній із своїх книжок: «За останні роки, починаючи від 1912, Монголія живе самостійно, організує власне господарство»... і т. д. Навряд чи це вірно. Це — те саме, що вважати наше соціяльне визволення від лютого, а не від жовтня 1917 року.

Монгольський Лютий тривав дванадцять років, і це справді, був лютий Лютий. 1912 року ламівство й князі стали до влади після імперіялістів і лише від 1924 року монгольські трудящі перебрали ту владу до своїх рук. За дванадцять років Монголія зазнала величезних кривавих сутічок, що стрясали всю країну. Кляса експлуататорів

Улан-Батор з «Юнкерса»

слабосилого народу мимоволі потрапила разом із своїм богдоханом до рук імперіялістів, — ціла країна стала вигідним місцем для полювання хінців, росіян, останній час японців. Лише після того, як народньо-революційна партія скинула владу феодалів, Монголія, спираючись на Радянський Союз, спромоглася стати дійсно незалежною країною. І місто Улан-Батор, як центр країни, насамперед переживало всі перипетії боротьби за національне та соціальне визволення.

До 1911 року Монголія водночас була ареною діяльності хінських і російських імперіялістів.

Хінці переселялися сюди величезними масами під впливом гострої кризи на землю в самій державі. Поруч того активно діяли хінські крамарі та банкіри, встигаючи зробитись кредиторами цілого монгольського населення.

І водночас з тим російська імперія прагнула загарбати собі всю північну Монголію, щоб відгородитися від хінців майже непрохідним природним кордоном — пустелею Гобі. Активно працювали царські консуляти, готувалося проєкти залізниці Верхньоудинськ-Урга.

Монгольська революція 1911 року скерована була проти хінців і скерована від лам. Пояснюється це аж ніяк не вільнолюбними замірами лам, а практичними розрахунками: заселення Монголії хінцями-землеробами призводить до зменшення пасовиськ, а значить і до чималої загибелі худоби. Що менша худоба, то менше дістають монастирі жертв від населення. Розрахунок лам цілком ясний.

Лам і князів підтримував царський уряд, що на своїй території дав притулок монгольським партизанам і в той же час підготовлював окупацію зовнішньої (північної) Монголії.

1 грудня 1911 року в Урзі на чолі автономної Монголії поставлено Богдо-Гегена, монгольського богдохана. Хінська влада була ліквідована, хінські залоги здалися в полон, хінських крамарів вигнано до батьківщини.

Одразу ж після цього царський уряд заходжується активно працювати коло приєднання Монголії до Росії. Покищо він підтримує монгольську революцію, діставши за це право вільної торгівлі, експлуатацію монгольських природних багатств тощо.

Трохи пізніше царський уряд підписав з Хіною таємний, невідомий Монголії договір, де фактично автономію цієї маленької країни зводили вони на нівець. Діяльність монгольського уряду контролював спеціальний хінський сановник. Проте слід визнати, що кілька років, приблизно до 1920, зовнішня Монголія дещо міцніла й одужувала після неймовірної хінської експлуатації.

Тоді ж російські крамарі вивезли з Монголії втроє більше, ніж довели і заклали в Монголії «Національний банк», фактично банк російської буржуазії.

Революція 1911 року, хоч і небагато дала аратським (бідняцьким) масам, та проте вони зрозуміли, що, борючись, зможуть здобути собі не тільки національну, а й соціальну незалежність. 1918 року російських радників з Монголії вигнали, але одразу ж їхнє місце посідають хінці і японці. Японці висувують через свого агента, отамана

Семенова, ідею створення Великої Монголії, що фактично має бути колонією імперіялізму. А втім з того нічого не вийшло, бо хінці не дозволили Богдо-Геєнові підтримати ці панмонгольські сили. Семенів утік, а хінці вирішили якнайшвидше забрати остаточно Монголію під свою владу. На весні 1919 року в Ургу (Улан-Батор) скупчено до 6000 хінського війська. Монгольський уряд розігнано, хінські банкіри вимагають відновити скасовані під час революції 1911 року борги.

Одразу ж проти хінців починаються повстання. Повстають знов монгольські лами й князі, цього разу підтримані і бароном Унгерном, загнаним до Монголії червоним військом. Японці дали Унгернові своїх радників і остзейський білий барон почав гастролювати в ролі... провідника ідей панмонголізму. Незабаром Унгерн вигнав хінців з усієї зовнішньої Монголії. Унгерн так висловлює свої наміри:

«Мета... подвійна: з одного боку створити осередок, навколо якого могли б з'єднатися народи монгольського коріння, з другого — захист військовий і моральний від розпадницького впливу заходу (читай — РСФРР), одержимого божевільям революції і підпадом моральності в усіх її душевних і тілесних проявах» (з листа Унгерна до його пекінського агента).

Але вже 1919 року почалися перші шторми соціальної революції: відозва радянського уряду до монгольського народу, де проголошено цілковиту відмову від імперіялістичної політики царського уряду і право монгольського народу на самовизначення, правила за колосальний рушій у піднесенні свідомости монгольського бідняцтва.

1920 року у відповідь на обмеження хінцями монгольської автономії засновується монгольська національно-революційна партія. Заснували цю партію колишній складальник і дирик Сухе-Батор (його ім'ям — Червоного Багатиря, «Улан-Батор», і названо тепер колишню Ургу), писар бідняк Данзан, монгольський журналіст Бодо та інші. Монгольські революціонери пробіраються до РСФРР, а в лютому 1921 року в Кяхті скликають перший з'їзд МНРП.

На з'їзді, як основні завдання, ухвалено: позбутися влади феодалізму, запровадити однакові податки на всі громадські стани, оподаткувати релігійні установи, скасувати кріпацьке право, домогтися скликання Великого хурулдану, як основної виконавчої і законодавчої влади, створити народний уряд з тимчасовим збереженням богдохана, але без якої присутньої влади.

На чолі монгольського революційного уряду був настановлений Данзан (він потім зрадив), Сухе-Батора було призначено на військового міністра і головнокомандувача. З допомогою радянського війська Унгерн вигнано з Монголії, більшість білобандитів знищено, самого Унгерна суджено й розстріляно. 1922 року вся зовнішня Монголія була вже в руках революційного уряду.

Отже монгольський нарід лише тоді зміг стати вільним, коли відчув, що може спиратися на батьківщину трудящих та поневолених — Радянський Союз.

Революційний уряд вживав заходів до поступінного подолання феодалного ладу; князів поволі скидають з керівних постів, заміняють їх талановитими організаторами з аратів-селян. Февдалів позбавляють права оподатковувати нарід на свої потреби. Йде активна робота серед твердині ламівства — Заїн-Шабі, від верхівки ламівства відходить бідніша частина кол. ченців і підпадає впливові революційної партії.

Правда, реакціонери прагнуть ще повернути собі минулу владу. Вони навіть перемовляють на свою руч окремих керівників революційного уряду. Але ліва частина МНРП твердо бореться з реакціонерами. Зрадників нещадно розстрілюють. В лютому 1923 року застрелюють у власному штабі останню надію реакціонерів, зрадника Джа-Ламу. Правда, лами встигають отруїти керівника монгольської соціальної революції Сухе-Батора, але реакцію остаточно переможено.

Після смерті (20 травня 1924 року) Богдо-Гегена в Монголії проголошено народню республіку. Всю владу забирає Великий народній хурулдан і уряд.

В листопаді 1924 року збирається Великий хурулдан, на 6/7 з членів МНРП і майже виключно з бідняків. На хурулдані сказано: «Монголія не має заслужених і вірних друзів опріч СРСР і Комінтерну».

Великий хурулдан встановлює монгольську конституцію, що остаточно знищує інститут богдохана і кладе край впливові лам на життя країни. Вся влада переходить до трудящого народу, вся земля — у власність нації, знищують звиня, створюють народню-революційну армію, церкву відокремлюють від держави, «народня республіка трудящих повинна провадити свою зовнішню політику залежно від інтересів і основних завдань пригноблених малих народів і революційних трудящих усього світу». Виборчих прав позбавлені експлуататори, крамарі, лихварі, колишні князі, переродженці й лами, що живуть при монастирях, божевільні й засуджені. Отже в Монгольській народній республіці встановлюється влада трудящих.

Нарешті пізніше революційна Монголія декларувала некапіталістичний, тобто соціалістичний шлях свого розвитку. Тепер Монголія має свою п'ятирічку, що передбачає індустріалізацію країни і створення на кінець п'ятирічки першого пролетарського кадру. В галузі сільсько-господарської промисловости: організують великі державні і комунальні отари, табуни і череди, привчають кочівників до обробітку землі. Ці всі заходи проводить Монголія в життя з братерською допомогою СРСР¹.

Така історія монгольської визвольної революції. Місто Урга, пізніше Улан-Батор-Хото, відіграло вирішальну ролю в усій цій важкій, упертій визвольній боротьбі.

Під різні її моменти різний очевидно був і вигляд міста. Коли б якийсь фанатик кіносправи фільмував з Юнкерса панораму міста

¹ Мушу зазначити, що всі історичні відомості мені ласкаво передавав завінформ повпредства СРСР в Улан-Баторі т. А. Калініков, якому складаю тут за де щирю подяку.

на вузлових пунктах монгольської революції, він мав би дивовижний кінофільм.

На кінофільмі ми бачили б, як потворно зростає хінський квартал, бачили б, як загопи хінського війська вкривали монгольські вулиці паршами своїх лав. Потім ми бачили б неодноразові зигзаги хінських крамарів і банкірів, які щоразу в павіді тікали геть з чужої столиці, щоб при нагоді знову вернути назад. Ми бачили б палац богдохана Гегена, стиснутий в передсмертній агонії панцерним кулаком хінського війська. Далі ми бачили б удари ворожих залізних лобів один об один, при тім монгольський квартал був саме посередині між обома супротивниками.

Панування барона Унґерна зафіксоване було б на кіноплівці, як заграва пожеж, бо барон, вступаючи до Урги, учинив показовий єврейський та хінський погроми.

Нарешті можна було б побачити, як раптово тікали шкідливі бацили — унґернівці, а кров'яні кульки монгольського і нашого війська, немов оздоровне впорскування, після якого міський організм почав рішуче перероблюватись, — зростали й міцнішали. Став задубилим кістяком хінський квартал, умер богдохановий палац, щоб відродитися уже, як монгольський національний музей, почали страждати на недокрів'я монастирі Курень і Гандан. Зате негайно почали ламати старий центральний квартал: розчистили велику площу, зламали з сотню дрантивих будинків і юрт в центральній частині міста. На розчищеному місці почалося велике будівництво цілими кварталами. Пляновість і розмах цього будівництва мені особисто нагадали ериванське: коли проїжджаєш ериванськими або улан-баторськими вулицями, згадуєш одночасно землетрус і проєкцію кінофільма навпаки, — коли половинки кінського тіла безпорадно лежать на землі в кривавій калюжі, акуратно вбирають в себе кров, потім потрапляють під колеса потягу, а після того склеюються на одного цілого здорового коня і починають бігати.

Тобто: безладна купа каміння, цегли, піску і вапняку, що нагадує рештки землетрусу, по якимсь часі перетворюються на рівні ряди будинків.

«Надїздити до Еривану дуже зручно: шлях до нього лежить узгір'ям. Самий Ериван — у влогвині й з авто-шосе можна побачити всю столицю одразу. Коли ми побачили, нарешті, Ериван — ми злякано запитали шофера:

— У чім річ? Тут був землетрус?

Шофер відповів:

— Та який там землетрус! Просто — будується наша республіка!..

Справді, вся територія столиці нагадувала розворушену купу каміння. Всюди, з усіх боків, видно лише будівлі в риштованні, розкопані вулиці, безліч зруйнованих будинків.

Ми вїхали в місто. Наш шлях лежав між риштовань; над нами кипіла будівельна робота: на вулицю сипались уламки каміння, пробігали будівельні робітники, — коли б не це, ми могли б подумати, що то сипляться на нас уламки будівель від землетрусу, і на всі

боки розбігаються налякані міські мешканці». («Герой нашого часу» репортаж про Закавказзя 1929 року, ст. 117-118).

Підмініть у цій цитаті назву «Ериван» на «Улан-Батор» — картина гочно підходить до будівництва центральної частини монгольської столиці.

Мотлаючись разом з Юнкерсом у повітряних ямах, нюхаючи противний сморід спрацьованого газу, бачиш прямокутник нових будівель, як м'ясні червоного багатира, що втілилися в це місто, відкинули геть порожній мішок хінського банкіра, і розчавили смердючий гнійник ламівських дацанів.

Пройдімося вулицями Улан-Батору. Спочатку ми потрапляємо до монгольського кварталу. Високі хашани, паркани з дерев'яних стовбурів, неочищених від кори, заступають шлях окові. Зорієнтуватися в цьому кварталі — річ майже неможлива: новаків ніколи не скажуть, де живе в монгольському кварталі та чи та потрібна йому людина. Його візьмуть за руку й вестимуть аж до потрібного двору. Трапляється й так, що провідник сам не знайде дороги назад, і, виходячи з двору, новак може побачити свого супровідника, що гімнастичним кроком, захеканий, наближається до нього.

Монгольські вулиці не знають ні назов, ні номерів. Коли потрапляєш на них — серед однакових сірих стовбурів почуваєш себе, як той, що блукає у трьох мільйонах сосен одразу. Просунувши голову в дірку хашану, можна побачити юрту, що з неї і досі користується частина міських мешканців замість будинків, інколи череду верблюдів. Іноді над твоєю головою пролетить орел — їх багато кружляє над кожним монгольським містом. За парканом, зовсім близенько, видно білий будинок ресторану, куди ти хочеш потрапити, але до нього шлях лежить через далекі складні закрути вулиць.

Монголи звикли ходити цим кварталом. Іноді підеш за якимсь з них і потрапиш на площу, зовсім у протилежний від потрібного бік, та все ж радієш, що вибрався з цієї мишачої пастки. Я бачив, як на одній з таких вулиць автомобілеві прокололо шину. Шофер хотів тут же змінити камеру, але автомобіль закрив прохід людям у цій вузькій вулиці. Знявся крик, шоферові довелося їхати на порожній камері. Шукаючи виходу з кварталу, я надібав його за півгодини — автомобіль був уже зовсім без камери й покришки, а на моє глузливе зауваження:

— А чи доїде це колесо до Казані? — шофер відповів мереживом досить складних мовних зворотів.

В монгольському кварталі чимало юрт. Заможніші чи прогресивніші власники збудували одноповерхові будинки на хінський зразок: на дахові насипано шар землі, завгрубшки в фут і загальною вагою мабуть з півтори тонни. Бували вже випадки, коли дахи старих будинків падали на хазяїв, — тоді тих витягали з - під земляного шару, немов квіти з кльомби. Земляний дах — автоматичне запозичення від Хіни: земельна криза примушує хінців робити город на даху свого

будинку. Тут такої кризи нема, та й городників серед монголів також нема. Проте земля на дахах є.

Коли перехожому щастить виплутатися з монгольського кварталу, він потрапляє на малу міську площу. Тут розташовані крамниці Монценкоопу, Стормонгу, є і кілька приватних, європейських, але вони вже остаточно доживають свій вік: їхнім власникам не постають краму і вони ходять у помітно зношених ляхованих черевиках і подертих канотье. Монценкооп і Стормонг працюють добре, повною ходюю. У двох універмагах можна придбати не тільки все потрібне європейцеві, а й усякий крам фабричного виробництва СРСР, спеціально виготовлений для монгольського споживача.

Побувши у такому універмагу кілька годин, бачиш у чому суть нашої та капіталістичної роздрібної торгівлі.

Серед краму нашого виробництва можна знайти цілий асортимент речей, спеціально виготовлених для потреб монгольського споживача, переважно з мануфактури. Приміром, наші фабрики виробляють багато різноманітних тканин найширше вживаного в Монголії типу. Ці тканини—машинного виробництва і тому кращі за такого ж типу монгольські, ручної роботи. До цих тканин належить спеціальний синій брезент на майхани, матерії дуже яскравих кольорів, бо вони подобаються монголам. Видно, що хтось у наших експортних установах вивчає монгольські смаки і прагне їх задовольнити.

Така ж тенденція капіталістичних фабрикантів помітна лише в одному: вельосипедна фірма «Опель» виробила спеціальний тип широкошинного вельосипеда, для монгольських піскових шляхів. Колеса такого вельосипеда нагадують мотоциклетні.

У всьому іншому закордонні фірми виявляють цілком виразну тенденцію: бувши фактично монополістами в колоніальних країнах, вони надсилають туди велику заваль, абсолютно не важучи на смаки і дуже мало на потреби споживача. Правда, обгортки і зовнішній вигляд краму кращі, ніж нашого.

Але досить поносити закордонні черевики з який місяць, вони розлізуться, єгипетські цигарки—з кукурудзяного листя, а патефони й вічні кишенькові ліхтарики швидко псуються. Крім того капіталістичні фірми надсилають сюди свої незмінні стандарти, зовсім не принатурюючись до місцевих умов. Через те на візнику можна побачити дешевий канотье, на вершинці—шовковий светер, на селянновій костюм «паркер» з хемічно переробленої кропиві, але останньої моди—з піджаком фасону «коров'яче сідло» й штанами—«слонячі лапи».

З цих причин монгольські покупці запитують переважно наш крам—дешевший і добротніший (можу ствердити—ніякого «демпінгу»—все, починаючи від цигарок і кінчаючи чобітьми, продається, як перелічити на наші гроші, не дешевше, ніж у Радсоюзі).

Виходимо з крамниці й простуємо до головної площі Сухе-Батора. По дорозі минаємо кілька кварталів суцільного будівництва. Тут лише один будинок готовий: Монгольський народний банк. Зайдімо по дорозі сюди й попросімо касира показати нам зразки монголь-

ських грошей. Касир демонструє «тугрики» (щось — 1 крб. 05 коп.) і «сунгу» (трохи більше за копійку). Гроші чудові, зовсім недавнечко вони замінили собою хінські срібні палички — «лани», приймані на вагу, — коли наші фахівці діставали місячну зарплату, вони мусили нести під пахвою цілу в'язанку таких лан. Теперішні гроші Монголія, як і Персія, замовила на Ленінградському монетному дворі. Єдина хиба на мідяках: вінок з дубового листя. Для монголів, а особливо для гобійців, що в житті своєму дерева не бачили, це — загадкова річ.

Головна площа Улан-Батору — немощена, як і все місто — величезна. Посередині її стоїть невеличка дерев'яна трибуна для промовців. На цій площі збудовано монгольський Народний дім — великий будинок з банею, стилізований під юрту. Велика півкуля тої бані трохи нагадує дирк, але це тільки окові європейця. В цьому будинку взимі відбувається те, що і в кожному з наших профспілкових клубів: працюють драматичний, спортивний, шаховий, хоровий, політичний гуртки. Різниця та, що у нас це повсякденна робота кожного клубу, а в Монголії — історичної ваги події: з драматичного гуртка зростає майбутній монгольський революційний театр, спортивний гурток готує інструкторів, що запровадять величезну фізкультурну революцію в побуті населення, шаховий, хоровий гуртки дорівнюють значінням своїм нашим консерваторіям, а політичний гурток є зародок монгольської комуністичної академії.

Тут таки на цій площі будинки міністерств, ЦК партії і Ревсомолу. Насупроти Народнього дому — єдиний будинок на площі в конструктивному стилі — клуб радянських громадян імені В. І. Леніна. В цьому клубі збирається щовечора радянські громадяни, бо в Улан-Баторі нема ні театру, ні кіна. Є кіно пересувне, але воно демонструє не частіше, як раз на тиждень і то майже одного «Нашадка Чінгізхана». Фільм цей, до речі, справив величезне вражіння і на монголів і на бурятів.

Площу Сухе-Батора мають недовзі перебудувати. Міністерства, партія і уряд туляться зараз у двоповерхових будинках найпровінційнішого типу. Площу мають забрукувати, поставити пам'ятник Сухе-Баторові, збудувати величні конструктивні будинки для установ.

Поблиз Сухе-Баторової площі — монценкоопівська їдальня і безліч ресторанчиків хінських приватників. В їдальні Монценкоопу все, як і в наших їдальнях, хіба що тут обслуговують хінці-чоловіки, які не розуміють російської мови, а замість «Нарзану» подають «Джанчоблін» або кумис.

Хінські ресторанчики мають гучну славу. Через це мабуть їх так швидко й закривають тепер. Тут на питво подають принципово лише горілку, але з міркувань конспірації її звать теж «Джанчоблін». Отже, замовивши там мінеральну воду, не поспішай, недосвідчений, але страждущий на згагу, одним хилом випивати свою шклянку — ти ризикуєш обпалити собі горлянку.

Нещодавно весь Улан-Батор збігся дивитись, як у ресторанчику «Костянтинівіль» святкували шофери щасливий поворот з Гобі

свого товариша—будинок згорів, солідарно оплачений потім учасниками свята, але на допомогу міліції доводилося викликати пожежну команду і чоту війська.

Хінці є власниками і численних міських лазень з номерами. Одного разу ми спробували піти в таку лазню.

— Нумери є?

— Зайнятий (просто як анекдота про оперету Балабана в Харкові:— Пустить публіку до залі!— Неможливо, він п'є чай у буфеті).

— Ну, то дай квитка до загальної.

— У нас тільки нумери.

У місті нема водогону. Через те воду до лазні привозять бочками з Коли й кип'ятять на місці. Коли з водою виходить «вузьке місце»— намилені клієнти ображаються.

Аптеки в Улан-Баторі— державні. Їх дуже охоче одвідують монголи, купують мило й зубну пасту «Ревесо». Першого покуця-кочівника колись зфотографували, урочисто подарували йому зубну щіточку і навчили техніки цього мистецтва. З ліками справа обстоїть добре: монголи довіряють європейській медицині куди більше, ніж Лев Толстой і Анатоль Франс, а тому педантично виконують приписи лікарів.

Від аптеки ми простуємо до консульського селища. По дорозі можна зайти до телефонної kabіни, почути незрозуміле монгольське слово, що мабуть означає «станція», назвати номер російською мовою і щасливо сполучитися з абонентом. У згаданій уже книзі «Монголія» С. Крушельницький пише, що телефон у Монголії дуже популярний. Може лише додати, що особливих ознак божевільної радості або гістеричних нападів любови до телефону від монголів я не помічав. Коли треба— говорять, коли не треба— не говорять. Це означає, що до телефону монголи вже призвичаїлися, як призвичаїлися вони і до вельосипеду. Може колись перший телефон і дивував їх— тільки тепер монгол стукотить телефонним важельцем і дме в трубку не згірше, як харківський урядовець. А коли станція довго не відповідає,— він лається з «барिशнею» не згірше за харківця, аж ніяк не думаючи, що в телефоні сидять якісь духи швидкості.

На монгольському телеграфі вам продадуть поштові листівки, де розпливається атрамент в цілі озерця і самоодліпні марки з протвинним на дотик клеєвим боком; тільки но ви наслините цей бік,— клей одразу сходить, не залишаючи жодного сліду. Листівки й марки робили в Хіні ще за старих часів. Звідси й всі якості.

Збудований на кошти царського уряду телеграф спочатку провели тільки в одному напрямі: від російського кордону до ставки богдохана, з одною лише проміжною станцією і філіялом у розпорядженні імператорського консульства. І тільки згодом телеграфом з'єднали з єголицею два чи три найбільших міста Монголії. Телеграф був концесією російського капіталу в Монголії. І досі в Монголії є такі місця, де до телеграфу треба їхати 2000 й 3000 кілометрів. Зваживши імперіялістичний характер концесії на телеграф, 1921 року

представники РСФРР т. т. С. І. Духовський і Б. Ф. Гец домовилися з народнім урядом Монголії в особі Данзана, Сухе-Батора, Церен-Доржи, Ердені Чжонон Ван Шірін Дамдіна про таке:

«Російський радянський уряд, співчуючи мудрим заходам народнього уряду Монголії в організації, незалежно від загарбницьких тенденцій світового імперіялізму, поштово-телеграфного обміну, потрібного для культурного розвитку трудящих мас,— безкоштовно передає в повну власність монгольського народу привалєжні Російській республіці ті, що в межах Монголії, будинки телеграфних контор з усім телеграфним устаткованням» («Договір...»з 2-ХІ 1921 року за європейським рахунком, а за монгольським 6 числа Десятого Місяця Багатьма Запровадженого Одинадцятого Року).

Зрозуміло, що на телеграфі раніше працювали виключно росіяни. Монголам заборонили вивчати телеграфну справу, і таким способом вони одірвані були від зв'язку з іншими країнами і наполовину залежали в усіх міжнародніх справах від влади російського телеграфного дроту.

Тепер справа зовсім інша. На телеграфі працює чимало монголів. Вони поволі привчаються до телеграфної техніки, кілька чоловіка вже здобули спеціальну освіту в СРСР. Телеграф з концесійного став монгольський, і монголи зовсім не використовують його проти СРСР, як охоче використали б раніше проти царської імперії.

З радіом у Монголії дуже зле. Тільки одна велика радіостанція працює в Улан-Баторі. Радіоприймачів ми зовсім не бачили за весь час, що побували в кількох монгольських містах. Лікарі з Шанхай-Ульського хошуну в Гобі скаржилися, що їм не дозволено мати свій радіоприймач— єдиний спосіб зв'язку в пустелі. Очевидно, така новина, як радіо не встигла ще набути популярности в Монголії, і до неї ставляться тим часом обережно.

Трохи осторонь від міста розташований палац колишнього богдохана. До палацу йде шлях через численні ворота, повз багато дацанів, повз мармурові молитовні пам'ятники, де вирізьблено жахні пості добрих і злих духів.

Поруч богдоханового палацу розкинулась невеличка купка дерев, десь з тисячу— навіть не гайок. Цей і ще ліс на Богдоулі (місцевість по той бік річки Коли)— єдиний колектив дерев на багато тисяч квадратних кілометрів навколо. Богдо наказав насадити гайок поблизу свого палацу, щоб мати змогу по обіді прогулюватись у затишному куточку. Звичайних смертних туди не пускали. Тепер ця тисяча дерев у розпорядженні національного музею. На кожній великій міській вулиці в нас дерев більше, ніж тут— проте їхня цінність тут велика.

Богдоул— святий ліс. На горі, де він росте, є якийсь напис, очевидно молитовний текст, вирізьблений на граніті сажневими літерами. Хоч кого з монгольських товаришів ми питали, ніхто не зміг сказати нам, що означає цей напис. Містичні знаки буддівської релігії втрачають якийсь сенс для сучасних монголів, їм бракує часу вивчати неймовірно складні учення буддизму.

Богдоул—ліс у кільканадцять квадратних кілометрів. Коли б шість років тому сюди пустити зоолога, той остовпів би, бо побачив, що Богдоульську фавну складають: жирафи, леви, тигри, струсі, ягуари, білі ведмеді,—десятки абсолютно незіставних зоологічних родів. Фавна Африки, Австралії і південного полюсу з'єдналася в Богдоулі найзагадковішим способом. Тут можна було побачити, як тропічна анаконда спідає допіру виловленим в озерці арктичним тюленем.

Небувала різноманітність Богдоульської фавни пояснюється тим, що під час перевороту 1924 року монгольські революціонери дістали в спадщину від померлого богдохана його зоологічний сад. На той час вони не знали, що з ним робити, а звіри вимагали щоденного догляду, великих витрат на годівлю тощо. Ухвалили: випустити звірів у священний ліс. Так і зробили і тижнів зо два колекція звірів прагнула принатуритися до нових умов життя. Нарешті тигри поз'їдали антилоп, жираф і почали робити наскоки на монголів, коли ті проїздили повз ліс. Тоді хижаків забила спеціальна експедиція. Нині маніяки звірів виставлено в музеї.

Опріч хінського кварталу консульське селище—остання частина Улан-Батору, про яку ми нічого ще не сказали.

Колись на цьому місці було кілька консулятів, що з них кожен прагнув так чи так піддати монголів своєму впливові. Тоді консульське селище відокремлене було від усього міста на зразок теперішніх чужоземних сегментів у Хіні. А російський імперський консулят мав у своєму розпорядженні цілий козацький полк, що в разі потреби міг швидко й легко захопити цілу столицю до своїх рук. Тепер в консульському селищі є лише консулят і повпредство СРСР, кілька представництв наших торговельних організацій, торгпредство і представництво німецької торговельної фірми «Востбаг». Перед будинком повпредства стоїть лише одна вартівня з дириком, що ходить тут більше для проформи і декоруму, ніж із справжньої потреби: адже наше повпредство працює в дружній країні, і товариш Охтін повпред СРСР у Монголії може працювати цілком спокійно.

Там, де колись царські представники упоряджували оргії, розважаючись як тільки можна від „монгольської гиущини“, сидять тепер товариш Охтін і товариш Соркін, генеральний консул СРСР у Монголії. Вони працюють невтомно, по багато годин на добу, реалізуючи спільні інтереси СРСР і Монгольської Народної Республіки. Соціалістичне будівництво в Монголії дістає консультацію і братерську підтримку від представників переможного пролетаріату СРСР. Чужоземна колонія Улан-Батору—явище, незпане в жадній з східних країн.

Коли мова йде про чужоземну колонію, скажімо, в Хіні—одразу уявляєш собі відокремлений квартал, з неодміними дротяними перегородками й подісменами при вході. В самій колонії—свору банкірів, крамарів і власників концесійних заводів. У дні національних свят, або народних маніфестацій—обов'язкові спроби студентів протертися крізь перегородку; кров, постріли.

Не так в Улан-Баторі. Чужоземної колонії в такому сенсі тут немає. Є колонія радянська. Радянська колонія розпорошена по всьому

місті. Кожний радянський громадянин живе тут, бо працює в якійсь установі як фахівець-інструктор. Монгольські установи охоче використовують наших інструкторів, запрошуючи до себе на роботу. Попит на них тут більший, ніж пропозиція. Наші інструктори працюють у кооперації у війську, лікарями, на будівництві в міністерствах (зокрема в Міністерстві у галузі колективізації). Працюють не за такі вже й великі гроші. Приміром, ставка кваліфікованого лікаря 300-350 тугриків, а це не так багато, беручи на увагу, що частину цих грошей доводиться надсилати до СРСР на утримання родини.

Сюди надсилають лише найвипробуваніших з фахового й політичного боку робітників — адже з їхньої поведінки монгольське населення складатиме собі враження про ціле населення країни Рад. І треба визнати, що досі не було такого, щоб той чи той фахівець не виправдав покладених на нього завдань і довір'я. На протязі того часу, що жили в Улан-Баторі, ми часто зустрічалися з одним із таких фахівців, інструктором-будівельником, тов. Г. Він випадково зазнайомився з нами, признався, що страшенно нудьгує за Радсоюзом. Він майже не виходив од нас, жив в одній з наших кімнат, відриваючись лише на 12-годинну роботу. Тов. Г. став інженером лише за останні кілька років. Всю громадянську війну він, до того матрос, працював на панцернику. Коли скінчилась війна, потрапив у коменданти московського великого театру, але швидко відпросився на курси цивільних інженерів, за три роки набув потрібної кваліфікації, виявив себе, як талановитий конструктор — і відтоді працював на відповідальній роботі аж до запрошення в Монголію.

Коли слухати його оповідань про умови роботи — розумієш, що тут йому не легше, ніж колись на громадянській війні. Він виконує працю, на яку за технічними розрахунками потрібно одинадцятьох інженерів будівельників; будівництво в Монголії величезне, але обмежені бюджети держави не дозволяють мати багато дорогооплачуваного технічного персоналу. Через те Г. керує будівництвом усього Улан-Батора.

Монгольський завбудівництвом погано знається на будівельній справі, отже Г. доводиться брати на себе відповідальність майже за всі деталі роботи. Він, привчений у Москві до темпів соціалістичного будівництва, не дуже лякається навантаження і примудряється задовільно його виконувати — насамперед установивши дружні взаємини з хінськими робітниками, що працюють під його орудою. Ті, бачачи, що білий товариш поводить з ними зовсім по-свійському і в дні свят віддає їм навіть свого «Форда», способом самокваліфікації виділили з-поміж себе десятників, трохи полегшивши тим роботу інженерові. Так Г. і працює, чекаючи на приїзд другого інженера, щоб передати йому половину свого навантаження — шість інженерних сил. Покищо він ретельно, щомісяця надсилає довгі слізві скарги до консула, знімаючи з себе відповідальність за можливі недогляди в роботі і компрометацію звання радянського інженера. Консул передає ці скарги, вже їх не читаючи, секретареві. Той викликає Г. до себе й між ними починається стандартна розмова:

— Прочитав твою ерунду.

— Ну?

— Що ну? Досі недоглядів нема? Ну, так працюй далі.

— Кинь, пожалуста.

— Що значить — кинь? Нічого не поробиш, треба працювати. Та ти ж комуніст, на громадянській війні був, сам знаєш, що нам не доводиться особливо відпочивати.

— Та це вірно, я більшовицьке правило знаю: хоч розбийся, а зроби.

— А ти і зроби й не розбийся.

— Та я бачу, що доведеться.

Г. іде додому, заспокоєний і підтриманий обіцянкою, що за місяць-два будуть йому помічники. Розмови з секретарем повпреда вистачає йому, як зарядки, на 29 днів. В останній день кожного місяця він знову йде з скаргою до повпреда — і в наслідок місяць від місяця на Улан-Баторських вулицях зростають нові будинки.

Для російського населення Монголії видається бюлетень Роста, що користає виключно з радіо-інформації плюс дві-три інформаційні замітки про місцеве життя. Газети сюди доходять приблизно на 28 днів.

Найбільше з наших фахівців у Монголії — це лікарів. Я завбачаю, що найбільше матеріалу про сучасну Монголію світ матиме саме від них.

Власне кажучи, Монголії найбільше потрібні венерологи, і нас запевняли місцеві практики, що для хошунних (окружних) містечок потрібні навіть не лікарі, а всього лише фельдшери розпізнавати сифіліс і проробляти всі досить нескладні операції впорскувань салварсану.

Як уже там є, а радянські лікарі пройшли цині в усі найглухіші монгольські місцевості. Далеко в пустелі, серед кочівників можна зустріти над кількома юртами арку з червоним прапором і написом «Медична експедиція наркомздоров'я РСФРР». Наші лікарі не гають часу марно і небувала численність пацієнтів з побутовим сифілісом наводить їх на цілий ряд найцікавіших дослідів і експериментів. Приміром, тут вони експериментують лікування прогресивного параліжу впорскуванням бацил поворотного тифу, попри це багато лікарів провадить антропологічні, етнографічні досліді монгольського населення і величезної ваги антирелігійну роботу вже самим фактом запровадження європейської медицини в життя монголів, бо ті й досі користаються з тибетської медицини ченців-лам. Уже зафіксовано кілька випадків змов проти лікарів, коли на чолі були тибетські ченці.

Монгольська армія має також наших інструкторів.

З одним військовим інструктором, завнавцем Улан-Баторської військової школи, товаришем Савіним, ми познайомилися, вертаючи до СРСР. Він відбув свої два роки праці в Монголії і повертався разом з нами. Трясучись на придбаному тут «Гарлей-Девідсоні», він мріяв цього ж року вступити до інституту Червоної професури на філософський відділ. Тов. Савін, приїхавши до Улан-Батору, поставив

собі мету вивчити не раз оспівану поетами «загадкову душу азійца»^{*} Наслідки його дослідів були такі, як він і передбачив: «загадкова монгольська душа» насправді була зовсім не загадкова.

— Мобілізували до школи дві сотні дириків-ревсомольців. Дали мені перекладача, кажуть — навчай, хлопці грамоту знають. Гаразд, почав навчати — питання тактики і стратегії в монгольських умовах їм були цілком зрозумілі, я лише дав їм певну систему, все інше вони знали — інакше вони не були б військові з своєї природи і кіннотники з дня народження. А от як дійшли ми з ними до механізмів, як почали вони вивчати кулемети — то у них прокинулася ота цікавість до всього нового, що років шістьсот спала. Вірите, — дістали ми кілька кулеметів для навчальних вправ. Не встиг я розповісти про принципи їхньої структури, — а мої учні зіпсували вже штуки зо три. В чім річ? — виявляється, вони підмовили вартового, щоб той дав їм кулемети для гурткового навчання. А як потрапив механізм хлопцеві до рук, він не заспокоїться, доки аж розбере його, роздивиться — в чому там справа, чого це кулемет так швидко стріляє? Ну, добре. Роздивиться, а почне складати знову — неодмінно заплачуться, — зіпсувати ж річ легко. Так вони й вивели з строю кілька кулеметів, доки ми не провели цілу нараду про обережне ставлення до зброї. Ні, як хочете, а я не погоджуюся з тими, навіть радянськими дослідниками, як приміром Віленським-Сібіряковим, що запевняють, ніби монголи від природи дуже ледачий нарід. Організм трохи відсталий за кілька століть сну, але тепер тим жвавіший і активніший, я так гадаю.

Думаю, що товариш Савін мав рацію. Ми їхали разом з ним на мотоциклі. Ночували в стані Іро, ніч була, як і завжди в Монголії, дуже холодна. На ранок треба було розігріти мотор перед пуском. Перед мотоциклом зібралася ціла купа вершників, вони з великою увагою на нас дивилися.

Треба знати, що мотор «Гарлей-Девідсона» починає засмоктувати бензинову суміш тоді, як мотор пущено ножною педалею. Зовні це справляє досить кумедне вражіння: мотоцикліст підводиться і всією вагою тіла в правій нозі натискає на педаль. Це можна проробити з десять разів, перш ніж з'єднаний з електричною іскрою мотор запрацює. Потім треба чекати хвилин з п'ятнадцять, доки мотор розігріється, як слід. Треба орудувати акселератором, прискорюючи рух толоків. Коли мотор розігріто — можна їхати.

Для наших глядачів уся ця проделура набувала зовсім іншого змісту. Вони знали з свого невеликого досвіду: коли мотоциклет починає ревіти — він рухається. Через те вони, скоро мотор запрацював, вишикувалися збоку, прагнучи почати з мотоциклетом завзяті перегони.

Не встигли ми пустити мотора, як вони вже рушили з своїми кіньми вперед. Та забачивши, що ми лишилися на місці, з реготом під'їхали знову до нас. Знялася балачка, обмежена нашими мізерними знаннями монгольської мови:

— Ю? — запитали ми.

— Мотоциклет мубайна (поганий)!

— Пхе! Сахенбайна мотоциклет (добрий)! Кінь мубайна.

Але вершники не повірили нам і почали доводити, що кінь без сумніву кращий за мотоциклет,— он, бачите, він нізачо не лишиться на місці, коли його так бити закаблукою, як б'є мотоциклета шофер.

Хоч би який ледачий кінь, він не стане на голоснім реві, а кінець-кінцем неодмінно побіжить.

Монголи заходилися голосно знущатися з нас і з нашої мотоциклетки. Коли б ми не рушили в наступну мить, ідея автодору тут була б серйозно скомпромітована. Хтось з юрби запропонував нам впрягти свого коня в мотоциклетку, а другий заспівав імпровізованої пісні, перекладеної так:

Соло

Білі сидять на машині
І не можуть ворухнутись,
Вони б'ють її ногами
А вона лише реве.

Хор

Бомбуре, бомбуре,
А вона лише реве.

Соло

Вони дивляться на коней
Як в них грає буйна кров.
Ми рушаємо в мандрівку,
А машина лиш реве.

Хор

Бомбуре, бомбуре,
А вона лише реве.

Товариш Савін почав сердитись. Нарешті він увімкнув швидкість і ми рушили. В першу ж хвилину ми мали вже швидкість 20 кілометрів. Вершники перегнали нас жартома, до того ж ми потрапили в калюжу, страшенно зальопалися грязюкою — довелося спинитися, щоби прочистити скельця захисних окулярів. На цей час вершники були вже далеко. Лише один з них став і почав безладно хитатися на коні, немов передражнюючи нас.

Та за хвилину ми вже почистилися, тов. Савін позирнув уперед — перед мотоциклетом слалася рівна путь, вершники лишали нам середину дороги.

За дві хвилини, маючи швидкість 70 км, ми наздогнали вже передніх вершників. Тов. Савін не прискорював далі вже ходу мотоциклетки, а почав вимучувати конкурентів, ідучи лише трохи попереду їх і поволі навіть зменшуючи швидкість.

Хутко коні почали здавати. Вже два чи три вершники завернули вбік, з виглядом зовсім сторонніх людей: рятівна міна невдахи-спортсмена.

Коли на одному рівні з нами нікого майже не залишилось, Савін натиснув на ручку акселератора, спідометр показав 70-80-90-100 і 110 км на годину — вітер у вухах перестав співати різноманітних пісень і перетворився на суцільне гудіння — мотоциклетка легко відірвалася від вершників і плигнула вперед.

З вершини чергового перевалу, в Цейса ми могли побачити наших невеликих конкурентів, що зібравшись колом, дуже активно вимахували руками. Тов. Савін сказав мені:

— От бачите, ці ще на першій стадії розвитку. Я присягаюся, що зараз вони знущаються з свого призвідці. Мої учні з військової школи на другому ступені розвитку, а шофери,— я не кажу вже за освічену частину,— на третьому. Слово чести, за три роки наші інструктори зроблять з монголів культурних людей, я так гадаю, га?

Бідняцька революційна частина монголів виключно добре ставилася до радянців. Бували випадки, коли монгольські родини зверталися до нашого консула з проханням дати їм на виховання радянську дитину-сироту, бажаючи таким способом поріднитися з нами.

Расові ж антагонізми підтримують ті, хто так чи так зв'язаний з ламівством, з експропрійованими феодалами, з хінським імперіялізмом.

Хінські крамарі сьогодні мабуть уже вдесьте змушені кидати Монголію й повертатися на батьківщину, розпродавши вдесьтеро дешевше, ніж правили, крам, повертатися пустелею Гобі, віддаючи себе під небезпеку грабунків. Хінські крамарі вже разів з десять таким способом кидали Монголію з тим, щоби вернути назад під першу-ліпшу нагоду. Вони нагадують мух, яких методично зганяють з компоту і які щоразу намагаються сісти назад, обліпити тарілку з стравою, нагадати туди, покласти найбільше паразитарних яєчок— взагалі нашкодити з максимальною для себе користю.

Коли говорять про східних імперіялістів, аж ніяк не обов'язково уявляти собі саме джентлмена в корковому шоломі, тропічному костюмі, лакових крагах і з кольтом на поясі. Схід знає імперіялістів-азіятів, хінців і японців, менша військова сила яких почасті компенсувалася й компенсується расовою тотожністю з колонізованими. Це слід розуміти так, що, підбурюючи, наприклад, монголів бойкотувати американський і англійський крам, хінські крамарі при тому: 1) послалися на «расову єдність» усіх жовтих і 2) підсовували монгольському споживачеві свій власний крам, конкуруючи з крамом білих імперіялістів.

Історія хінського імперіялізму в Монголії досить довга. Сьогоднішній крамар, якийсь Панг-І-Лян, що тікає на авті до Калгану й Пекіну вкупі з дружиною й двадцятьма дітьми, має за свого предка якогось представника хінської династії, якій платили данину монголи.

Хінські крамарі вживали щодо монгольського населення вельми своєрідної торговельної політики. Вони продавали кочівникам крам переважно в борг, з тим, щоб стягнути потім з винуватця в кілька разів більше за вартість проданого. При тім хінці ніколи не розраховувалися остаточно, щоб кочівник завжди був трохи винний хінській фірмі—дарма, що мізерну суму—на рік вона зростає в два чи три рази. Дві великі банкові контори Да-Шен-Ку і Тянь-І-Де на 1911 рік встигли зробитися кредиторами майже всіх монгольських князів, а через них, значить, і підвладного князям населення. Коли одна округа (хошун) хотіла якось повернути борг в 20000 лян фірмі

Да-Шен-Ку, та одмовилася взяти борг назад, бо їм цікавіше було мати щось до 100% річних на капітал.

Фірма Да-Шен-Ку щороку виганяла до Хіни близько 70 тисяч коней і 500 тисяч баранів, що надходили до фірми як проценти від позики. Окремі хошуни потрапляли під таку економічну залежність хінських імперіялістів, що на одне господарство припадало пересічно до 700 крб. боргу, а всього монгольське населення завинило Хіні щось 15 мільйонів крб. золотом.

Річ тут була не тільки в Да-Шен-Ку й Тянь-І-Де, а в силі-силенній дрібних крамарів і підрядників, що накидалися на милостиво полишену їм двома банкірськими фірмами дрібну добич. І досі є в Улан-Баторі хінський квартал, як проте й біля кожного іншого монгольського міста. Тут були скупчені хінські крамниці, будинки розпусти тощо.

Хінська імперіялістична буржуазія не спромоглася навчити монголів роботи. Кочівники-споживачі відмовилися працювати в кустарних хінських майстернях. Вони погодилися лише на пасивну роль—бути за об'єкт для заробітку хінців. А тим довелося вивозити з Хіни й ремісників—отже, в Маймаченах маємо і певне класове розшарування—на суржуазію і бідніших ремісників. Перше, що ми спостерігали в Маймачені—були саме ремісники.

Квадратовий квартал посередині Маймачену має один загальний двір. Тут господарюють жінки ремісників. До неба підносяться димарі мабуть з сотні хінських бляшаних грубочок. Смажитесь найрізноманітніша страва, що з неї жодного блюда європейець не може собі уявити, крім хіба вареного рижу. Двором бігають хінські собаки—не чорні, як у монголів, а білі або кремові. На двоколісній гарбі привіз хінець солому, колеса його гарби високо підіймаються над коробом, вони великі, як маховики, і легкі, як хінський парасоль. Другий хінець несе редиску на коромислі. Коромисло також застигзоване під Хіну, наче потрапило сюди з вистави «Ричи, Китай» Меєрхольда; великі шальки кошів опущені майже до землі.

Жінки—дружини ремісників—гостинно приймають нас: радянців усюди чекає радісний прийом серед трудящих. Тут, у цьому кварталі, обмежаному від крамарень—ми в своєму оточенні. Може два роки тому нас вітали б обережніше, тоді ще міцна була влада хінців-багатіїв. Тепер же хінські ремісники святкують початок остаточної перемоги над крамарями; ті тікають геть, а хінські ремісники залишаються тут працювати в дружньому оточенні трудящих монголів.

Ремісницький квартал являє собою дуже примітивне об'єднання сотні розпорощених виробників. Весь квартал виробляє всього дві речі: гутули, монгольські чоботи для їзди верхи, і сідла—дерев'яні з срібними шишечками. Дві чи три майстерні спеціально рубають срібло на квадратні шматочки. Перед майстернею стоїть горно, молодий хінець безнастанно жене міхом повітря. Металь продано до сусідньої крамниці, тут сидять ювеліри. На столі в кожного лежить жмут м'яти. Вони придивляються до звивів рослини і різьблять на сріблі візерунки. От ремісник демонструє нам уже готовий набір

шишечок для сідла—шість кругленьких, діаметром з срібний карбованець, цілу купку менших. Їх приладнає монгол до свого дерев'яного сідла, як ознаку своєї фізичної сили, свого молодечтва. От у другій крамниці аж до стелі височать дерев'яні основи для сідла. Вони нагадують трохи верблюжі горби—коли сідаєш у таке сідло, аж до стану бере воно тебе в свої дерев'яні обійми. Сідла ще не готові, дерев'яну основу треба пофарбувати, частково оббити шкірою, потім прибити срібні оздоби, покласти на повстину, прикріпити на ремінцях стремена. Після того сідло чекатиме лише на коня і вершника.

Виробництво гутулів майже нічим не різниться від роботи кожного чоботаря-одинака. Хіба що гутули подвійні: всередині чобота є ще шкіряна панчоха, яку можна виймати разом з ногою, коли сидиш у хаті. Півпудові гутули розшиті вгорі різнобарвною шкірою, мають загнутий вгору ніс, підощва їхня завгрубшки з півгора дюйми, ходити в них дуже тяжко.

Ремісник-хінець лише на хвилинку одривається від роботи, щоб привітати нас. Він сидить на дерев'яному тапчані, що вранці, вдень і ввечорі править йому за місце роботи, а вночі — за ліжко. Перед ним з одного боку двадцять готових гутулів, а з другого — півфабрикат — підощви окремо від халяв, він їх пришиває. В коморі темно, задушно, бо поруч працює ще чоловіка з три: ціла родина. Жінка смажить надворі нехитру їжу: риж, котяче м'ясо, хушори — м'ясні млинці і готує цаєн (чай). Діти розсілися на підлозі й сукають нитки, сортують комплекти готовиків на підощви. Діти приблизно дошкільного віку. Хінець розмовляє з нами. Скільки він виробляє чобіт на день? «Мало-мало, тіліцать на одна нога, тіліцать втола нога — хі-хі-лівій-плавій нога неті, гутули на оба нога всьо лавно, хі-хі, Лоботи мало-мало есі, хазяїна зангулі (закрився, прогорів) — хінець закінчує останній великий підряд хазяїна — тепелі Монценкооп мало-мало лаботайла», тепер він працюватиме вже на замовлення Монценкоопу. — Чи не важко йому отак цілий день зігнутому працювати? «Неті, моя мало-мало півікала», — тепер у нього болить спина, якщо він сидить н е з і г н у т и й, хоч, правда, десять років тому було навпаки. На яких умовах він працює? Раніш, до останніх двів працював на господаря, той давав матеріал, їжу, помешкання, ну й грошей мало, мало. А тепер, кажуть, буде якась ставка — треба буде виробити норму, дадуть гроші, зарплату, тоді буде краще — норму виробив і гуляй — ото добре, але він ще не цілком певний того.

Коли авто виїжджає вглиб до Маймачену, частина ремісників кидає роботу й жваво обговорює, що означає наш приїзд. Вони тепер усі дуже знервовані останніми новинами: від'їжджають геть заможні хазяї-замовці, ремісникам невідомо, куди саме тепер віддавати роботу. Вони чули вже, що їх мають організувати через Монценкооп у кустарну виробничу артіль і це їх дуже хвилює. Нашу візиту вони сприйняли приблизно так, як сприйняли б римські раби візиту Межрабному. Я знаю, хутко з цих затурканих васалів хінської буржуазії будуть свідомі, організовані кустарі, завтра — інструктори перших кустарів-монголів, післязавтра — робітники на перших фаб-

риках монгольської, що оде народжується, народньої промисловости.

Революційні монголи бачать у радянцях своїх кращих друзів, хто в разі потреби боротиметься за незалежність Монголії від хінського імперіялізму не з меншим запалом, ніж боролися за власну країну.

Монгольська народньо-революційна партія і ревсомол стоять на чолі революційного народу. Ми вже розповідали напочатку про історію постановня партії, про її тяжкий, але переможний шлях.

Заснування її припадає на 1919 рік. Тоді партія ставила собі за основне завдання — перемогти хінських імперіялістів з тим, щоб (від 1924 року) побороти й власних експлуататорів.

Науку В. І. Леніна про національне питання прийняла МНРП в її бльоку з усіма визвольними елементами країни. Почалася активна соціяльна боротьба. Починаючи від V конгресу Комінтерну, МНРП провадить клясову боротьбу, переборюючи своє праве крило, на чолі якого був Данзан. III з'їзд партії ухвалив розстріляти Данзана за зв'язок з хінськими імперіялістами і за контрреволюцію. Це й зробили. Розроблено нову програму партії, де говориться вже про диктатуру трудящих.

Склад МНРП спочатку був зовсім невеликий — всього до 150 чоловіка. Тепер — кілька десятків тисяч з осередками по всіх найдальших районах. До партії належить найкультурніша частина трудового аратства. Досить сказати, що в її складі 38 % письменних при загальному % письменности в Монголії не більшому, як 1.

Поруч партії працює ревсомол, зв'язаний з КІМ'ом, де об'єднана краща частина революційного монгольського юнацтва. В складі ревсомолу є багато дівчат. Переважна більшість ревсомольців — кочівники-бідняки і середняки, але найкультурнішу частину складають юнаки, що були віддані до ламівських шкіл і вийшли звідти під час великих революційних подій 1924 і пізніших років. Ці — щось на зразок революційних хінських студентів.

Нарешті — монгольські піонери. Їх можна зустріти буквально на кожному кроці — дих хлопчиків і дівчат, у синіх халатиках, військових кашкетах з неодмінною червоною краваткою на шії. Їхня поява на конгресі революційних дітей у Німеччині справила справжню сенсацію, бо діти крупівських металістів відчули в дітях кочівників своїх братів.

Процес створення піонерської організації в Монголії був надто своєрідний. Як і у нас, переважну більшість основного піонерського кадру склали школярі. Але в Монголії всі школи були в руках ламівства. Отже — переважна більшість монгольських піонерів — колишні ламанята. Коли взяти на увагу своєрідні монгольські умови — це річ не страшна: адже ми маємо там величезне соціяльне розширення серед самого ламівства, багато лам з біднішого розряду, а надто лами хошунні (тобто, ті, що жили не в монастирях, відокремлені від селянства, а працювали поруч того селянства, відрізняючись від нього лише червоним кольором халату й обов'язком брати

участь у молитвах — селянство того обов'язку не мало), — розівавши з релігією, вплилися частково до МНРП. Піонери з'явилися в Монголії в процесі ліквідації релігійних шкіл і заснування шкіл світських. Не можна вважати, що ці діти були під великим релігійним впливом. Буддівська релігія надто складна, щоб на третьому році навчання, чи на другому учені релігійної школи якоюсь мірою захоплені був у полон її схолястичними догмами. Щодо побутових умов, то, річ ясна, бідніші ламанята були без міри експлуатовані своїми старшими колегами, в релігійних школах їх нещадно карали за недбале вивчення неймовірно нудних приписів ламаїзму.

Піонери в синіх халатиках, у важких чоботах, з червоними краватками марширують по місту з барабанами, вчать в школах — усі на державному утриманні.

Більшість піонерів охоплена школами. До революції в Монголії не було жадної світської школи. 1921 року була всього одна, тепер є вже аж 88 шкіл. Але й це мізерно мала кількість на країну, де є 800 тисяч населення і один процент письменних.

Одного з перших днів нашого перебування в Улан-Баторі, консул СРСР в Улан-Баторі т. Соркін відвіз нас до міністра народної освіти Монголії т. Дугурджаба.

Не треба думати, що революційні міністри Монголії якоюсь мірою нагадують тих міністрів, що їх ми звикли в своїй уяві бачити у вишиваних золотом вбраннях, з довгими сивими бородами, з орденами тощо. Міністри революційної Монголії — поспіль молоді люди. Їх піднесла на височінь міністерського посту монгольська визвольна революція. Ніякої пишності нема в кабінеті Дугурджаба, і відвідувачі заходять туди без особливих формальностей.

Міністер говорить з нами по-товариському. Поруч сили-силенної ділових паперів у нього на столі лежить «Вісник комакадемії», ціла купа матеріалів з освітньої роботи в СРСР, останній номер «Красной нивы» і два томи з повної збірки творів Маяковського. Справді зворушлива зустріч з Маяковським.

Т. Дугурджаб охоче розповідає нам про справи народної освіти. Він добре розуміє російську мову, говорить трохи гірше, але досить вільно: цієї мови він вивчився в Москві, в КУТВ'ї.

— Наша робота ще довгий час буде у винищенні решток ламівського впливу на життя монгольського народу. До 1924 року вся освіта і письменність майже без винятку були в руках лам. Лише гепер, за останні роки, ми починаємо розгортати мережу шкіл, політосвітніх закладів, видавати газети й журнали, що проводитимуть революційну політику. Вперше того року ми заснували агрошколу, що має стати агротехнікумом, маємо намір створити спочатку середню, потім вищу медичні школи. Нам негайно потрібно мати перші кадри своїх фахівців, і ми докладаємо всіх сил, щоб ці кадри мати. В усій нашій роботі ми користаємо з величезного досвіду народної освіти Радсоюзу. Наша мрія — ліквідувати майже поголовну неписьменність монгольського народу — неодмінно буде здійснена, хоч і не так швидко,

як у блискучих культурних умовах Радянського Союзу. Ми розгортаємо мережу червоних юрт, доходячи до найглухіших місцевостей Гобі. Нині ми маємо вже 52 червоні юрти—це надзвичайно багато порівняно з ділковитою відсутністю вогнищ нової культури ще кілька років тому. Ми дуже швидко виживаємо лам з їхніх командних постів—тут нам допомагає і клясове розшаровання серед ламівства; воно за останій час призводить до справжніх повстань бідних лам проти багатих, коли бідні лами складають з себе релігійне звання й стають звичайними селянами-аратами.

Але вирішальні свого часу впливи лам на наше культурне життя позначилися і на монгольському театрі, і на письменності. Монголія не мала, приміром, світського театру. Його заміняли релігійні містерії—Цам і Майдарі, виконувані ламами в дні релігійних свят з величезним ефектом і пишнотою. Зміст Цаму, що ви його зможете побачити, приблизно такий: перед глядачами з'являються перебрані добрі й злі духи, яких вони бачитимуть по смерті—з'являються для того, щоб монголи при звичаювалися до них ще за життя. Ясно, що традиції релігійних свят ми повинні перебороти, але що дати на зміну їм, ми ще того як слід не знаємо, отож і звернулися до Москви з проською надіслати нам інструктора театру—хай він, керуючи нашим драмгуртком, навчить нас.

Матеріалів для нього досить. Ми маємо багато блискучих співаків з кочівників і чимало талановитих імпровізаторів—ви їх зможете також побачити на нашому революційному святі Надані.

Ми, звичайно, поцікавилися, як справа з новою монгольською літературою, і дістали таку відповідь:

— Як і з театром. Уся величезна стара література—буддівського змісту, релігійна і містична. Нам нічого брати з неї, але ми вже маємо перші спроби нової літератури революційної. Серед наших араткорів є кілька товаришів—до десятка,—що пробували писати вірші й оповідання. Приміром, редактор нашої газети нахор Ідамсурун видрукував у газеті оповідання з часів революційної боротьби з хінцями. Ми вважаємо, що це оповідання дає підстави говорити про народження революційної монгольської літератури.

Тов. Дугурджаб попросив нас, щоб ми допомогли організувати першу спілку монгольських революційних письменників. Розуміється, ми охоче погодилися. Скликали збори монгольських журналістів і зробили там інформаційну і організаційну доповідь.

В приміщенні ЦК ревсомолу набралася товаришів з двадцятіро—араткорів, переважно молодих хлопців, що дуже нагадували нашу молодь.

Жаден з них не розумів російської мови. Ми розмовляли довгими періодами, вкладаючи в той період одну якусь певну тезу. Коли кінчався період, слово діставав перекладач і араткори дуже уважно слухали його, погоджуючись з нашими пропозиціями,—починати монгольську літературу в араткорівських гуртках, мобілізувати для кваліфікації навчителів літератури, активно руйнуючи впливи буддівського мистецтва.

Коли ми розповіли їм про історію народження української радянської літератури, про бурхливий культурний зріст радянської України, вони були приголомшені нашими досягненнями, а коли ми закінчили нашу інформацію, тов. Ідамсурун підсумував думки араткорів такими словами:

— Так, ми повинні піти за радянським досвідом. Ми повинні зв'язатися з письменниками радянської України.

На пропозицію араткорів складено листа до ФОРПУ з проською взяти культурне шефство над спількою монгольського ревісписьменників, на дих же зборах організованою. На жаль, хоч ми і передали листа до відповідних установ, це шефство заглохло.

Тов. Дугурджаб подарував нам два номери журналу «Улан-Туя» (Червоний Промінь), єдиного монгольського ілюстрованого журналу.

«Улан-Туя» виходить майже щомісяця. Це великий журнал типу «Прожектора». Розгляньмо його сторінки.

Насамперед обкладинка: травневе число. Ленін стоїть на чолі пролетарських демонстрацій усього світу. На червоних прапорах написи російською, англійською, німецькою і монгольською мовами: «Пролетарям сходу і пригніченим народам наше братерське ура». В першій лаві демонстрації можна побачити обличчя Сухе-Батора, керівника монгольської революції.

На першій сторінці малюнок барикади і пояснювальний текст: «Так бідняки всього світу здобували свою волю». На другій сторінці — Ленін на мітингу і портрет Сухе-Батора, фото революційної демонстрації в Кобдо. На інших сторінках: парада Червоної армії в Москві, фото з'їзду МНРП і Великого хурулдану. Багато фот ілюструють роботу червоних юрт, монгольської армії, дуже багато уваги приділяють монголи нашому содбудівництву: цілий розворот віддано фотам Баку, тракторів, великих заводів.

Портрети міністрів, стаття на дві сторінки про досягнення нар-освіти й охорони здоров'я. Зокрема такого ж формату фото, як і з'їзд МНРП, присвячене випускові нижчого медперсоналу. З півсотні монголок у білих косинках сестер-жалібниць: це справді величезна подія для Монголії.

На обкладинці другого номеру «Улан-Туя» група демонстрантів, посеред яких можна помітити і нашого червоноармійця. Червоноармієць обійняв сусід і посміхається так же задоволено, як і вони.

Чотири сторінки віддано під ілюстрації з роботи медичних і санітарних установ. Лікарі в білих халатах оперують хорих, контролюють худобу, розподілюють по ампулах сальварсан і противіспяну вакцину.

Портрети товаришів Сталіна, Калініна, Молотова, Ворошилова і Григорія Івановича Петровського посідають чільне місце в журналі поруч великої статті, що розповідає про проводирів Жовтневої Революції. Поруч них Сухе-Батор.

Наприкінці дві карикатури на місцеві теми: до чистки апарату Монценкоопу: арат стріляє з лука в ламу, білогвардійця, хінського крамаря, шахрая, що їм усім не місце в кооперативному апараті. І остання карикатура: арат одвантажувє цілі стоси паперів, що з усіх

боків засипали бюрократа. Як бачимо, карикатуристи в «Улан-Туя» зацікавлені тим самим, що й наші карикатуристи.

На жаль, досі ще журнал у Монголії, як і все письмо, друкують старим монгольським шрифтом. Невдовзі монголи мають перейти на латинку, а тим часом удаються до надзвичайно складних гієрогліфів, які доводиться читати згори вниз. Але тепер по всіх майданах розвішано зразки нового монгольського латинізованого алфавіту. Біля цих зразків збираються юрби і подовгу розглядають їх, знаючи, що цей новий алфавіт — могутній спосіб наблизити монгольський нарід до світової культури.

Після 1911 року монгольський богдохан запросив на інструкторів свого війська царських офіцерів. В Троїцько-Савському музеї і досі зберігаються фота, де зафіксовані навчальні вправи офіцерів з монгольською армією: розстріляння, озброєна кременівками — готове до споживання гарматне м'ясо. А осторонь усміхається офіцер з золотими еполетами.

На жодному з цих фот не можна побачити кавалерійської частини, найприроднішої в монгольських умовах. Очевидно царській Росії вигідно було звадити монгольського салдата з коня і тим самим послабити міць нечисленної монгольської армії. Так само не можна побачити на фотах жадного монгола, озброєного сучасною магазиною, рушницею. Царські інструктори й собі були проінструковані урядом: їхня робота призводила фактично до знесення військової сили Монголії. Це було шкідництво: нищити монгольську кінноту, озброювати піхоту середньовічними кремінними рушницями, адже Гобі більш-менш забезпечена природними кордонами від нападу хінців. Царська влада зовсім не зацікавлена була в тому, щоб технічним удосконаленням удесятеро збільшити міць своєї напівколонії, бо вона могла колись стати і супротивником.

Уперше радянські фахівці на запрошення МНР заходилися інструтувати по-сучасному монгольську армію. Замість виживати керівників — монголів з армії, як то робили царські дипломати, всіх сил інструктори — радянські підданці докладають на те, щоб підготувати найкваліфікованіших військових керівників з самих монголів. Робиться все для того, щоб монгольська революційна армія, озброєна була і вивчена за останнім словом техніки, щоб вона, керована національними командирами, в потрібний момент могла дати рішучу відсіч загарбницьким намірам імперіялістів.

Відзнака монгольської армії — червона п'ятикутня зоря з портретом Сухе-Батора. Ні, озброєна кулеметами, пандерними автами, аеропланами та революційною свідомістю, сучасна монгольська армія — це не орда дикунів, яку формували царські інструктори.

Я хочу закінчити нарис про Улан-Батор спогадами про двох людей. Ці люди — Лі-Саа і Шіджіян. Перший — кухар, другий — секретар ЦК МНР партії.

Лі-Саа, точніше Лі-Чі-Шан, в устах європейців просто Ліза-хінець, наш кухар.

Улан-Баторські мешканці не знають жінок — хатніх робітниць. Тут працюють кухарі-хінці з тих емігрантів, хто прибув сюди бути за хатнього раба в хінських крамарів.

Лі-Саа років двадцять тому прибув сюди на золоті розроблення біля річки Іро. Йому не пощастило з тим розробленням — він мусів спродати весь свій реманент, а саме цебер на промивання золотодайного піску. Потім він приплентався до Улан-Батору і став кухарем. Мені не треба розпитуватись Лі-Саа про минулі роки його роботи. Уламки його виучки стирчать з нього, як шило з мішка.

Я кажу:

— Лі-Саа, я дуже втомлений і ляжу відпочити, збудиш мене за дві години.

— Єсі, саїбе - таваліса.

За годину прокидаюся від шуму в передпокою. Вибігаю туди: на землі качається Лі-Саа і тов. Н., що завітав до мене. Лі-Саа тримає тов. Н. за горло. Відпускає лише тоді, як я втручаюся в бійку.

Тов. Н. входить до кімнати й каже:

— Ну й кухар же у вас! Я питаю: — Дома? — Ні, неті вдома! Брешеш, чого ж його черевики тут стоять? — Моя не знайла, вдома неті. — Ну, пусти, я сам подивлюсь. — Чого пускайла, неті! Коли я відштовхнув його і хотів пройти до вас, він схопив мене за горло і волів краще померти, ніж пустити до хати. Ну й служник же!

Йду до Лі-Саа. Той сидить на ліжку сердитий, як дракон.

— Ліза, ти ж його міг задушити, для чого було тобі з ним битися пустив би і все.

— Як можна, таваліса спить; треба вмирати, а не пустить.

Нікому Лі-Саа не розповість про те, що робиться вдома. Я навмисне питаю при комусь:

— Ліза, хто в мене був сьогодні.

— Моя не знайла.

— Ну, ти ж бачив, що я дві години розмовляв з відомим тобі товаришем. Назви його прізвище.

— Моя не знайла чіво такого.

Ніякою силою не можна було примусити його порушити кругову поруку зі мною в той місяць, коли був у нас за кухаря. Так вивчили його хінські крамарі, як він був у них.

Лі-Саа кинув ходити до кумирні. Він не вірить у бога:

— Йкий же є бог. Світло — від сонця. Нема сонця нема й світла, крім електрики, що її людина вигадала. От коли б бог зробив так, щоб і вночі було світло — тоді б я в нього повірив. А так — ні, хай дурні вірять.

Демократизм у взаєминах він сприймає надзвичайно туго. Коли я примусив його сідати зі мною за один стіл їсти — він дрижав, як цуцоя. А коли я придбав топчана і поставив в тій же кімнаті, де стояло й моє ліжко, Лі-Саа так злякався, що силоміць довелося викинути мішок з соломкою, на якому він спав раніше просто на

підлозі. Перші дві ночі він не спав зовсім, жахаючись того, що лежить поруч з «господарем».

Старий Лі-Саа мабуть зовсім понівечений феудалізмом. Яке щастя, що східня молодь так неподібна на нього і не схилатиметься — не з непорозуміння перед зніяковілими радянцями, — перед справжніми саїбами, а зуміє, коли треба, увігнати багнета в гладке імперіалістичне пузо.

Тов. Шіджіян — секретар ЦК МНРП, більше хінець, ніж монгол, виходець із внутрішньої Монголії, хінської колонії. Він представник революційного руху пригноблених народів сходу.

Низенький, худий і жовтий — він виглядає юнаком років на 25. Але йому десь під сорок, коли взяти до уваги його великий революційний стаж: моє око не навчилося ще визначати вік людни жовтої раси.

Шіджіян заходив до моєї кімнати не часто, хоч йому й цікаво говорити з людиною, що всього три тижні тому була в Москві.

Приходить частіше він не має часу — він обтяжений працею як нарком в Харкові, тобто працює 24 години на добу з невеличкою перервою на сон і їжу. Та й за ту годину, що він пересиджує в мене, біля воріт будинку виростає ціла черга автомобілів — Шіджіяна відшукали і заходять просто до хати в невідкладних справах, їм зовсім не доводиться вважати на особисті інтереси Шіджіяна. Так він сидить поруч, розв'язуючи поточні, персоніфіковані в одвідувачах, справи, цей хінізований монгол у військовій уніформі, нащадок Чінгізхана, коли хочете, але насамперед учень революційного пролетаріату.

Дивлячись на нього, мимоволі згадуєш Пудовкінський фільм. Але наскільки ж реальна дійсність краща за найгострішу вигадку мистецтва! Фантазія Пудовкіна стало лише на те, щоб подати дикого неписьменного монгола, що, стоячи на чолі незчисленної кінноти, зметає з землі англійські експедиційні корпуси.

Та не в тім річ. Важливо те, що сьогоднішній реальний Шіджіян — він оце тихенько сьорбає переді мною чай — попри всю свою стриманість і зовнішню невиразність — факт, в десять разів незвичайніший за Пудовкінську вигадку.

Пудовкін не зрозумів одного: перемога східньої визвольної революції не в блискавичному льоті кочівницьких коней, а в тому, що дими кінями можуть керувати руки й мозок повсталих рабів колоній, які встигли здобути технічну й політичну науку ані трохи не меншу, ніж в імперіалістів. В Пудовкінському фільмі зовнішньо дуже ефектна сцена бешкету чінгізханового нащадку в клубі англійських офіцерів. Але, що зробив нащадок реально? Зіпсував пару порт'єр і поламав поруччя на сходах!

Перші кроки Шіджіяна справді нагадують життєвий шлях Пудовкінського героя. Виходець із внутрішньої Монголії, він потрапив до Селенгінських партизан і разом з ними бив білобандитів. Потім він вступає до повстанського загону Сухе-Батора і довгий час б'ється, як звичайний солдат, з хінцями і ун'єрнівцями.

Року 1924, коли МНРП перемогла остаточно імперіялістів і феодалів, постає потреба створити кадри монгольських державних діячів. З-поміж досвідчених бійців обирають кількох — до Москви, до КУТВ'у. Шіджіян потрапляє до вибраних, вперше бачить залізницю і кілька років у Москві на студентській лаві вчиться втискувати революційні пориви в суворі формули альгебри революції.

Він вертає назад до Монголії вже зовсім іншою людиною — зформованим політичним діячем, з широким світоглядом, з власними поглядами на мистецтво, із зшитком — незакінченою чернеткою наукової праці про теорію ринків. Наукова праця залишається недокінченою, колишній партизан, колишній студент Шіджіян сідає за контрольні таблиці, за політичні питання, береться розв'язувати найскладніші справи, які тільки можуть постати в країні, що стрибає від феодалізму до соціалізму.

Він сидить проти мене — мовчазний і стриманий, керівник монгольської революції. Слухає моїх оповідань про культурне життя СРСР, перериваних одвідувачами; в інтервалах вислухує інформацію про організацію колгоспів у Кобдоському хошуні і зрідка спиняє мене:

— Ні, товаришу, я вважаю, що не можна заперечувати психологізм у літературних творах — питання нової людини може бути коли не розв'язане, то у всякім разі полегшене літературною аналізою.

Він замовкає і слухає, сьорбаючи чай, про Маяковського, Рапп і т. д. — Шіджіян, освічений керівник держави, такий неподібний на дикуну з Пудовкінського фільму.

Цим треба закінчити нарис про Улан-Батор-Хото і людей, що їх виховало це місто на різних етапах свого існування.

БОГДОХАНОВА МАЛИНА

Добре жити при дворі найсвятішого переродження Джебцун-Дамба Хутухти, учня самого Будди, Богдо-Гегена, нащадка Чингіз-хана.

Добре бути підданцем богдохана всієї Монголії. Денний твій розпорядок влаштовано якнайкраще за приписами святих трьох «Пітак» самого Будди. А коли ти помреш, дух твій переродиться й увіде душа твоя до найжирнішого з усіх чорних собак Монголії і буде радіти душа твоя від кожної людської кістки на монгольському цвинтарі «Долині Смерти».

Ти житимеш, ти дихатимеш повітрям, питимеш воду, їстимеш м'ясо, знаючи, що Богдо стежитиме за кожним твоїм рухом.

Він ходить з ламами по двору свого палацу, закритого з усіх боків високим парканом-хашаном. У дворі безліч доріжок, усипаних білим пісочком і безліч маленьких молитовень, заповнених молитвами монгольського богдохана. Богдо-Геген майже ніколи не кидає свого палацу — але він знає про всяку думку своїх підданців. Не дарма ж до його двору прокладено на високих стовпах металеву мотузку з дірочкою всередині: «теле-гараф». І вдень, і вночі можна почути, як добрі й злі демони сповіщають богдохана про всякі новини — досить під'їхати до стовпа, прикласти до нього вухо — почуєш, як духи говорять швидко й безупинно — завадто швидко, на жаль, щоб можна було щось цікаве розібрати.

Богдо про все знає, все добачає, ясна річ і все чує. Він молиться з ламами до Будди, випрошує гарного приплоду худобі й добрих дощів для трави. Цирики—гарнізон салдатів—ходить з усіх боків богдоханського палацу — охороняє його дорогоцінне життя, веселить Гегенове око стрункістю строю, бадьорим і веселим войовничим виглядом. Головне — біля них не видно жодного уруса-інструктора з царської армії. Хінського походження їх уніформи також не розібрати здала. А закордонних таврів на двох легких гарматах не видно й поготів.

Добре живеться Богдоханові з його трьома сотнями жінок. Це добра нагорода йому за обов'язок вислухувати сповіщення духів з «телегарафу».

Але ж і добре жити всякому монголові під опікою Богдо-Гегена. Он на горі дацан (храм) Аріяволо — в ньому тисячі лам моляться за щастя народу.

А народові? Йому живеться так гарно, що, по совісті сказати, важко навіть вигадати, які ж саме недоліки треба в нього виправити, за що ж саме треба молитися перед Буддою, які ще добра для народу вимолювати.

Хочеш — сиди цілий день у юрті, пий солоний чай з кобилячим молоком. Набридло — біжи до коней, влаштувай перегони. Набридло, зголоднів — зупини кобилу, сси з неї молоко.

Тобі хочеться жінки? Маєш двох-трьох власних.

Коли тобі ще чогось хочеться, то ти можеш робити й те, про що вже ніяк не можна писати.

Написане вище маячня божевільного — до максимуму делікатно переданий зміст картини «Богдо-Геген і його країна» невідомого хінського художника, датованої 1918 роком.

Картина висить на стіні в Улан-Баторському національному музеї. Непридатні до опису деталі її вимальовані із зворушливою ретельністю.

Картина мала на меті також показати монголам, який у них «хороший» богдохан.

Є єврейська пісня про Миколу II: учні хедера розпитують ребе: — Ребе, ребе, як цар їв?

— Робили гармату з масла, туди вкладали картоплину, і десятеро салдатів потрапляли тією картоплиною просто до царєвого рота.

— Ребе, ребе! А як цар спав?

— Брали кімнату, сповнювали її пухом, туди вкладали царя, і він спав. А навколо бігало десятеро салдатів, стріляли з гармати й кричали: «Народе, тихше! Ша, народе! Цар спить!» Так цар проспав, до речі, усе своє царювання.

Слухаючи оповідання про першого й останнього богдохана Монголії — Богдо-Гегена — аж дивуєшся з того, скільки в нього було спільного з царем Миколою II.

Ставлення трудящого населення в Монголії до свого колишнього господаря однакове, що й у нас, навіть звали їх приблизно однаково: нашого «Ніколашка», а монголи свого «Богдошка», запозичивши зневажливий суфікс «ошка» з російської мови.

Восьмого переродження Джебцзун-Дамба-Хутухти, голову монгольської теократії Богдо-Гегена, висунули лами на голову монгольської держави.

Зовсім не талановитий, безвільний богдохан мав правити за ширму для влади вищих лам і князів. Богдові забезпечили вони потрібну помпу:

«О першій годині вдень до центральної кумирні прибула розкішна карета, де були Богдо-Геген і Ехе-Дагіні¹. На цей час зібралися і вишикувалися: в одній групі міністри, в другій товариші міністрів, а в третій відповідальні робітники державних установ — усі в суворому ранжирі, залежно від звання, одягнені в парадний одяг: вигалтувані грезетом мундири і капелюхи з пір'ям, довгі коси тощо... Богдо-Геген змінив одяг лам на світський мундир монарха і по довжелезному килимі з жовтого шовку, тримаючи під руку

¹ Дружина богдоханова, фактична керівниця держави; вона стояла на чолі вищого духовництва й аристократії.

Урочистий вихід Болдо-Гегена.

дружину, ввійшов до розкішно вбраної тронної залі. Міністри тримали невеличкі кадильні свічки. Коли Богдо-Геген і Ехе-Дагіні сіли на золочені трони, всі присутні стали на коліна й тричі поклонилися... Після того прем'єр і всі міністри піднесли Богдо-Гегенові і Ехе-Дагіні мандал і різні дарунки» (Бюлетень МОНТА й газета «Призыв» 9. УШ. 1922. Урга).

Богдо-Геген був лише за ширму, як уже сказано, а щоб вона принадіша була, її треба позолотити.

— Ширма? Давай і ширму, в дорозі все придасться! — на протязі 13 років царювання Богдо-Гегена твердили імперіялістичні хінські й царські Осіпи, нещадно рвучи на всі боки з рук лам Богдо-Гегена — отож чи дивно, що невдаха богдохан так швидко вмер?

Усі способи, якими використовували Богдо-Гегена не можна запам'ятати з одного разу, а виписувати список — нудно. Ось головні:

Коли Монголію звільнено від хінців, російська дипломатія одразу ж склала з Богдо-Гегеном договір, де фактично Монголію визнавали за колонію російського царизму.

Богдо-Гегенові до того було байдуже. Йому замовлено на одиннадцять сажнів Будду для храму Аріяволо, а підкуплені царськими урядовцями лами запевнили богдохана, ніби поставлений в Аріяволо Будда врятує Богдо від сифілісу зорової системи, що від нього Геген поволі почав сліпнути. Будду зроблено на території царської Росії, привезено до Аріяволо. Богдо, правда, осліп, а Будда коштував монгольському народові мільйон крб. золотом. Проте російським імперіялістам це не боліло, вони мали з того подвійний зиск: дістали мільйон крб. золотом, а до того й так не дуже прозорливий Богдо зовсім осліп. Договір однаково складено.

Проте російські імперіялісти не намагалися загарбати всю Монголію до своїх рук. Їм досить було північної половини, а решту вони Пекінським договором 1913 року визнали за власність Хіни.

На кілька днів Богдо підпадає впливові національного обурення. Коли на вулицях Урги натовп спалює опудало російського дипломатичного агента, Богдо демонстративно відмовляє йому на Новий рік в авдієнції. Але дуже швидко Богдо санкціонує Пекінський договір і прикриває своєю постаттю воднораз і Хіну, і Росію.

1918 року Богдо, користаючи з загибелі царської Росії, проклямує знову монгольську незалежність, але в той же момент підпадає японському імперіялістичному впливові. Рок 1919 хінці знову беруть гору і навіть оточують Богдо-Гегенів палац військом. Але Богдо-Геген хутко стає на їхній бік. Це не заважає йому за якийсь рік стати безвільною іграшкою в руках білогвардійського генерала Унгерна.

Коли Унгерна розстріляно, Монгольська народньо-революційна партія обмежила в правах богдохана, ставши на чолі народу, позбавила лам і князів виборчих прав, розстріляла багатьох богдоханових спільників.

Богдо встиг зробити перед своєю смертю ще одну школу. Коли керівник монгольської революції Сухе-Батор під час нічного

огляду вартових застудився й тяжко захворів, Геген заборонив зробити йому потрібну операцію і очевидно наказав ламам отруїти Сухе-Батора.

Ім'я Сухе-Батора досі і в майбутньому підноситиме дух монгольських революціонерів. Богдо-Геген умер від пранців 20 травня 1924 року. У Монголії запроваджено народну республіку, про богдохана пам'ятають лише, як про «богдошку», його палац звать «богдошкина малина». Нині в ньому — національний монгольський музей.

Коли розпитуєш про богдохана, завжди маєш відповідь: жив, кохав, їв, спав, вмер трохи запізно—і все.

Але це невірно. Богдо мав деякі додаткові індивідуальні риси. Приміром: у нього було понад триста жінок. Цього йому було мало—часто до нього прибували нові транспортні монголок. Сифілітичний богдохан не мав тут якихось меж.

Дізнавшись про розвиток автомобілізму, Богдо-Геген випишує собі люксового лімузина. Спокушений наочною легкістю керування, він зсаджує француза-шофера на землю, дає газ і їде, косатий вандал у золотому вбранні, чіпляючись гутулами за стартер і гальмо, широкими рукавами халату за ручку коробки швидкостей, не слухаючи зойків переляканого шофера, що боїться кари на горло в разі можливої катастрофи.

Богдо встигає розчавити собаку й двох салдатів перш, ніж лімузин розбиває радіатор об високий паркан, а Богдо щасливо лишається живий. Шофера висилають етапним порядком з Монголії, Богдо наказує викинути геть авто, родини цириків, розчавлених машиною, не дістають жадної компенсації, за душу забитого собаки урочисто моляться лами.

Богдо-Геген дізнається про існування хірургії. Вся інша медицина його не цікавить: хіба ж тибетські емчі самі не вміють виготовляти найрізноманітніші ліки й цілючі рідини? Правда, вони вміють випікати розпеченим залізом бісів з тіла хорої людини. Але ж хірургія вчить різати людей і через те їх виліковувати. Богдо замовляє закордоном комплект хірургічних інструментів, терпляче чекає на них два місяці. Коли верблюди привозять металеві ящики, він сам стежить, як їх вивантажують і навіть допомагає їх розкривати.

Діставши до рук скальпеля, він сідає до карети й поспішає просто в лікарню. Викликає головного емчі й стоїть перед ним, стрясаючи скальпелем, у хатньому вбранні, блідий і щасливий: «Емчі, ви всі дурні! Ви лікуєте людей шарлатанськими знадіб'ями. Дайте мені якнайбільше найтяжчих пранцюватих, я, ваш хутухта, покажу вам, як справді треба лікувати!».

Кілька лам тримають перед богдоханом лежаче тіло хорого на сухоти спинного мозку. Богдо скидає халат, обережно, щоб не замазатися, робить довгий розріз уздовж усього спинного хребета. Зойки жертви його не цікавлять; зараз він виріже з нього сухоти, хорого треба потім перев'язати, за тиждень він на колінах приповзе до богдоханового палацу дякувати за порятунок від смерті.

— Ха, ви всі дурні, емчі!—посміхається Богдо. Він вдивляється в розріз на спині, але не бачить там сухот.—Ага, треба розбити самий хребет!—Він встромляє скальпель межі хребців, скальпель ламається, хорий вмирає під ножем оператора.

— Невдача. Гей ви, лами, несіть нового! Чого ви збідли, дурні? Емчі, поспішай, я бачу, мені доведеться й тобі вирізати щось.

У цей день Богдо зарізав одинадцятьох хорих. Для лам одинадцятьох трунів, вишикуваних у ряд в операційній кімнаті, були великою неприємністю. Тут справа не в смерті одинадцятьох, а в тому, що персонал тибетської лікарні знає про вчинки Богдоханові. Треба зробити так, щоб про це не дізналися родичі зарізаних, а через них нарід. Це похитне репутацію Гегена.

Лама підпалюють будинок лікарні. В пожежі гинуть трупи зарізаних і ще кільканадцять хорих, занадто слабих, щоб видертися з вогню.

Репутацію богдоханові врятовано.

Геген надзвичайно кохається в різних антикварних речах. Він зовсім не прагне бути колекціонером—він просто любить по кілька годин сидіти на верхньому поверсі свого палацу, де скупчено силу-силенну старовинних монет, малюнків, машкар, убрання. Він любить порпатися в ящиках з монетами, що, їх бачачи, кожний правовірний колекціонер збожеволів би: старогрецькі монети поплутані тут з цілою бригадою царських півкарбованців, тунзери з дублонами, гінеї з франками, наполеондори з драхмами.

Богдо зробив ділковитий розгاردіаш у купленій колекції поштових марок—він наново пересортував усі марки так, щоб в одному відділі були лише рожеві, в другому лише сині, в третьому—неодмінно з портретами чоловіків, у четвертому—виключно трикутні тощо. Богдо упоряджує в своєму дворі зоологічний сад—до Урги привозять лева, тигра, слона, жирафу, анаконду, мавп. Одне слово—все, чого не можна знайти в Монголії. В народі ходять чутки: в богдохана з'явилося багато нових духів—кішки завбільшки з коняку, коні високі, як дерева, віл з переднім і заднім хвостами, з зубами, як голобля, волохаті люди з чотирма руками, живе повзуче дерево. Нарід цікавиться й жахається, Богдо страшенно задоволений з такого впливу на своїх підданців.

Коли роздивлятися в музеї його майно, казка про те, як цар їв і спав набирає щораз більшої виразности. За старими казками після померлого дара повинні б залишатися порфіра, скіпетр і держава, але старий ребе з хедера далекі мав вірніші відомості.

Важко вигадати гдузлівішу колекцію, ніж та, що знайшла собі місце в стінах музею.

Найпочесніше місце тут посідають три ліжка монгольського владика. Кожне з них—завбільшки з невеличку кімнату, розписане всіма можливими, а радше неможливими фарбами. Величезний альков зроблений спеціально так, щоб унеможливити доплив до ліжка чистого повітря. В його згортках—а кімнати богдоханового палацу ніколи не прибираю—пайзручніше збиратися пилюді й бактеріям.

Для чого Богдові три ліжка такого розміру, що, знявши матраца, можна крізь них просіяти слонів? Цього вимагав етикет.

На спеціальному опудалі вивішений халат богдоханів. Коли б не золоті прикраси, не вигаптувані різнофарбні квіти й птахи, важко було б сказати, що це царський халат, а не металева рубаха еспанської інквізиції. Коли одягаєш цей халат на себе, він починає тиснути до землі, сісти в ньому дуже важко й боляче — інкрустації в'їдаються в тіло. Голову важко повернути, одразу починає різати шию високий золочений комір, руки заплутуються в довжелезних рукавах.

Урочисту шапку богдоханову витримав би на голові понад годину без скарг і плачу лише небіжчик або телеграфний стовп.

Цією шапкою можна заряджати важкі гармати, бити горіхи й кувати залізо. Вона нагадує видобутий з соляної шахти, пофарбований і втиканий дорогим камінням сталактит. З цією шапкою можна проорбляти тесні веселі операції дітям дошкільного віку, її не можна лише вдягати на людську голову. Великий меч богдоханів під силу підняти зводів або Іллі Муромцеві — лезо меча вкрите золотими інкрустаціями, отже й до рублення він непридатний.

Добре було жити й народові поза двором богдохановим. Хочеш упорядити перегони — упоряджуй. Хочеш їсти — їж. Хочеш мати жінок — май.

Але хочеш чимось перечити богдохановій волі, продиктованій указкою імперіялістів — куштуй його суду. Тоді всі фарби на картині хінського художника, датованій 1918 роком, зміняться: вимальовані ніжною рожевою фарбою обличчя лам почервоніють, наляжуть кров'ю. Будда з молитовні розпирити складені лагідно руки й стисне жмені в кулаки. Акуратно вишикувані церики схоплять тебе й приведуть перед світлі очі суду. Зробив ти якусь кривду, чи ні — суд вияснить. Ти маєш право довести свою невинність. Це зовсім не тяжко, треба витримати вісім тортур, а з найлегших такі:

Тебе закривають на кілька день у дерев'яному ящику, де ти можеш лежати лише зігнутий. Ящик виставляють у дворі. Коли це влітку і не йде дощ — твоє щастя. Коли ж це взимку — ніхто не примушував тебе грішити взимку. Проте — це теж твоє щастя, бо лише слідець побачить, що ти починаєш умирати від холоду, тебе увільнять і віддадуть на другі тортури. Отже ти пролежиш у ящику не десять день, а всього один.

Тебе б'ють шкурятяними лантушками з піском по щоках, доки тобі вилізуть очі з орбит, доки посинілий і покусаний твій язик безсило, як шибеник, звиситься з мармурового частоколу зубів. Але це вже твоя справа — висолоплювати очі й висувати язика.

Тобі наб'ють на ноги, руки й шию колодки. Це означає, що на твоїх ногах будуть дві півчудових колоди, голову встромлять у дерев'яний брус, в двох дірках цього бруса будуть і твої руки. Так ти стоятимеш на головнім майдані день, два. Коли впадеш, то лежати-меш в дуже незручній позі знову день, два. Але падати — це знову твоя власна справа: хто винен, що ти такий кволий і не можеш з

колодками простояти рівно всі чотири дні? Значить, ти мало молився Будді і він не дав тобі потрібної сили.

Коли ти витримав попередні тортури, зазнай останніх тортур восьми цеглин. Викопують яму, ні, вона завжди готова в дворі суду— і не одна. На дні ями вісім цеглин. Тебе підвішують за шию мертвим вузлом, щоб, бува, не задушило. Пальцями ніг ти ледве досягаєш горішньої цеглини. Коли твоє тіло витягнулося настільки, що ти вже впираєшся ногами в неї, салдат забирає горішню цеглину, потім другу, третю, четверту, п'яту— коли ти ще не вмер— шосту, сьому, восьму.

Коли ти витримав вісім основних тортур і живий—значить ти таки справді невинний. Бачиш, який справедливий і легкий монгольський богдоханський суд! Тобі не треба виправдуватись, не треба шукати доказів, платити гроші судовим оборонцям. Твоя доля—в твоїх руках. Тільки лишишся живий після восьми тортур.

А що живих майже ніколи не залишалося, то Богдо-Геєн уважав, що його суд ніколи не помиляється й завжди фактично доводить винність кожного зацікавленого в тому або тому злочині.

Говорити не доводиться, що тисячі злочинів князів, ламівства й самого богдохана за злочини не вважали і в кримінальних неписаних кодексах старого монгольського суду про них не згадували.

Але чому про це треба згадувати, стоячи перед такою гарною картиною невідомого хінського художника? Подивіться: як поволі ходить богдохан з ламами по дворі палацу. Як акуратно, стовпчиками, сходить фіміям з курильниць до неба. Як зворушливо марширують салдатики обабіч палацового хашану! Які по-дитячому наївні, безладні, непристойні сценки відбуваються навколо!

Сухе-Батор, Сокира-Багатир, керівник монгольської революції, головком революційної монгольської армії, був до того звичайним салдатом-цириком. Він пізнав і вандальське льокайство Богдо-Геєна, іграшки в руках імперіялістів різних частин світу. Він пізнав і гніт самих імперіялістів. З карамельного пекла картини невідомого хінського художника зійшов він, щоб стати проводирем революції, щоб умерти перед кількома роками до собачої смерті монгольського богдохана, щоб відродитися на революційних кокардах народної монгольської армії, на десятках тисячах плякатів, щоб відбутися нове— вже не будівське «переселення душі» в нові мости, в нові міста, в латинізований новий монгольський алфавет, в усі революційні пориви вільного монгольського селянства.

Отруєний ламами—Сухе-Батор живий. Від богдохана Геєна залишилися ліжка, де не можна спати, непридатні до вжитку халат і шапка, важкий меч, придатний для рубання як люстра і посміховисько для всіх бідняків-монголів— колишній палац, нині «богошкина малина».

ТРИ ЛАМСЬКІ РОДИНКИ

Свен Гедін подорожував до Тибету, протягом довгих тижнів хитаючись на коні. Він їхав таємними стежками, хисткими оврінгами і боявся, що його, білого собаку, спіймають, бо насмілювся перейти країну Небесних Гір і спуститися — чи може піднятися — до степів Монголії, до верховин Тибету в напрямку до Лгаси.

Свена Гедіна спіймано й відпроваджено назад з наказу далай-лами.

До Тибету й тепер подорож по-старому — яковим транспортом.

«Від Срінгара до Гандербала лежить поганий автомобільний шлях, але одразу ж за селищем, біля висного мосту через шумний, бурхливий Зінд він кінчається. Тут починається старовинний тисячолітній торговельний шлях до Леху, Тибету та Східнього Туркестану... Звідси до Леху, звичайно від 14 до 16 днів подорожі. Іноді стежка повзе крізь брудні снігові гори старих завалів, вкритих зламаними деревами, вітами й брудом. Гори ці лежать роками, перш ніж розташуть, з метровими щілинами... Стежка ліпиться до крутоспадистих скелястих стін на урвищах... Ми на височині порізаних щілинами зелених глетчерів, подібних на скам'янілі водоспади... На розі перед нами раптом з'являється навантажений мул. Своєю вантагою він зовсім заступає стежку... Караван у сорок мулів забарикадував скелясту доріжку. Вони везуть хутра з Ладаку, і паки такі величезні, що одна пака звіщується за край стежки ... На відстані двох-трьох сантиметрів від безодні протискаються вони повз нас із своєю вантагою... Деякі з них проходять так близько від краю, що з-під їхніх копит котиться в'яз каміння... Деякі каравани приходять з Лгаси і бувають у дорозі три місяці» (Бернгард Келлерман — «Малий Тибет, Індія, Сіам»).

З радянським паспортом до Улан-Батора, можна їхати тепер досить вільно. На монгольському стані подорожнього радянця зустрінуть портрети Леніна й Сухе-Батора, і лише в крайньому разі жук-орендар стану, посилаючи на «мітак'а», — незнання російської мови, — збере з нього втросє проти такси.

У тибетських селищах селяни розпластаються на коржик перед шляхетним подорожанином, беручи від нього скляні вермішелі дарунків, стандартно ігігікаючи на кожне його слово, лякливо й мстиво позираючи на тупу кольтову потилицю в шкурятяній кабурі. У них здавна живе ненависть до кожного білого собаки: опудала верблюжого росту, з пофарбованою набіло шкурою, несприродно розширеними, нахабно-поземними очима, з обкарнаним волоссям на голові і носом, що стирчить наперед, немов хобот сіямського білого слона. Ці бо опудала висосують усю вовну з країни, не давши взамін нічого.

Лише лами, кушоки (архимандрити) буддівських монастирів, в чіїх руках торгівля і влада, хто вшив до своїх халатів кишені на стер-

лінги,— розбивають подекуди єдиний фронт ненависти до білого собаки. Лама вклоняється низько-низенько, здається до рівня моря на височині 4000 метрів, він запрошує білого сайба до своєї господи, широко відкриваючи кошму своєї юрти. Там вони до глупої ночі провадять розрахунки — сайб виїжджає назад, до Індії, а лама спродує шлейки, парасольки, патефони, гребінці, канотьє і шкурятні рукавиці.

Коли перед палатами далай-лами зупиняється караван і з яків злазять закуті в шкурятні комбінезони ділові люди, тягнучи за собою кістяки кінознімальних апаратів і пуголівки юпітерів, їх також запрошують до господи. Там вони, бізнесмени і нігілісти, упорядкують буддівському первосвященникові євхаристію грошових зговорів, великий піст безконечних репетицій і урочисту месу кінознімання. Далай-лама стає під вогонь юпітерів, златаві їх проміння осідають цілком реальними гінеями в його кишеню. Тибетська верхівка, не встигнувши забути, що білі—собаки, сама стала хатніми псами англійців. Лише тибетський кочівник, тибетський селянин, релігійними приписами зобов'язаний працювати на монастир, забачивши раз чи два в своєму житті неприродну постать у пухких лантухах на ногах і в недоростку з вовни до пупа замість нормального халата, ще більше скошує свої косі очі — він бо розуміє, що цей невірний несе за собою додаткове поневолення.

Коли імперіялістам заборонили приїздити озброєними до Монголії і замість автоматичної смерти на поясі в них зателішалася кастрована портуся, коли повисили геть імперіялістичних агентів — свідомість власної сили ще більше вразила монгольських революційних ватажків. А коли на зміну крамарям, запрошені від монгольського уряду, до країни прибули радянські інструктори, — не тільки ватажки, а й усі трудящі зрозуміли, що серед білих стався розкол, що білий собака, скавучачи й гавкаючи, подався геть, звільнив місце білому братові.

Але це зрозуміли далєбі не всі. Лама — багато процентів чоловічого населення Монголії — зрозуміли, що ці — найнебезпечніші за всіх білих. Ті, білі сайби, відбирали у лам частину прибутків, взятих з трудящого народу. Ці — відбирають самий нарід. Коли з їхньої країни «Мас-куа», де є прототип пекла — КУТВ, повертаються вивчені — і не баї, а звичайні бідняки-арати — то вони вже нічим, ну зовсім нічим ні одягом, ні поведінкою, ні думками не відрізняються від радянців і їм ніщо не вадить закривати монастирі й відвертати бідняцтво від лам. Отже — розкол. Розкол і в Тибеті, розкол і в Монголії. Коль у Лгасі збуджує повагу лам і ненависть бідняцтва. Червона книжечка з написом «Заграничний паспорт» і з всесвітньо-зрозумілими серпом та молотом на тлі земної кулі — збуджує повагу бідняцтва і ненависть лам.

а. шлях до будди

Ну, поїдьмо нарешті до Гандану, — сказав товариш Н., уповноважений Стормонга в Улан-Баторі. — Що це ви все ходите по установах цілий день і раз у раз ще не були в монастирі? А от я, хоч би де був — у Японії, Хіні, Персії, Туреччині, Афганістані, Танну-Туві — ну неодмінно оббігаю все. Поїдьмо зараз же!

Товариш Н. уже щось з десять років працює в радустановах закордоном. Він практично вивчив з двадцять східних мов і говірок, часто забуваючи, чії вони саме. Раптом він кричить до хінця, що несе у величезних кошах «огулес і ледісікі» (огірки й редиска — до речі огірок тут завбільшки з літрову пляшку) якоюсь незрозумілою мовою, потім каже: «А, це ж до нього я звернувся на фучжуйському діалекті, а він знає мабуть фуцзянський або може і південний гуан-хуа. Ото біда!» — товариш Н. переходить на мову гуан-хуа, але всередині помічає, що перейшов на афганську мову пашту. Так йому й не щастить поговорити з хінцем, що з фуковським акцентом відповідає йому: «Моя не розуміла. Ледісікі нада?» — і потім з півгодини скаржиться нам: «Заїла, бачте, власна поліглотія».

Невмовними зигзагами вуличок монгольського кварталу, де ми живемо, авто крутить нас з десять хвилини, хоч до головного майдану Улан-Батору звідси сажнів сто — не більше.

Товариш Н. керує авто — мабуть також плутає його з мотоциклом або аеропляном, бо нас весь час струшує від невчасного гальмування, від раптової зміни швидкості... Ми прямуємо до Гандану, міста на горі близько Улан-Батору, міста, що весь час нас інтригувало дахами монастирських будівель, підкинутих до неба, мов великі лянкові лапи. Ми проїжджаємо квартал, де будуються нові монгольські установи, грона прив'язаних до одного коней кидаються вбік, зачувши автогудок, чорні монгольські собаки розбігаються, а за ними поспішають лами, що мирно були посідали пофілософствувати в своїх власних шлункових справах по обіді, за браком у Монголії убиралень, просто посеред вулиці: однаково собаки з'їдять. Проїжджаємо базар, де на нас скептично позирає ціла галерея височенних кавалерійських мегарі — білих верблюдів, нарешті проїздимо три чи чотири ручаї просто вброд — вода не замочує картера. Виїздиво на околицю. Просто — шлях до Алтан-Булаку і сопки в перспективі. Ліворуч палац Богдо-Гегена. Гандан — праворуч.

Товариш Н. зупиняє авто й каже: «Їдемо до Гандану. Це місто, де живуть виключно лами. Тут треба бути обережним. Вони страшенно ненавидять радянців. Коли будете про це писати сочинення, то напишіть обов'язково про ставлення до білих тут і в Тибеті. Але я покажу вам тут такого Будду, що пальчики облизуватимете».

Авто під'їжджає до вузької вулички, що веде до дадану. Дадан—монгольський храм.

Зараз приблизно дванадцята дня. На вулиці Гандану жадної людини. Лише з дворів вибігають собаки й поспішають за нашим авто, нібито це їхній проводир. Вулиця, зовсім рівна, веде безпосередньо до дадану, як і інші вулиці в цьому місті.

Гандан має форму кола. Здається, ніби на землі лежить кільце яблука, з усіх боків прорізане аж до середини: адже храм Аріяволо—центр Гандану, туди з усіх боків їдуть молитися ченці (на монгольських релігійних відправах присутні лише вони), цим же шляхом зносять вони подарунки Будді від населення—тобто їжу для десяти тисяч здоровених ледарів, яким релігійні норми забороняють працювати, дозволяючи лише експлуатувати. Тонни м'яса, пакунки чаю, цистерни арику (кумису), десятки кіл монгольського тютюну (дунзи) знищує в день оця гололоба, ледача й високовчена отара, частина її оце зараз поховалася за хашанами, зачувши пахання мотору, а частина збирає продподаток на базарі. Лише зрідка можна за рогом побачити парочку лам, неодмінно пару. Справа в тім, що релігійний закон забороняє ламам мати жінок, але ж серце не камінь. Кожен лама, що сам себе поважає, має свого «банді», тобто другого, переважно молодого ламу, за дружину. Так вони й ходять парами, щасливі, що в своїх казаннях, зібраних у збірнику «Сута - пітака», Будда забороняє кохати жінок, але мовчить, як миленський, про гомосексуалізм. За рік поганяє коня монголка, що не знати чого приїхала сюди. Лише один лама розсівся посеред шляху й ні за яку ціну не хоче уступитися нам з дороги, не закінчивши своєї кустарної роботи.

Товариш Н. звертається до нього із стислою і енергійною промовою на бенгальській мові, ми й собі допомагаємо йому українською, ставлячи всі крапки над і та називаючи речі своїми іменами. Але до ламі це не доходить, авто зупиняється й собаки беруть нас у коло. Під час вимушеної зупинки ми маємо час поглянути на дивні розфарбовані стовбури з насадженими на них, до половини вкритими якимось текстом циліндрами. Це раціоналізовані релігійні відправи в законсервованому вигляді, свого роду портативна обідня з приставкою додому. Не треба ходити в дадан, не треба молитися по кілька годин: усі головні молитви записано тут на циліндрі—ламі досить обкрутити циліндер на 360°, і він робить уже все інше, а саме: приставляє молитви від імени лами франко-Будда й звідти франко-лама приставляє буддині благословення.

З цієї молитовної трансляції йде скористати лама, що застив шлях нашому автові. Він іде дякувати Будді за щасливе закінчення шлункової містерії, і ми проїжджаємо на цей раз уже до дадану. Авто зупиняється, товариш Н. вилазить і запрошує нас з собою.

Аріяволо нічим не ризниться від тисячі інших монгольських храмів. Хіба що вищий за інші, приблизно з вісімповерховий будинок. Він оточений чотирма чи п'ятьма бальконами, нагорі є веранда, і там теліпаються, розгойдувані вітром, кілька великих дзвонів. Навколо

храму, як проте й навколо кожного будинку в Гандані, стирчать вгору щогли з брудними ганчірками. Ці щогли ми спочатку з простоти своєї прийняли за радіоантени, але виявилось, що то зовсім не антени, а молитовні прапори.

Ніхто не підходив до авта, хоч товариш Н. ввесь час гукав гудком. Тоді ми пройшли в двір. Товариш Н. закрив мотор на секретний ключ, щоб не трапилося бува чого, і ми покляли собі спровокувати лам: пішли просто до головних дверей. Товариш Н. схопився за кільце і почав трусити двері, величний немов Самсон, коли збирався зруйнувати храм філістимлян.

По кількох хвилинах віконце невеличкої будівлі поруч дадану пропустило голову старого лами. У той самий момент, коли ми хотіли звернутися до нього, він зник, щоб уже не з'явитись ніколи. Натомість за кілька хвилин з'явився другий лама: великого росту юнак, у брудному червоному халаті, з дуже своєрідним убранням на голові: основа цього вбрання нагадує узбекську тьюбітейку, але згори з неї стремить вовняна парасолька з велику грамофонну платівку. Ця парасолька захищає ламі обличчя від соняшного проміння.

Лама підходить до нас і запитує «Ю?» Товариш Н. поясняє йому, що ми хочемо оглянути дадан, хоч і не належимо до великої буддівської віри. «Бахкой, ні — відповідає лама, — зараз не час одвідувати великого Будду. Треба брати дозвіл у найстаршого лами, зробити це можна не раніше, як за три тижні» на той час він і запрошує нас ще раз прибути. Лама хоче повернутися до нас спиною і відійти. Рятує становище товариш Н. Він витягає з кишені паперового тугрика, демонструє ламі й каже: «Я цілком певний, що великому Будді саме час побачити трьох його білих симпатиків. Мені навіть здається, що сам найстарший лама не заперечуватиме наших одвідин. Щождо потреби брати дозвіл, то чи не погодився б святий лама взяти на себе місію добути його протягом зазначених трьох тижнів після наших одвідин?» З цими словами він крутить папірцем перед ламиним носом,

Лама відповідає, що може білий пан і має радію. Він навіть у цю хвилину почув начебто голос великого Будди, що намовив його погодитися на розумні доводи саїба. З тими словами лама вхоплює за кінчик гроші, що їх необережний товариш Н. тримає занадто близько від його носа. Він почав витягати гроші з ламиних рук, наближаючись до дверей. Папірець розірвався пополювині. Тоді товариш Н. сховав свою половину до кишені, кажучи: — Ну, й пройда ж ти, ламо! Покажеш нам храм, тоді матимеш другу половину. — Лама широко відкрив дверцята, і ми ввійшли всередину.

В храмі немає вікон. Лише вгорі з веранди добувається трохи світла та внизу заглядає воно з великих дверей. Першої хвилини ми бачимо лише темні контури щось ніби високого басейну. Згори звисають стяги шовкової матерії, по стінах блищать скляні дверцята високих шахов. Чути, як високо над нами знялися птахи і вилітають на вулицю.

Товариш Н. пускає ламу наперед, знімає з дверей колодку і кладе її в темний кут. Це він забезпечує себе і нас від небезпеки бути замкненими тут.

Просто від входу стоїть вітвар із звичайними дарами, обов'язковими в кожному дадані: тут лежать цигарки, звиви шпагату, просо, у кілька шклянок налято горілки-ханшину — Будда може випивати й закусувати. Над вітварем ікона, де схематично зображено всі основні догми буддівської віри: 29-літній Будда — багатор, щасливий син князя Сак'я зустрічає старого безпомічного старця. Незабаром йому ж на очі потрапляє хорий на лепру і Будда уважно та роздумливо роздивляється сині й кремові виразки на його тілі. Нарешті Будда дивиться на купу черви, що вкрила напіврозкладеного мертвяка. Усе це зображено на нижчій третині ікони — тут молодий і красивий Будда пізнає, що таке старість, хвороба, смерть. Посередині ікони — Будда вже ходить по світі, старцюючи разом з другим анахоретом. Вони подорожують з ним усе вище, шукаючи нірвани; вони йдуть у супроводі звірів і птахів. Нарешті на верхівлі гори на них чекає дадан з білого мармуру й золотих слонових біяків. Ще вище — синє небо й білі хмарки, акуратно вишикувані за ранжиром.

Лама пояснює нам символіку буддизму старчого життя, гикаючи і тхнувши цибулею, бо нею тут приправляють ситий, споживний плов.

Але що це? Просто за іконою ми вже бачимо обриси іншої постаті. Це власне не постать, а лише ноги. Та тільки які ж! кожна з стіп не менша за великого човна. Товариш Н. задоволено посміхається і дає нам самим подивитися. Так, це велетенські ноги, вкриті халатом, з халату вийшло б мабуть дві зависи для оперового театру. Задравши голову, можна побачити складені на грудях руки — вище має бути голова, але її вже не видно. Лама нахиляється до нас і пояснює: Будда цей має одинадцять сажнів висоти, він коштує мільйон карбованців золотом, бо зроблений з позолоченої міді.

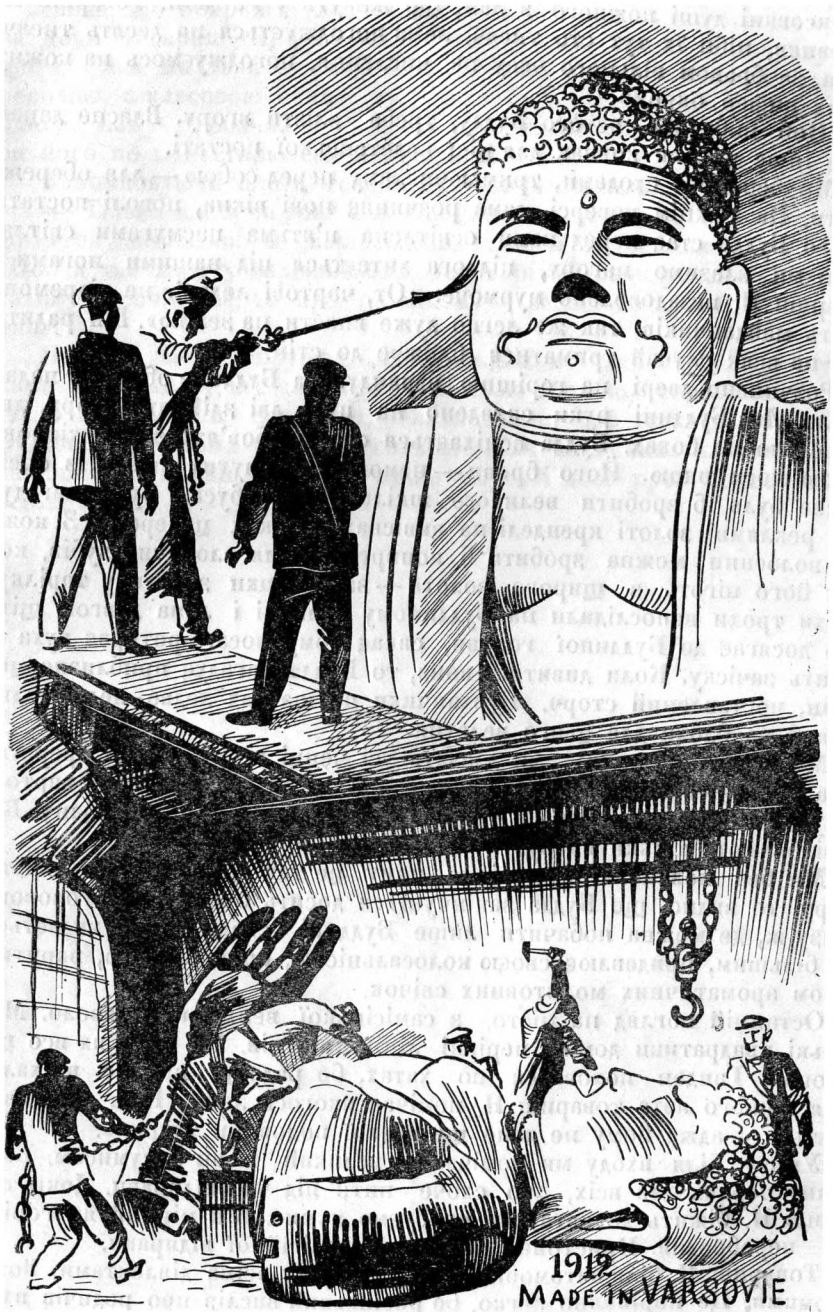
— А чи знаєте ви, що коли його везли розібраним до Улан-Батору возами, то в кожному порожньому пальці його шости рук лягали візничі вночі спати, щоб було тепліше? — розповідає товариш Н. і зідає, додаючи: — тільки в шости великих пальцях не можна було спати: вони зігнуті, і візничі ніяк не могли пролізти всередину. Один заліз, так його потім дуже довго звідти виколупували.

Лама пропонує нам полізти нагору, щоб краще обдивитися великого Будду.

Ми проходимо до сходів. Наближаємося до шахов, що їхнє скло блищало нам у темряві при вході.

Тут наче книжки в бібліотечі, наче дорогоцінні біжу версальської жителялки — в ряд вісім на дванадцять на кожній полиці стоїть по дев'яносто шість маленьких будд. Частина їх — вони всі з бронзи — буде заввишки приблизно в двадцять сантиметрів. Усі вони одягнені у вишиті золотом халати і вишикувалися на висоту приблизно восьми поверхів у шахвах аж до останнього поверху. Крім цих будд — їх звать «бурхани» — божки — в цих же шахвах поставлено менших бурханчи-

Будда в дацані «Аріяволо»

ків, що рже зовсім нагадують олив'яних салдатиків. Це — свого роду зафіксовані душі кожного з лам, що живуть у Гандані. Товариш Н. зацевняв, ніби їх тут сто тисяч, лама погоджується на десять тисяч, а ми, за браком вільного часу на числення, погоджуємось на кожну з цих цифер окремо.

Щоб побачити всього Будду, треба злізти вгору. Власне дадан є не інше що, як ковпак для цієї велетенської постаті.

Ми беремося сходами, тримаючи ламу перед собою — для обережності. На кожному поверсі лама розчиняє нові вікна, поволі постає цілого Будди стає перед нами освітлена п'ятьма пасмугами світла. Коли ми злазимо нагору, підлога хитається під нашими ногами і товариш Н. незадоволено мурмоче: «От, чортові ледарі, не відремонтують майданчиків, так же легко дуже впасти на землю». Він радить нам на всяк випадок триматися ближче до стін.

Розчинено двері на горішню веранду. На Буддине обличчя падає світло. Дві Буддині руки складено на пузі, дві здійснено вгору, дві розведено по боках. Будда всміхається своєю обов'язковою Джіокондиною посмішкою. Його брови — немов дві зігнутих лижви, з очей можна було б зробити великого шкільного глобуса, вуха нагадують реклямні золоті кренделі на вивісках великих цукерень. З кожної волосини можна зробити б копирсалку для слонячих зубів, кожен його ніготь з щирого золота — завбільшки з велику тарілку. Птахи трохи напослідили на Буддиному обличчі і лама довгою щіткою досягає до Буддиної голови, сякає йому носа, протирає вуха й робить зачіску. Коли дивитися вниз, то Будда нагадує приблизно цепенін, поставлений сторч. Бурханчики по шахвах ледве-ледве годилися б на блохи для цього велетня.

Ми запитуємо ламу, чи злязять усі ченці вгору, чи це прерогатива лише небагатьох. Він пояснює, що сюди злязять лише вартові й музиканти, що грають на трембітах, скликаючи лам до дадану. Всі інші бувають тільки внизу.

Ми без пояснень зрозуміємо чому це так: аджеж, коли злізти вгору, то видно, що Будда закінчується досить ординарною головою. Знизу ж, де можна побачити лише Буддині стопи, він видається ще більшим, придавлює своєю колосальністю, оцей стовбур, вкритий димом ароматичних молитовних свічок.

Останній погляд на місто, з самісінької верхівки Аріяволо. Маленькі квадратики домів, нерівні лінії хашавів. На вулицях все ще нікого — Гандан поховався по хатах, бо радянці ще не виїхали. Біля нашого авта товариш Н. помічає якогось ламу. Наш лама хвилюється — адже йому не дано ще другої половини тугрика.

Унизу біля входу ми помічаємо великий жбан з кумисом. Біля жбану черпак для всіх, хто хоче пити під час відправи. Доки товариш Н. біжить до авта, ми пробуємо кумис. Він міцний, як горілка — перебродив. Пристойне питво для релігійної відправи.

Товариш Н. біля автомобіля лається одразу всіма діалектами, йому відомими. Це порівняно легко, бо російський вислів про родичів входить рівноправною лайкою до половини азійських мов.

Виявляється, що лами таки прокололи в нашому авті шину. На вулиці знову нікого, і лама, одержуючи другу половинку тугрика певняє, що покришку покусали собаки. за Доки товариш Н. вулканізує камеру, ми маємо час зрозуміти, що для лам ми таки справді білі собаки, що ці ненавидять нас не расовою, а клясовою неавистю. Коли б на вашому місці був містер Джонс, йому пробачили б навіть розчавленого собаку, а провадив би його по монастирю сам найстарший лама.

Напомповуючи шину, товариш Н. конфіденційно повідомляє нас: — Тільки-ша. А чи знаєте ви найцікавіше, де саме цього Будду Богдо-Геґен замовляв? У варшавських золотарів замовляв. 1912 року. Щоб я так жив, у варшавських золотарів. Тільки умова — коли писатимете сочиненіє, то про це нікому й слова, бо пропаде вся екзотика.

Нарешті авто вирушає. Ми від'їжджаємо геть порожніми вуличками від Гандану, від дадану з брехливою іконою, і справжнім ідеологічно витриманим символом, — величезним, що гнітить, бундючним Буддою й десятьма чи може сотнею тисяч маленьких паразитів - бурханчиків, двійників лам, що зміло ссуть і досі кров монгольського бідняцтва.

Ті, хто бачив Пудовкінського «Нащадка Чінгізхана» — бачив і містерію Цам, святковану в липні місяці по всіх даданах. Ми бачили Цам в Улан-Баторі, приблизно на тисячу кілометрів вглиб Азії від Гусиноозерського дадану, де Пудовкін інсценував Цам з поміччю найстаршого лами Мункужаба.

Мункужаб охоче погодився влаштувати Пудовкіну інсценізацію Цаму. Він навіть сам брав участь у ній: на фільмі його знято не раз — глядачі можуть побачити, як поруч актора — англійського генерала, сходами дадану йде товстий Мункужаб і його масне обличчя аж сяє від задоволення. Невідомо з чого саме був задоволений Мункужаб: з грошей, із змоги бути зафільмованим чи з насолоди бачити знову, бодай фалшивого, англійського генерала.

— Як, ви сидите в кімнаті й читаете мандрівки Позднєва? — обурився товариш Н., вдираючись до нашої кімнати. — Слухайте, це ж ганебне глупство. Зараз починається Цам, а ви сидите в хаті! Ходімо швидше до дадану.

Справді, вже кілька днів тому від Улан-Баторського дадану чулося щось ніби ремігання немазаних дерев'яних волів. Це на все місто розносилося гудіння молитовних трембіт. Це молилися лами перед Цамом. Їхні трембіти колосальної довжини, мабуть сажнів зо два. Що одна людина не може витримати в руках їхньої ваги, то біля отвору трембіти є шворка, за неї тримає трембіту маленький лапанятко.

Ще вчора ми бачили, як через площу Сухе-Батора йшла урочиста процесія лам. Спереду бігло кілька хлопців з низкою срібляних дзвоників, за ними сам кушок, щось ніби монгольський кардинал у шовковому червоному халаті. На його голові — ознака достойности — трикутня наполеонівська шляпа. З обох боків кушока несуть парасолі, захищаючи його від сонця. За ламою йшло два трембітники й діловито дудили. За ними йшло чотири пари старших лам: дві — в гострокутніх шапках на зразок католицьких кардинальських тїяр і дві у волосяних панцерах, таких подібних до панцер наполеонівської гвардії, зроблених на зразок римських шоломів. Коли б не жовті, а чорні плащі — лами були б точнісінько наші пожежники.

Продесія йшла через майдан з одного дадану до другого. Коли хлопці, що бігли попереду з дзвониками, посварились між собою, покидали дзвоник на землю й почали битися, кушок підбіг до них, надавав їм по потилиці і заспокоїв: адже урочиста процесія має відбуватися солідно.

Монголи, що в цей час були на майдані, не пішли слідом за процесією, бо участь у релігійних обрядах тут беруть лише ченці.

Ми поспішили за тов. Н. в напрямі до дацану. По дорозі нас перестрів один з найближчих помічників міністра охорони здоров'я нахор (товариш) Зандаб і приєднався до нас.

Зандаб — людина вже цілком сучасна. Він скінчив курс у КУТВ'ї, одягнений у мосельпромівські штани й косоворотку, гутули вже мулялі б йому ноги. Він часто говорить: «У нас, у Москві...» й може цілими годинами сперечатися про Меєрхольда і Маяковського, про Павлова й Бехтерева, про використання їхнього досвіду для монгольської дійсності. На Цам він дивиться як на смішну, але шкідливу екзотику і після роботи ввечорі переробляє «Євангеліє без из'яна евангелиста Демьяна» на монгольський лад. Він дуже добре знає російську мову і лише зрідка, не зрозумівши якогось складного звороту, просить повторити речення в одмінній редакції.

В самому Улан-Баторі сьогодні порожньо. Завтра починається Надан, національно-революційне військове свято — воно триватиме цілий тиждень і вже сьогодні, напередодні свята, вихідний день для всіх установ, і всі, хто не на Цамі, виїхали за шість кілометрів від міста на майдан, де упоряджено ярмарок і готуються до Надану.

Вже за три квартали від дацану відчувається рух. Ідуть на новеньких вельосипедах «Опель», переважно хінці. Більшість монголів їде кіннями — навстоячки, трохи перехилившись на правий бік. Вони височать на весь ріст над подібною до поні монгольською конячкою. Частина — це очевидно приїжджі з західньої Гобі — їде на верблюдах або веде їх за мотузку.

Тут є чимало своєрідних постатей. Ось хінець плутається своїм халатом у вельосипедному колесі. Монголка у фільдеперсових панчохах, коротенькій сукні, шовковому светрі й обов'язковим солом'яним брилику з рожевими трояндами — сидить верхи на коні по-чоловічому і з довгої люльки палить дунзу. Халхаска в халаті й надто своєрідній зачісці — волосся розподілене навпіл і коси намотані на дві плоскі дерев'яні планки форми буйволячих рогів і такого ж приблизно розміру. Внизу волосся зашнуроване срібними ниточками, роги закінчуються теж срібними дзвіночками. На халхасці кофта з ушитими до рукавів біля плечей двома штуками, що нагадують собою носи черевиків. Цим майже неможливо ходити в натовпі, їх весь час штовхають у боки, а найчастіше вони самі зачіплюються за голови й плечі сусідів.

Натовп спізнає до Цаму. Дорогою вже можна зустріти хінців, що продають малинового кольору солодкі печива. Товариш Н. купує два і примушує нас їх з'їсти, заспокоючи: «Нічого, шлунок трохи поболить, зате ж це справжні хінські делікатеси».

Як в усякому натовпі, тут шведляють хлопці й продають питво: арик, просто воду, верблюжаче, козяче й бараняче молоко. Гуртовики розташувалися поза натовпом: вони привезли цілі амфори питва, глиняні амфори, з вітяним плетивом. Трохи осторонь діловито б'ють злодія, що намагався вкрати дві срібні палички - лани в гобійського

кочівника, що тут же хоче обмінити цю застарілу валюту на нову, європейського зразка.

Місце, де відбувається Цам, оточує натовп. Тут буде, oprіч лам, приблизно дві тисячі глядачів. До того треба додати тисячі зо три лам. З них чоловіка п'ятсот бере участь у містерії, решта — „болільщики“.

Як на нас — народу багатенько, але нахор Зандаб починає голосно сміятися й потирати руки: якже, торік на Цамі було тисяч п'ятдесят самих глядачів, та й лам сьогодні в три рази менше, ніж торік: багато лам пішло дивитись, як готуються до Надану, пишні деталі містерії їх уже не так цікавлять.

Той факт, що сьогодні на Цамі в двадцять п'ять разів менше глядачів, ніж торік — свідчить про великий злам у ставленні монголів до релігії.

Як на європейців, то оце, що відбувається навколо нас, не має ані грана релігійного змісту. Сторонні глядачі — серед них чимало цікавих радянців — дивляться на містерію з сміхом і найбільше розмовляють між собою. Обстановка тут рішуче дивна для ока, звиклого бачити в церквах урочисті меси, бундючні форми релігійного шарлатанства.

Глядачі зовсім байдужі до містерії, а вона сама, як на наше око, найбільше нагадує... наші антирелігійні карнавали.

З двору дадану виходять по черзі все нові й нові машкари містерії. Ці машкари стають колом посередині між даданом і величезним квадратним полотнищем, що нагадує найбільше корабельне вітрило. Полотнище тримається на двох грубесних щоглах. Молоденькі лама-нята злазять аж на верхівлю цієї споруди, гоїдаються на реях, задирають натовп, плюють згори на глядачів.

На полотнищі намальовано знов таки Будду. Але це вже ціла складна композиція, виконана у властивому східньому мистецтві двовимірному пляні. Пласкі демони вип'ятили свої буддогові ніки синього кольору, жовтий дракон з кінською мордою виставив лискучі звої. Сам Будда — червоного кольору. Але це вже не лагідний веселий Будда, поширений по всіх даданах. Цей скрегоче зубами, його довга борода розкидалася по всій картині, немов срібне ясо, ладне задушити всякого, хто потрапить до його вузлів. Очевидно, зберігаючи по даданах лагідного Будду для себе, лами виставляють для народу червоше страховисько, що вибухає гнівом, немов лйденська бомба. Правда, на цей плякат з пласкими нереальними, двовимірними страховиськами, ніхто з натовпу не звертає ніякісної уваги, і лама-нятка нагорі, кривляючись і роблячи страшні обличчя, чи то пародіюють, чи то змущуються з жахливої картини.

Надворі сильна спека. Кінець липня в Монголії особливо нестерпний — сонце обпалює шкіру, тяжко дихати, серце хоче розбити ребра. Нікуди бігти, ніде врятуватися з цієї жаровні. Шкуратаї костюми й рижової соломи панамми з широкими крисами трохи захищать шкіру від опечень.

Гірше доводиться ламам. Під таку спеку рухатись взагалі небезпечно — вони ж мусять енергійно танцювати. Ніякий захват не може

зробити невідчутною пекельну спеку — через те вздовж кола бігають служки з рушниками й утирають під машкарами піт комедіантам. До того ж біля кожної групки стоять запасні лами. Вони замінюють комедіантів, коли ті остаточно зморюються.

Осторонь від кола танцівників, близько полотнища з Буддою, — великий намет. Як і військові монгольські намети-майхани він синій, геть розмальований величезними білими візерунками. Навет оточений ділим синедріоном лам у найрізноманітніших старовинних убраннях. Здається, ніби ціла вітрина речей буддівського культу зскочила із стін етнографічного музею й опинилася тут.

Кожний одяг так поцяцькований візерунками, уквітчаний різнобарвним камінням, так витончено зшитий, що ходити або злегка пересуватись у ньому майже неможливо. Ці вбрання мають на меті своєю розкішністю ніби показати принади світу, вбрання лам — «небесних матерів», розфарбованих, одягнених у золото послідовників старця-пілігрима Будди. Весь їхній одяг у згортках, як то буває з кожним убранням, коли воно рік пролежить у нафтаїні.

Під наметом, оточений почтом, сидить сам Будда.

Будда — голий до пояса, на ньому звичайні бідні штани, босі ноги. Він сидить мовчки й нерухомо, піднявши долоні вгору. Так він сидітиме кілька годин впродовж усього Цаму, слухаючи басистого гудіння трембіг, глухих ударів барабанів, дзенькоту цимбал, пасивно й з презирством поглядаючи на метушню навколо, на богдоханський почет лам, на дорогий одяг, на дорогоцінне каміння.

Це — лама, що виконує Буддину ролю. Він презирливо поглядає на натовп, але чомусь лікті його сперті в коліна, голова раз-у-раз падає на долоні й він сонно кліпає очима, підносячи її з рук. Чому на його ставному тулубі стільки жирвих зморшок?

Удаваний Будда стримує позіхання, помічаючи на собі погляди чужинців і сідає рівно, ніби манекен на торговельній вітрині монастиря Курень, нещодавнього власника отари на 100.000 баранів.

Буддин почет поглядає на нас — важко розібрати, що приховують у собі їх погляди. Принаймні Зандаб бере мене за лікоть й каже: «Та ну їх під три чорти, ходімо краще, подивимося на танки».

Для того, хто бачив згаданого вже «Нащадка Чінгізхана», може здатися, що лами надзвичайно майстерно танцюють. Я ж думаю, що Пудовкін возив з собою спеціального балетмайстра і той навчав лам Гусинозерського дадану техніки танку.

Поперше, всі танцівники взуті в кавалерійські пудові чоботи-гути, і це вже само собою виключає можливість якихось швидких рухів. Подруге, Цам буває всього раз на рік, а монгольські ламы люблять ретельно підготовляти лише комерційні афери й політичні заклоти і аж ніяк не танцювальні містерії. Потрете, так принаймні здається, ту чи ту ролю ламы виконують більш-менш випадково.

Усе це і позбавляє містерію будь-якої ретельності в оформленні. Найбільше вона нагадує акторів живих газет на майданах у день якихось масових маніфестацій — лише акторів тут у сто раз більше, а маси в сто раз менше.

Основне коло — чоловіка з двісті — майже не рухається або поволі пересувається за рухом годинникової стрілки. З цього кола до середини проходять окремі постаті або такі ж постаті входять з-поза меж кола. Вийшовши на середину, вони не одразу починають танцювати. Спочатку подивляться на машкари навколо себе, візьмуть попахати люльку в сусіди, потім перекинуться з ним кількома словами, потім насунуть машкару нижче на обличчя і вже тоді, нічого не бачачи з-за машкари, починають конвульсивно похитуватися, здіймати руки вгору й крутитися вздовж кола. Машкара на кожному з них величезна, завбільшки з велику валізку — це вже не машкара, а приставна голова. Вона вдягається на ламу, як ковпак на лямпу. Щоб не впала на землю, її об'язують мотузками й прикріплюють до ламиних плечей. На ламин халат одягається ще з півпуда товстого намиста — лама крутиться, зрозуміла річ, не з таким уже великим ентузіазмом, і охоче тікає з кола втирати піт, пити кумис і відпочивати.

Машкари Цаму справді вражають своєю різнобарвністю і багатством фантазії. Просто дивуєшся — невже оці ледачі лами спромоглися на таке ретельне оформлення, на вигадування отаких найнесподіваніших облич?

Кілька чорносиньочервоних машкар насамперед спадають в око. Це машкари духів смерті. Знайомі вже з полотнища булдогові пики, вивернуті червоні губи, біяки з цукрові голови. Волосся на голові стоїть дуба, на лобі кожної машкари красується ще по дванадцять людських черепів. Поруч них — машкара слона, сіра з довгими вухами, ними лама прикриває свою голу шию від сонця. Слон лагідно вимахує своїм хоботом і навіть не ображається, коли хтось смикне за хобота. За слопом — машкара орла в дзьобі тримає спійману гадюку. Далі сила лам з головами собак — між іншим ці постаті дуже часто зустрічаються на монгольських малюнках. Кілька жовтих гладких пик з детально вимальованими рожевими колами рум'янів усміхаються, немов ексцентричні туристи в цьому оточенні страховищ.

Коли скинути з ламівських голів потворні машкари, під ними неодмінно побачите спітніле зануджене обличчя. Коли б машкари могли висловлювати свої відчуття, то черепи мирно полягали б спати на голові злих демонів, демони подобрішали б і запалили люльки, когут, апетитно плямкаючи, жував би гадюку, а слон захропив би на всю довжину свого хобота.

Товариш Н. увійшов до двору, ми посунули за ним.

Ми натрапили одразу ж нову, зовсім уже відмінну групу — спереду бігли ламалята, страсаючи багатьма дзвіночками, з'єднаними в одне гроно. Такі дзвіночки бувають по католицьких храмах, не знаю, чи вони теж зроблені у Варшаві, як Будда з ладану Аріяволо, але мають безперечно рацію дослідники, коли пишуть, що ламаївське розгалуження буддівської віри має дуже багато спільного з католицизмом.

За ними йшли дві машкари — сивий дідусь-монгол з трьома косами — одна на синій й дві замість вусів. Машкара привітно клацала щелепами й поверталася на всі боки. Поруч йшла машкара жінки — дружини цього бога.

Жахливі пики святкових машкар на Цамі

— Це бог урожаю, — пояснив нам Зандаб. — Коли він з'являється поміж люди, то в країні, там де сільське господарство, переважно в західній Монголії¹ — вірять, що буде добрий врожай. Лами його задарма не випускають. Скориставши з цього вірування, вони його показують лише тоді, як населення принесе хороші дарунки. Цього року дарунки погані, самі бачите, народу обмаль, але лами вирішили вивести його задарма. Може я помилюся, але здається, в Москві в приватних крамницях це зветься «безкоштовна премія». Точно не пам'ятаю.

Лами, що траплялися на дорозі, дуже шанобливо становилися до цього бога. Коли він проходив повз них, вони цілували постать ззаду.

Костюмерня куреню вагадувала роздягальню великої лазні. Частини лам, що вже відбула свої тавки, скинувши халати й машкари, гола відпочивала тут, п'ючи чай і розповідаючи анекдоти. Вкриті потом, вони знущалися з тих нещасних, хто лише натягав на себе халати, намиста і машкари. Ті одягалися вельми повільно й неохоче, вздовж їхньої групи ходив старий наглядч, видавав для кожного халат, намисто, потворну машкару. Він покрикував і наказував скорше вдягатися.

Стоси вигантуваних золотом, сріблом і різнобарвним камінням убрань навалено в одному з кутів просторої клуні, що тут правила за переодягальню. Машкари — вони трохи нагадували скафандри водолазів — стояли акуратно в ряд у другому куті. З цього запасу можна зробити кілька комфортабельних Дантових пекел, постачити фантазії Велса або Асканії — Нова незнані відміни гібридів: миші з тигром, булдога з демоном, бізона з орангутангом і корови з брюетом. Самий вигляд цих машкар міг би змусити вражливу ворожу армію стрімголов тікати геть від стін Куреню, а під звичайні дні ці машкари примушують аратів-кочівників працювати на манастир. Ніяка фантазія карикатуристів з «Безбожника» не могла б вигадати нічого потворнішого для сторінок антирелігійного ілюстрованого журналу. Виставлені в російській церкві, ці машкари наочно стверджували б вірянкам-салонницям прихід антихристів. Ці гримаси, ці паралізовані обличчя, з хвостом замість носа, з бияками просто від очей, з червоним дебелим волоссям, з пасмужистими або візерунчастими обличчями — де брали фантазію їхні автори, чи не в казематах старої монгольської лікарні для божевільних? Гойя в своїх диявольських малюнках лише слабенький початківець проти тих великих майстрів потворного, що виставили тут, серед спітнілих і осовілих лам свої пекельні експонати. Чи дивно, що наївні кочівники, не бачачи нічого крім своїх верблюдів, здригалися в пошані перед церквою, яка виставляла такі пики?

— Ви думаєте, це все монгольська робота? — запитує товариш Н. і сам відповідає. — Фіга це, а не монгольська робота. Правда, це вже не Варшава і не Лодзь, але все це понаробили спеціальні хінські майстри. Це, сказати б, «культурне шефство»: такими машкарами

¹ Там не чинний закон буддизму, що забороняє копати землю

хінського походження вони підготовляли ідеологічний ґрунт для цілковитої хінізації монголів.

Йдучі з костюмерної, ми потрапляємо на тигра. Правда, його шкура брудно-біла, голова і хвіст червоні, але він стоїть на чотирьох лапах і цілком натурально рикає. Раптом він починає одразу в два голоси сміятися, падає на землю, здригає ногами і його нутроші випадають на землю з розрізаного живота. Голова, передні ноги й легені починають нещадно битися з животом, хвостом і задніми ногами.

Нутроші остаточно увільнили тлінне тіло тигрове. Два ламањатка вилізли з матерії і заходилися битися. На ногах у них були тигрові лапи — звичайний цирковий трюк, коли двоє акторів грають ролю чотиринової тварини.

На шум і вереск прибіг розпорядник. Паличкою від люльки він поштрикав у хлопців, і ті заспокоїлися. Тоді розпорядник знову запхав їх у тигрову шкуру, і тигр похмуро почвалав на місце дії.

— Дивна річ, — захитав головою товариш Н., коли ми йшли геть від натовпу, що лускав кедрові горішки, палив дунзу й голосно сміявся, дивлячись на містерію, — дивна річ, пошани ніякої. Бутафорщина цілковита. Ламам аж самим нудно. Може колись тут і був якийсь релігійний зміст та патос, але сьогодні Цам нудний, як покійник з великим стажем, як ти вважаєш, Зандабчику?

Зандаб, дивлючись у землю, відповів довгим текстом з книги Лаліта - Вістара, текстом, мало зрозумілим для європейця. Текст мав означати, що часто міцне на перший погляд — може насправді бути дуже кволим, але й квола гадюка може отруїти найміцнішого яка, коли їй не розчавити голову.

В. ШЛЯХ ДО СОБАКИ

Біля воріт нашого хашану загув мотор. Наш кухар Лі-Саа побіг відчиняти двері, і товариш Н. знявши з голови консервні окуляри й сказавши Лі-Саа звичайне «Здоров, Конфуді!» — пройшов до нашої кімнати.

Він не дав нам сказати й слова, здійняв руки вгору, ніби ми наставили на нього револьвери, потім, страшно вирячивши очі, схопився за волосся й трохи потягав себе по хаті.

— Ой, умру! Подібного не бачив навіть серед маорійських племен. Правда, в Індії Дакма є, але ж там кондори й усе замкнуте, а тут! — Слово честі, — почав він переконувати, — ледве трупні собаки не з'їли разом з автомобілем! Ви розумієте, я їхав допіру повз «Долину смерті», зіпсувалася свічка, зліз змінити — аж нараз з усіх боків до мене трупні собаки, взяли в коло й не пускають до автомобіля. Ледве ворухнуся — вони насовуються на мене. Довелося тільки-тільки ворухити рукою. Змінив свічку за півтори години, слово честі. Щастя, що я вже взяв, як виходив з автомобіля, нову. Коли змінив, кинув зіпсуту на ватажка, той відскочив, я в цей момент сів до авта і просто на зграю. Пару роздушив, решта розбіглася. Будь я проклятий, коли ви зараз зі мною туди не поїдете.

Доки ми крутимося з автом згадуваними вже стежками монгольського кварталу — є час розповісти про собак, головних помічників лам у справах смертельних.

Монгольський собака майже все життя годується виключно людським м'ясом. Навіть наш дворовий собака Шарик, чудово видресований товаришем Н. («Шарик — ти ідеш чи не ідеш? — так він або йде або не йде») — і той відмовляється від кращих шматків баранячого м'яса, коли ми для сміху кидаємо йому їх під час обіду — адже він звик їсти далеко ніжніше й смачніше м'ясо людське.

Теорія переселення душ привчила монголів не помічати вмерлої людини. З неї вийшла душа, отже чотири чи п'ять пудів м'яса й кісток нікого не цікавлять. Раніше, в дореволюційному Улан-Баторі, тодішній Урзі, розірвані шматки людей валялися просто на вулицях міста, люди проходили повз них, як ми проходимо повз кінський кизяк, не відчуваючи трупного смороду, не бачачи кісток, вивалених внутрощів, даючи повну волю собакам робити свою справу асепізаторів. Тепер, правда, усіх мертвяків зносять виключно до спеціальних влогвин в кількох кілометрах від міста. Але коли міські собаки зачують, що спеціальний старий служка несе через усе місто тіло якогось небіжчика, вони всі біжать за ним аж до «Долини», а там на тіло

чекають спеціальні трупні собаки. Ці — дикі, живуть у печерах, чи не з них писав Данте своїх пекельних псів? Коли тіло кинуте на землю і служба — його ніколи не чіпляють собаки — йде до міста, починається довга й уперта бійка між дикими і міськими собаками. Часто в місті можна почути відгомін далекої бійки — гавкіт, скавучання псів. Їх ніхто не чіпав до останнього часу.

Монгольські ревомольці і ревармійці, яким на ламівські приписи плювати, нещодавно вчинили генеральну бійню улан-баторським собакам. Їх сікли шаблями, давили і стріляли. Забили кілька тисяч, процентів мабуть з дев'яносто, але й досі їх повно на вулицях Улан-Батору. Чорні й кудлаті, вони і досі живуть і справляють свої весілля й збіговиська просто посеред майданів. Ми волили тоді користати з тих ділянок, де їх немає.

Лами й собаки полюбовно розподілили свої функції: лами живляться з роботи живих людей — собакам залишають годуватися мертвими. Лами й собаки однаково задоволені. А тепер — вбивають економічну ініціативу лам і фізичне життя собак. Ті й ті однаково опираються: собаки, ховаючись до печер або дістаючи нашійника — ознаку легалізації; лами — скупчуючись по дацанах або удаючи з себе розкаяних революціонерів, часто, щоб завдати потім революції кривди, як зрадники, колишні лами Бодо і Джа-Лама. Так наш Шарик часто тікає в напрямі «Долини смерти» на кілька годин і потім повертається із закривавленою мордою.

Нарешті ми виїхали за місто. Довгу жовту смугу в траві, вибиту колесами караванів з Алтан-Булаку, ми залишаємо ліворуч, і авто, похитуючись на горбках, везе нас за скопані вали зруйнованої хінської фортеці. В'їжджаємо на великий горбок — звідси видно білий намогильник, обведений огорожею, і силу розрізаних людських кістяків. Це нас, правда, не зворушило, бо ми вже бачили «Долину смерти» в Алтан-Булаку, зате товариш Н., зупинивши мотора, сказав: «Отут мен» собаки й перестріли. Ех, були б вони тут, я розлушив би з десяток й справді, більярдний квадрат зеленого поля «Долини смерти», всіяний шарами людських черепів, був порожній, лише два собаки, немов, чорні жуки, тікали, забачивши авто.

Ми зупинились посередині «Долини смерти». Її вкриває порівняно густіша й соковитіша трава, угноєна тілами кинутих тут людей. Мабуть таке було поле, де лежала одрубана голова велетня з Пушкінового «Руслана і Людмили».

Недалечко лежала коричнево-фіяolkва купка напівзогнилого м'яса, ще далі на траві червоніли плями крові, але не було й найменшого смороду трупів: сонце на цій висоті висушує трупи, позбавляє їх деяких потворних ознак розкладу.

— Ідть же сюди! — закричав нам товариш Н. — Подивіться на мумію.

Справді, випадково не знищений собаками лежав на животі зовсім висохлий від дорогого бальзамування, труп заможного бая. Темно-

брунатний, він майже приріс до землі, як приростає камінь. Коли його перекинули догори обличчям, під ним була темна сира земля і на всі боки побігли мокриці. Труп лежав тепер, вдивляючись у небо закритими очима, трохи підігнувши ноги, широко розкинувши стиснуті в пальцях руки. Він важив мабуть не більше як 20 фунтів, цей мертвяк з висохлим м'ясом, вивітраним кістяком, але з довгою чорною косяю.

— Ах-ах, висока кляса! — захопився товариш Н., підбадьорливо поштовхуючи мертвого ногою, — наші попи купили б його за всяку ціну, обскубли косу й потім видавали б за нетлінні моці рівноапостольного князя. Тепер з цього не можна зробити вигідної комерційної афери. Коли б тому двадцять років — запевняю вас, оцей консерв був би проданий за великі гроші до вашої Києво-Печерської лаври.

Навіть тут, у «Долині смерти» нове життя давало себе знати: ми надібали кілька неглибоких, розритих собаками, ямин, звідки визирало подерте собачими зубами лахміття. Собаки вирили трупи із могил і з'їли їх, бо могили в цій кам'янистій землі виривають не глибше як на півметра. Раніше монголи зовсім не закопували своїх мертвих у землю — отож це вже великий прогрес, хоч до крематорія ще далеко.

Хінські могили мають зовсім інший вигляд, ніж монгольські. Це вже, сказати б, похорон за першим розрядом. Серед цього хаосу безладно накиданих кісток, хінці, нещодавні імперіялісти, повинні були вигідно відрізнятись і після смерті. Навіть у труні повинні були нагадувати монголам, що вони «вища нація» — через це хінці ховали своїх мертвяків у дощаних трунах, не закопуючи їх у землю, а лишаючи на поверхні прибитими до певного місця чотирма важкими кілками.

Деякі труни складалося з купи каміння, наваленого на тіло — тут очевидно лежали заможні монголи, може князі — так відзначали місце похованих їхні родичі.

Нам більше нічого було робити в цьому оточенні, в цій лябораторії смерті, де сонце, розріджене гірське повітря й дикі трупні собаки правили за вогонь крематорія і гіпсову урну.

— Ви думаєте, що тут поклали хоч одного монгольського богдохана? — запитав нас товариш Н. — А якже — фігу тут поховано, а не богдохана. Поїдьте на південь Монголії, до місця похорону богдоханів, до Сайн-Ноїн-Хуре, ви там побачите між двома невисокими пасмами гір цілу величезну колонаду отаких-о білих курганів, цілий дадан, де лами, коли вони туди потрапляють, ще й досі моляться за душі гегенів. Це, знаєте, щось ніби піраміди для монгольських фараонів. Уміли вмирати богдохани, що й казати.

Тут перед нами були — королі і капуста — гострі шпилі усипальниць на князівських кладовищах і неймовірна вінегрета з тисячі людей, що змішалися в тлінну кашу, придатну лише на живлення собакам і мокрицям. Так лами, ховаючи дарів у розкішних могилах, ритуалом потворного знищення в собачих зубах переконували аратів в їхній мізерності, в їхній тваринності, в подібності їх до отари овець, до м'яса у вандальській м'ясорубці богдоханових воєн і ламаївської експлуатації.

Г. КІНЦІВКА НЕ БЕЗ МОРАЛІ

Недалечко від нашого будинку, близько базару височить двоповерхова споруда з білоблакитними й червоними візерунками.

Ми входимо у двір. Цирик-вартовий показує нам на синій намет біля воріт.

Вартовий комендант вислухує наші слова: «Нахор Тананай», наші прізвища «Шукулупі» й «Палаталакі», випишує перепустку, показує куди йти — нахор Тананай, робітник монгольської ДВО (Державна Внутрішня Охорона), ласкаво усміхається до нас і ми починаємо розмову.

— Ви бачили три моменти з діяльності лам, — говорить він нам. — Гандан, Цам і «Долину смерти». Вам було дивно, смішно й страшно. Ви могли бачити лише зовнішні, привселюдні вияви ламівської діяльності, тепер я можу дещо розповісти вам про кулуари Гандану, лаштунки Цаму, другий бік «Долини смерти».

У XVI столітті чернець Дзон-Хава організував велетенську класу лам, настановивши на чолі їх переродження Будди Далай-ламу. Вони захопили до своїх рук, залучили виключно до монастирів усе громадське життя, під владу монастирів забрали величезні майна — пасовиська й худобу. Пересічно на кожний монастир ще 1920 року припадало понад 600 голів худоби. Тепер, правда, ми їх трохи розкуркулили, почали остаточно поборювати ламівські впливи, щораз більше поглиблюємо класове розшарування в соціально-неоднорідному складі ченців.

Нашу визвольну боротьбу вони підхопили, бо відчували, разом з князями, що повинні закріпити за собою провідну роль у визвольнім русі, бодай не призвів і до визволення від лам. Через те керівники руху, князі-визвольники писали в своїй проклямації після повалення хінської влади:

«Ми привели до Урги своє військо з єдиною метою захисту нашого великого лами, нашої релігії і нашого народу, з метою охороняти лад у країні».

Так само і в окрузі Кобдо лама, місцевий «керівник» національної революції Дамбі-Джандян, об'явив себе переродженням старого князя Амурсани й керував там рухом як Джа-Лама.

Але лами помилилися. Вони визволилися з-під гніту Хіви, але ж самі були гнобителі, а наш нарід після національної революції відчув потребу і революції соціальної. Передові зрати, бідніші лами — це все в нас зветься революційна інтелігенція — вирішили покінчити з ламами також.

Напочатку 1921 року лами вже звернулися з петицією до хінців — знову загарбати Монголію, втихомирити нас, бо ми почали вже братися за теократію.

Від 1920 року проти лам стали керівники народньо-революційної партії — журналісти, цирки, службовці, арати. Ми обмежили тільки ламівські прибутки, тоді ми вже вдарили по них найсильніше. Вони почали сваритися між собою аж до того, що один з них написав протиламівську проклямацію, де цитував усі праці Будди, щоб довести, що в Монголії треба запровадити... радянську владу.

Інші лами пішли проти нас — бідняків-революціонерів. Колишні ламы — Саїд-Лама-Бодо, Джа-Лама — з усіх сил почали приборкувати наш рух. Вони звернулися до американських і хінських дипломатів, але ми розстріляли і Саїд-Ламу-Бодо і Джа-Ламу.

Правда, ламы отруїли потім Сухе-Батора, але ми одрубали релігійному опудалові обидві його лапи. 1924 року ми позбавили ламівство виборчих прав. Бідніша їхня частина розірвала з релігією — хто з них працює з нами, а хто й досі робить контрреволюційні змови, з тим ми... Вибачте на хвилиночку, я повинен...

Товариш Тананай вийшов за двері і почав щось числити. Повернувшись, він повів далі:

— Ми відокремили церкву від держави, ми взяли до уваги, що вищі ламы мріють про нового богдохана, а нижчі ламы, особливо хошунні, тобто ті, що живуть не в монастирах — разом з партією багато боролися проти церковних князів. Поволі ми навчаємо їх поривати з релігією. Багато хто з колишніх лам тепер наші масові агітпропи. Коли ж решта бореться з нами, то у нас є пакт 2 нашої програми в релігійному питанні: «Щодо церкви й ламівства народньо-революційна партія, в разі вони виявлятимуть антинародні й зрадницькі тенденції, виступи на користь чужоземних імперіялістів, — найтвердіше і найпослідовніше приборкуватиме та викоринюватиме ці тенденції». Вибачте, мене знову кличуть... я зараз...

Наход Тананай вибіг на двір, потім покликав нас:

— А от вам і ілюстрація до нашої розмови.

У двір ДВО привели кілька зв'язаних лам. Вони тупо дивилися навкруги, оточені збройним загоном цирків з мавзерами в руках. Відраховуючи «ниг, хуір, хуруг», — по три ламы до камери, — напор Тананай пояснив нам:

— Допіру ДВО закінчила операцію. Знову збиралися якийсь виступ зробити. Тепер посидять. Це з прикордонного дадану. До речі, оце два конвоїри ліворуч — колишні ламы, бідняцького, звісно, походження...

Два цирки ліворуч, колишні ламы, спокійно й діловито відпровадили контрреволюційних змовників до гостинно розчинених дверей камери ДВО.

Коли у Верхньо - Удинську панікьори дізнаються, що ви маєте їхати до Монголії, нервово попереджають:

— В юртах не спати, загальними ложками не їсти, пропонуватимуть випалити люльку — відмовляйтесь. Цілуватись — ні в яким разі. Коли змога, візьміть з собою кіло сулеми й два літри сальварсану. Щодня дезинфекуйтеся — ми хочемо бачити вас по повороті здоровим.

Відсоток хорих на сифіліс у Монголії точно не вияснений. Є версії — хорих з половину населення. І найрадісніший факт — після огляду монгольських піонерів виявилось, що серед них хорих порівняно небагато.

Тут справу поставлено руба: або - або. Або спірохета подолає цей нарід, що перший поза межами СРСР став на шлях некапіталістичного розвитку, або — героїчна боротьба наших медичних експедицій у Монголії, доки виховається кадр лікарів - монголів, подолає спірохету.

Монгольське населення дістало бацилу сифілісу з Хіни, одночасно з запозиченням звідти буддівської релігії. Бацила й буддизм остаточно подолали колись могутні племена Чингізхана. Релігія навчила монголів ставитися до земного життя, як до тимчасового, неважливого. Такі дрібниці, як хвороба — їм зовсім байдужі. Якщо це гостра хвороба, тоді треба звернутися до лікаря, коли ж це хвороба хронічна, не спричинює болю, а дає лише якісь там чиряки, то звертати на неї увагу зовсім не випадає правовірному буддистові. Пізніші ознаки захворювання, наприклад, параліч, або гумми сприймали монголи, як роботу злих духів. Щоб позбутися злих духів, треба теж звертатися до лікаря і — головне — до святого лікаря.

Монгольське плем'я «лікарів» таких має. Це — учені лами, що створили цілу галузь тибетської медицини. Вони є й досі.

Доктор С., зав. Улан-Баторської психіатричної лікарні, демонстрував своїм учням рисунок людського тіла, розділений на окремі квадратики. За тибетською медициною в кожний з цих квадратиків може вселитися лише один спеціальний біс — тоді людина хворіє. Приміром, біс божевілля сидить людині в грудях. Коли його вигнати звідти, він переселюється до лоба, потім до тім'я, коли ж його й звідти виженуть — він або тікає з тіла зовсім, або вселюється назад до грудей і тоді його вже не вигнати.

Виганяти треба насамперед молитвами. Коли це не допомагає, розпеченим залізом. Коли вже й це не допомагає... але це ніколи не допомагає.

Тибетські, емчі - лікарі, покликані вилікувати хорого, хапали його — четверо за руки й ноги. Вони кидали його на землю, а п'ятий випікав розпеченою залізною паличкою м'ясо до кісток. Коли хорий до операції ще не зовсім з глузду з'їхав, то після операції він був готовий. Хора на сифіліс Монголія лежала на спині, безсила опиратися забобонам, що тримали її безпорадною на землі, а тибетський емчі випікав розпеченим залізом їй тіло аж до кісток.

Тибетські лікарі були єдиними дозволеними лікарями в Монголії. Навіть російський імператор Микола II підтримав довір'я до тибетської медицини, виписавши відомого шарлатана Бадмаєва лікувати свого дегенеративного сина. Тут, я думаю, Бадмаєв вживав засобів лікування делікатніших за розпечене залізо.

Лами виплекали серед монгольського народу таке уявлення про свою медицину: вона — дар богів. Лише емчі розуміють, як треба лікувати. Коли лікування не дає бажаних наслідків, значить у хорого грішна душа, в нього вселився диявол і хорого не вилікувати.

Один з перших кроків монгольського революційного уряду був — викликати на допомогу в боротьбі проти сифілісу, на зміну ламам, радянських лікарів.

Уряд розумів, а ми сприйняли це як акт інтернаціональної революційної солідарності.

З Росії, з України, з Бурятії надіслано до Монголії чимало лікарів, найкваліфікованіших і політично витриманих. Нині в Монголії працюють радянські медичні експедиції. Їхня робота нагадує справжню війну: не тільки з спірохетами, але й з тибетськими емчі.

В столиці Улан-Баторі і по інших монгольських містах лікувати розпеченим залізом заборонено в карному порядку.

Тут майже не лишилося тибетських лікарів. Цього не можна ще сказати про глухі місцевості. Там нашим лікарям доводиться витримувати жорстоку боротьбу з ламами. Бували і випадки терору, правда невдалі, бо монгольське бідняцьке населення цілком на стороні наших лікарів.

На одній з вулиць Улан-Батору, поруч крамниці цигарок і хінського ресторану, вивішено жалібних кольорів плякат:

«Тибетський лікар Ван - Шін - Хао. Лікую швидко і ретельно хвороби: жіночі, венеричні, внутрішні, психіатричні, глухоту, німоту, сліпоту і все інше. Окремі хорі платять за візит І тугрик, групам знижка — 50 мунгу. Прийдіть до мене — назад повернетесь здорові. Ніякого болю, ніяких фізичних турбот. Лікування виключно нав'янням і приємними ліками. В разі хвороби не виліковано — гроші вертаю назад, мінус витрати на ліки і утримання фахівця».

В сінях назустріч нам підводиться служник-хінець, штурхає ногою двері до кімнати, закриває шухлядку столика, де лежать квитки і гроші і голосно пояснює:

— Севодні мало-мало емчі не лаботайла. Севодні емчі оддыхайла однако, мало-мало, гості емчі пліході — уй, мешала емчі шибка плоха.

— Хо-о! Навіщо брешеш?! — усовіщає його наш супутник. — Навіщо ть кажеш в очі брехню твоім друзям, що оде збиралися шойно дати тобі цілого тугрика? — так продовжує він, демонструє служникові гроші, повертається до нього спиною, енергійно підморгує нам. — Ідїть геть, він нас зараз сам покличе!

Справді, не встигли ми дійти до дверей, служник забігає наперед і довго вибачається: він мав нас за людей, що пришли поглумитися з високого мистецтва емчі. Але тепер він згоден моментально поговорити з великим емчі, щоб той показав нам повною мірою своє вміння.

З тими словами він дістав від нашого супутника тугрика й зачпнив щільно вхідні двері. Нові хорі можуть зачекати, доки білі познайомляться з великим Ван-Шін-Хао.

Він зник у приймальній кімнаті, а наш супутник звернувся до нас:

— Тільки, будь ласка, без сміху і недоречних жартів. Ван-Шін-Хао працює з дозволу місцевого міністерства охорони здоров'я. Європейські лікарі не встигають перепустити всіх хорих, отже тим часом ми терпимо тибетського емчі. Ми навчили його вживати аспіріну і сальварсан, він же не такий дурень, щоб сісти до монгольської в'язниці, вживши чогось шкідливого для здоров'я хорого. В крайньому разі він вживає нешкідливих рослин, навіть панти є в нього. Ну, ті очевидно мають і певну користь. Ван-Шін-Хао знає, що за перше ж шарлатанство його зашлють до Тибету і він смириенький як голубка. Зрештою він добре вміє переконувати хорого в користності своїх ліків, в одужанні. Звичайно, приїде нова партія лікарів, ми виставимо Ван-Шін-Хао з Монголії. Не будемо говорити про це голосно в цій хаті.

Двері розчиняються, і звідти виходить хлопчик, видимо учень лікаря. Він у халаті, звичайному хінському. На обидві руки вдягнуто по два колись білих піврукави — на зразок спецодягу радторгслужбовців. Зараз ці рукави темносірі, закапані кров'ю. Хлопчик дивиться на нас, підтягує рукави зубами, потім одчиняє двері докторові Ван-Шін-Хао.

— Служник сказав мені, що ви хочете подивитись, як лікує хорих велика тибетська медицина? — так звертається до нас доктор. — Я мушу попередити вас, що це коштуватиме по три тугрики з особи, крім того я проситиму вас засвідчити після візиту на папері, що ви не знайшли в моєму лікуванні жадних недозволених державою методів, — додав Ван-Шін-Хао, і це звучало в нього так, ніби він просив нас засвідчити його зраду основним методам улюбленого лікування.

Він пропускає нас уперед, до приймальні. Вздовж стінок стоять низькі лави. На лавах хорі, посеред кімнати на карачках сидить ще з двадцяттеро пацієнтів, очікують на огляд. Тяжких хорих серед них немає — Ван-Шін-Хао має наказа всіх тяжких надсилати обов'язково до європейських лікарень. Але однаково всі хорі тут — сифілітики. В кабінеті лікаря сидить учень і загальним для всіх шприцем робить хорим уколи. Про дезинфекцію шприца нема й мови. Та навряд чи це й дуже потрібно: хорого однаково не заразиш.

На цьому закінчується європейська частина лікування, й разом з тим і лікування індивідуальне. Хорі переходять до лікаря Ван-Шін-Хао. Той приймає одразу по десять чоловіка. Хвилини зо три він сидить мовчки на лаві, похитується й молиться сам собі, потім дзвонить у дзвіночки і, запаливши молитовну свічку, підходить до хорого. «В тебе що?» Хорий починає швидко й детально розповідати. «Гаразд, я розумію, помовч, я все одразу розумію. Одійди. Тобі жакливий біс вселився в голову, це коштіватиме додатково два тугрики!» «У тебе що?» — звертається лікар до нового, потім до третього, четвертого. Коли всю десятку перепитано, лікар видає чотирьом коріння, шістьом якусь рідину. «Випийте це, помолитись бурханам. Не допоможе — прийдіть знову. Учню, попроси нових хорих!» Пацієнти виходять з приймальні, почісуючи вколоті шприцем зади, ховаючи ліки за полу халата. На цьому закінчується прийом у Ван-Шін-Хао. Він починає процедуру молитов і лікування знову. Хоч це й дивно, але монголи приходять до нього регулярно.

Коли ми спитали одного товариша, як знайти Улан-Баторську громадську лікарню, він сказав: «Питайте у кожного монгола «Совет-емі» (радянська лікарня) — вам завжди покажуть, а то й проведуть туди. Усі монголи добре знають лікарню й дуже поважають радянських лікарів».

Величезні корпуси європейської лікарні переповнені пацієнтами. Ми проходимо до кабінету д-ра С., фахівця з психіатрії.

Д-р С. зразок радянського лікаря, що добре вмів зорієнтуватися в національних умовах Монголії. Член партії, він усю енергію свою зосередив на тому, щоб показати своїм пацієнтам різницю між європейцем просто і радянським європейцем.

Протягом перших шести місяців перебування в Монголії він вивчив монгольську мову. Коли до нього приходив хорий, і розмовляє з емчі, без перекладача, хорий на хвилину забуває свої скарги й починає радісно всміхатися.

Д-р С. запрошує нас до приймальні. Коли туди входять нові хорі, він пояснює їм: не бійтеся, це теж два емчі. Ми сьогодні приймаємо втроєх.

Першими до кімнати входять молоденька монголка з пристаркуватим монголом в європейському одягу. Той пояснює: «Це моя племінниця. За останній час у неї почався головний біль, вона безпричинно плаче, ночами не спить. Я давав їй багато ліків — монгол раптом говорить цілий ряд латинських назв, ми висолоплюємо очі — але, не зважаючи на мої ліки їй нічого не допомагає».

Д-р С. розпитує хору, проробляє маніпуляції з реагуванням її зіниць на світло. Потім хора закриває очі, стає рівно і витягає руки наперед. Вона не може встояти спокійно, хитається на всі боки. Коли її поставлено в одному куті кімнати й наказано з закритими очима пройти в другий — вона ухиляється від рівного шляху, йде зовсім не туди, куди треба.

— Ех, мій тибетський колего!— каже д-р С.— Як же ви не звернули уваги на те, що у вашої шістнадцятилітньої племінниці є симптоми сифілісу нервової системи? Візьміть цю записку і негайно зробіть їй Вассерманову реакцію.

Пацієнти виходять з кімнати без особливих ознак хвилювання. Тим часом у нас, сторонніх глядачів, забило дух від самої тільки думки, що таке могло б бути і з нами.

Д-р С. зачинає за хорими двері й каже нам звичайним професійним тоном:

— Ну що, бачили пацієнтів? Чого ж ви дивуєтесь, що вони так байдуже сприйняли мою діагнозу? Їм же «хамалге» (все однаково). Та ви ще й не те сьогодні побачите. Майте на увазі, що ви одразу нагодилися на унікальний випадок: Тибетський емчі, коли вже справа зайшла про здоров'я його родички, кинув свої дурниці з коріннями, молитвами та дзвіночками, і звернувся до європейського лікаря. Але ще цікавіше прізвище лікаря. Ви це прізвище безперечно, чули. Ану, вгадайте..

— Чжан - Цзо-Лін?

— Далай-Ламенко?

— Конфуцій?

— Великий могол?

— Е ні, простіше — Бадмаєв його прізвище, Бадмаєв. Брат того тибетського емчі Бадмаєва, що в Петербурзі царєвого сина лікував. Цей теж емчі. Ой, дурень же був Микола II: вірив Бадмаєвим, а як на перевірку, так самі Бадмаєви звертаються, як припече, до європейської медицини.

Д-р С. трохи посміявся, потому впустив другого хорого:

Звичайні запитання про скарги, потім лікар запитує:

— На сифіліс хорів?

— Ні. Трипер била. Уй, мубайна (погано).

— Більше не хочеш?

— Ні. Хай аж краще сифіліс буде.

— Ну, то маєш. На ось папірця, зроби про всяк случай аналізу, але у тебе безперечно сифіліс нервової системи.

— Ага, ну це хамалге. Аби не трипер, бо — уй, боляче.

Монгол спокійно вдягається, стискає вдяжливо руку лікарєві, ніби за те, що той не констатував у нього трипера, і виходить. Д-р С. пояснює:— От бачите, через таке ставлення до хороб вони майже всі хорі. Їм аби не боліло, а що вони збожеволіють або згниють заживо, це їх не обходить — коли то ще буде. Еге, але ось цікавий пацієнт.

Санітар впускає до кімнати молоденького лама. Йому років 18. У нього брита голова, червоний ламівський халат. Очі ніяково бігають по кімнаті. Він теж скаржитися на головний біль, на гістеричні напади.

— А ну, ламо, роздягнися, — наказує лікар. Лама скидає халата. Лікар помічає на його грудях червоні набряклі смужки. — Бачите, це ознака другої стадії сифілісу. — Лікар звертається до лами з незро-

зумілим для нас запитанням. Звертається раптово. Лама ніяковіє, червоніє, відповідає ніяково.

— Банді байна?

— Банді? Бахой!.. ба.. бахой!

— От сучий син, — голосно каже лікар російською мовою. — Факт же, що він гомосексуаліст, що його заразив якийсь старший лама. Вони всі цим займаються. От і цей дістав. А ну, я його спробую жажнути повідомленням про хворобу, хай він назве мені ім'я свого банді, я віддам того під суд за свідоме заражування пошесною хворобою. Гей ти, небесна матір¹, чи ти банді — чи ні?

Д-р С. наочно доводить нам, демонструючи сліди твердого шанкру. Лама таки банді. Лама змушений визнати, що колись справді він був банді, але тепер — слово честі — ні. Те, що відбувається далі, заслуговує на пензель Айвазовського.

Д-р С. хоче неодмінно дізнатися, хто винен в хворобі ламы. Спочатку він просто запитує про це пацієнта. Той одмовчується. Тоді С. починає малювати ламі найжахливішими фарбами його майбутнє:

— Тобі не довго вже жити. Май на увазі, що ти хутко почнеш гнити. В тебе одвалиться ніс, твої руки і ноги теж оде почнуть відпадати. Потім у тебе з'явиться в тілі черва і почне тебе точити. Ти поволі перетворишся на купу синьочервоного м'яса, весь згниєш і по тобі повзатимуть мухи. І це все заподієв тобі твій банді. Як його ім'я, ім'я того, хто це тобі зробив? — скажи нам.

Лама дивиться зовсім спокійно. Потім посміхається, бере з рук лікаревих записку на Вассерманову реакцію і, хитро посміхнувшись востаннє, виходить з дверей.

— От так небесна матір! — з відтінком чи то люті, чи то вельми своєрідного замилювання говорить д-р С., сплескуючи руками. — Ви не думайте, що він змушений мовчати через якісь там містичні ламівські накази. Просто, він не хоче, щоб його лама попобив, коли він на нього викаже, а ми розпочнемо судовий процес. А злови він на свого банді не має — даремно я малював йому такі жахливі картини, що ви обидва ледве з стільців не попадали. Йому це все хамалге, він же лама, а їх усе життя вчать, що не треба боятися хороб і смерті. Ви вже збираєтеся тікати? Даремно, я міг би зараз продемонструвати вам ще парочку хорих. Один дуже цікавий, у нього в мозку здається нарив і він весь час тримається дуже оригінально. Ну, як хочете, не смію затримувати. Воно правда, в обставинах монгольських амбулаторій новаки часто ніяковіють. Так завтра їдемо до будинку божевільних, не забувайте.

Отямилися ми лише на чистому повітрі. Приблизно по шістьох тижнях, як виїхали з Монголії, ми припинили щоденний регулярний огляд свого тіла. З нас багато знушалися місцеві радянці, бо вже звикли жити в цих обставинах: за останні роки не зафіксовано жадного випадку позастатевого зараження сифілісом обережного радянця

¹ «Небесна матір» — дослівний переклад слова «лама».

від хорого монгола: монголи хоріють переважно на побутовий сифіліс, а він рідко коли переходить на інших.

Радянські лікарі повинні бути лікарями, політиками, гуманними людьми і добре знатися на національній політиці Радянського Союзу. Не менше, ніж свій медичний фах, вони повинні пам'ятати те, що сказав В. І. Ленін «Не може бути ніякої суперечки про те, що пролетаріят передових країн може і повинен допомогти відсталим трудящим масам, та що розвиток від сталих країн може вийти з своєї теперішньої стадії, коли переможний пролетаріят радянських республік простягне руку цим масам і зможе дати їм допомогу». (Н. Ленін (В. Ульянов). Національне питання. «Пролетар» 1932. ст. 187-188).

Другого дня о шостій годині ранку біля наших воріт стає автомобіль і ми їдемо шість кілометрів за місто до будинку божевільних, де раніше була та сама установа, але тибетської медицини. Будівлі лікарні не задовольняють лікарів і лікарню переведуть у природніше для неї місце — до приміщення колишнього богдоханового палацу. Його невдовзі перебудують і відповідним способом устаткують. До авта сідають лікарі С. і К., перший — колишній ректор Київського медінституту, другий — колишній зав. Дніпропетровської округової філії НКОЗ. Обидва тепер у Монголії.

Нам демонструють фота колишньої тибетської лікарні. Ці фота нагадують насамперед середньовічні льохи в'язниць, досить докладно описані у Віктора Гюго. На світлинах цілий ряд дверей, якнайміцніше запанцерованих. Окремі фота кімнат демонструють ланцюги, прикуті до стінки: тибетська медицина вважала, що в кожному з божевільних сидить диявол — ясно отож, що диявола слід береттися. Старою лікарнею керували найдосвідченіші лами. Вона була досить велика, ця лікарня, адже божеволів величезний процент сифілітиків і була потреба ізолювати їх від незбожеволілого ще населення. Над хорими проробляли звичайні операції — випікання бісів розпеченим залізом. Після того їх тримали прикутими до ланцюгів у темних, міцно закритих камерах аж до смерти.

Коли до Монголії запросили радянських лікарів, лам вигнали з лікарні, а її переустаткували на європейський зразок. Одним з перших нових пацієнтів туди засадили головного ламу, родича чи навіть брата Богдо-Гегена. Виявилось, що в нього теж тихе божевілля на ґрунті застарілого сифілісу.

Довелось витримати досить серйозну боротьбу з ламами, але на решті лікарня зафункціонувала без розпеченого заліза, з гуманними методами лікування і на дивовижу всім монголам почала виліковувати багатьох хорих.

Це справило колосальне враження на населення. Досі з лікарні ніхто й ніколи не повертався, а коли вертався, то на короткий час з тим, щоб незабаром знову потрапити в ланцюги в камері для божевільних. Радянські лікарі повертали хорих додому. За ними

приїжджала родина, мавши при собі за старим звичаєм мотуззя в'язати хорого на випадок нападів, але лікарі наказували мотузку заховати. На протязі кількох років після того (адже лікарня існує дуже недавно) і разу дух божевілья не вселявся назад до вилікуваного.

Старший лама, пацієнт цієї ж лікарні, відчув потребу якось відзначити своє добре ставлення до лікарів і водночас довести свій релігійний авторитет. Він урочисто заявив, що директор лікарні, д-р С.— бурхан, тобто святий; йому треба видавати ті ж знаки пошани, що й справжньому переродженцеві великого святого. Для прикладу всім іншим він, великий лама, перший став на коліна перед лікарем і на ознаку пошани поклав обидві руки того собі на голову. Лікар трохи зніяковів, але потім, як справжній психіатр, вирішив скористати з цієї методи впливу на свого пацієнта. Він не знав, яка неприємність чекає на нього через два дні.

Наступного дня було свято, а коли через день д-р С. приїхав знову до лікарні, це був його бенефіс.

Усі хорі розмістилися на час його приїзду в дворі божевільні. Вони не слухались санітарів і чекали на гудок лікарєвого авта. Старший лама десь роздобув урочистого кашкета собі на голову і стояв попереду всіх. Трохи ззаду стояли шаман і шаманка, що теж немалу участь брали в наступній церемонії.

Коли авто під'їхав і лікар нічого сумняшся хтів пройти до канцелярії, всі хорі попадали на коліна перед автом, лама почав голосно молитися, а шамани, кричучи, виконували релігійний танок.

Лама урочистим тоном попросив лікаря-бурхана благословити божевільню й наслати на її населення добрих демонів—по змозі без розпеченого заліза—щоб ті демони вилікували їх усіх від бісів божевілья.

Коли ми візьмемо ще на увагу, що д-р С.—член компартії, ми зрозуміємо його ніякове становище. Адже виходило так, що божевільний лама хоче в уяві хорих, а значить і їхніх родичів, а значить і монгольського населення зробити носія радянської безвірницької медицини переродженцем монгольських богів, вирвати одного його з колективу інших, щоб знову своїм релігійним авторитетом переконати монголів: бачите, радянська медицина—ніщо, єдиний, хто дає нам порятунок, це той, у кого переселилася душа монгольського святого. Отже д-р С., член партії, міг стати зняряддям релігійної агітації.

За кілька секунд, доки лама говорив, він обдумав план дії. Нарешті він благословив усіх хорих, але застеріг, що робить це виключно з бажання лами. Коли ж він поклав руки на голову ламі, то не витримався й голосно вилаявся:— Ах ти ж, релігійний лис, щоб ти пропав був тричі.

Усі дні по тому д-рові С. випала дуже тяжка робота. Майже кожному хорому він змушений був доводити, що він не бурхан, що то вигадав головний лама. Це була досить довга робота. Нарешті, коли ми відвідали лікарню, хорі вже не ставали під лікарєве благословіння, лише шамани й лама стояли на своєму і лікар з великою

Випадок у будинку божевільних

несхотою їх благословляв. Правда, він взяв до уваги, що їм це дає додаткові стимули до одужання.

Авто везе нас за шість кілометрів від міста, до лікарні. Вона стоїть серед рівного степу, обведена з усіх боків високим дерев'яним хашаном, ворота її добре замкнені. Коли ми зупиняємось і шофер не встигає ще натиснути на гудок, ворота широко розчиняються, і якась стара монголка, радісно кричучи, присідаючи на землю, запрошує нас у двір. Нам пояснюють: — це хора шаманка, ми попросимо її, і вона вам протанцює свій релігійний танок.

Хорі виходять у двір надзвичайно веселі: приїхав лікар, вони знають, що він усіх їх любить і несе їм здоров'я. Лікарі пояснюють нам, що цю звичайну і конечно потрібну для європейської лікарні атмосферу з великими труднощами прищенили тут, — в тибетських бо лікарнях її не було ніколи, та й хіба вона була потрібна для людей, «одержимих бісами»?

Лікар починає разом з нами оглядати хорих по окремих корпусах. Спочатку ми потрапляємо до буйного корпусу. Тут сьогодні все тихо, хоч недавно один хорий ледве не забив санітара (між іншим, чимала частина санітарів тут — монголи, так само і технічний персонал, і завгосп; санітарів у майбутньому кваліфікуватимуть на фельдшерів — взагалі цілі кадри монголів уже вчать по наших медичних вишах). Для того, хто бачив божевільні, огляд не дає нічого нового: ті самі скарги хорих, що їм неприємно сидіти серед божевільних, що вони бояться, коли б їх не забили сусіди, просьби по зможі швидше визволити їх звідси тощо — нічого нового. Старший лама — високий мужчина років на сорок. Він лежить на ліжку і палить цигарку. Його годують окремо від усіх інших, бо лами приносять йому найліпші делікатеси.

Забачивши д-ра С., він підводиться з ліжка і схиляє голову. Лікар кладе на його тім'я свої руки і тихо лається. Вони мають між собою неписаний договір — лікар благословляє ламу й надалі, а лама дає обіцянку не переконувати хорих у тому, що С. — бурхан.

На дворі до нас підходять шаман і шаманка. Вони — представники минулої релігії Монголії — чингізханівських часів, що поступилися перед буддизмом, і тепер лише невеличкий процент монгольського населення їй вірний. На наше прохання вони згоджуються виконати шаманський танок. Стара монголка потихеньку танцює, розмахуючи руками й підспівуючи своїм рухам, старий шаман обертається навколо себе й квилить.

Коли обидва вже досить натанцювалися, лікар С. зупиняє їх і наказує відпочити. До нас підходить один з хорих — бурят і починає розповідати історію своєї хвороби:

— Розумієте, мене колись примусили піти до царської армії. Воював я десь під Стоходом, ну, потім спіймав сифіліса, а потім почалося в мене оце захворювання, що через нього я тут оце й сиджу. Побачила родина, що я хорий, лама наказав дістати монгольських

емчі, вони повалили мене на землю і випекли мені бачите скільки виразок!— він розкрив сорочку і показав нам щось із шість вже заживлих ямочок. Ну, хіба дивно, що я збожевілів остаточно? Ну їх під три чорти, отих лам і шаманів! Добре, що посадили теж до божевільні ламу. Лікарі вилікують мене, я поїду додому, працюватиму.

В дворі хорий монгол голосно імітував промовців, яких йому доводилось чути:

— Нахорте! (товариші). Бул-бул (значить)— на дворі хороша погода, бул-бул! Ось повертається додому головний лікар, бул-бул! Наша будівля обведена високим парканом, бул-бул! Згори летить орел, бул-бул! Він незабаром спіймає курку — бул-бул! Європейські емчі кращі за тибетських, бул-бул! Вони вилікують бідних монгольських хорих!

АВТА, ШЛЯХИ, ШОФЕРИ

Товариш Томах, шофер Монголтрансу, заповідав мені написати цього нариса в той момент, коли наш «Додж» зачепився коробом за скелю й звис передніми колесами над урвищем близько Дзузгхи. Ми збігали вісім кілометрів до найближчої юрти, дістали двох верблюдів і врятували авто від катастрофи. Виконую його волю—мушу показати, як в умовах монгольських шляхів шофер повинен бути стратегом, акробатом, геологом, морцем і архітектором.

Монгольські шофери поділяються на гобійців і «халтурників». Гобійці—це ті, хто насмілюється подорожувати пустелею Гобі. «Халтурники»—всі інші.

Звідси ясно, що поняття «халтура» є поняття дуже відносне. У нас шофером - халтурником назвали б того, хто сідає за правило, не знаючи, яка різниця між картером і стартером, між карбюратором і акумулятором. У Монголії халтурник той, хто не може зробити капітального ремонту машині в дорозі, хто не може, керуючись компасом, їхати два тижні пустелею, хто не має досить друзів серед монгольських кочівників, щоб ті показували йому дорогу. Гобійський шофер повинен чуттям знаходити перевал в численних гірських пасмах, що перетинають пустелю. Він повинен добре стріляти з рушниці—інакше він не заб'є на вечерю собі й супутникам свіжої антилопи. Він мусить концентрувати в собі енергію протягом двох тижнів і за жахливої спеки й піскових буранів керувати машиною. По двоє тижнях він повернеться додому, поділує дружину й ляже дів на трі спати. Тоді одягне коверкотовий костюм з краваткою кольору яєшні з цибулею і днів три гуляє по Улан-Батору, а потім сидить у гаражі, крутиться біля чужих машин, сперечається аж до крику й сварок з приводу роботи моторів, з чуттям власної поваги говорить з товаришами-гобійцями, зневажливо дивиться на міських «халтурників» і ретельно перевіряє роботу свого мотора. Рідко який гобієць поїде в пустелю на випадковій машині—важкий шлях примушує їх ставитися до своїх автомобілів, як пілотів—до аеропланів.

Спочатку про «халтурників». Цей розділ має на меті показати, яка видержка має бути, щоб заслужити навіть це звання.

Приклад халтурника—невдаха шофер Б. Спочатку він працював у Харбіні. Керував автобусом; приватною власністю місцевої автобуржуйки. Ідучи вулицею з повним автобусом пасажирів (плата—у згоді з кондуктором, 50% запроваденого, рейси й зупинки на вимогу

публіки), він заснув. Наслідок—розбитий покрівець, понівечений радіатор. Хазяйка звільнила Б. Як радянський громадянин він дістав роботу в одній із радустанов у Манчжурії. За тиждень переїжджає полісмена, тікає в Радсоюз. Влаштується на рейси Верхньоудинськ — Улан-Батор.

Рейс з нами був його останній рейс у Монголії. Він умудряється двічі заблукати. Якось, на швидкості 50 км. він помічає, що середину дороги розмило. Він сміливо їде далі, залишаючи канаву між колесами авта. За кілька метрів канавка ширшає, автомобіль падає в неї, розбиваються скла, розлітається в шматки патефон і сто здійснених у Монголії унікальних фот. Пасажири дають собі спочатку медичну допомогу, далі дістають лопати, засипають канаву сотнями пудів піску, і автомобіль виїжджає на рівну землю після трьох годин упертої роботи.

Підїжджаючи увечері до річки Іро, він втрачає чуття орієнтації. Ледве вибравшись з болота, він вїжджає в ріку, вода заливає мотор і потрапляє навіть до його кабіни. В авті кілька валізок з речами радінструкторів, що повертаються до СРСР. Вдодж річки плывуть шовкові панчохи, сорочки й піджаки. На зупинці ваші інструктори з жахом помічають фіялкові плями на рукописах. Конспект філософії і велика наукова праця з географії Монголії одного з товаришів перетворилися в мокрий жмут фіялкового брудного паперу. Б. виправдується: «Обвинувачуйте не мене, а монгольську природу. Позавчора тут не було ще ніякої річки». Трохи далі, на крутоспадистому спускові, він відбиває задній, кут короба. Ідемо з вентиляцією.

Нарешті — остання краплина: близько Ібічика монгольський ланжита. Шлях обіч цього лану болотистий. Не слухаючи нас, Б. пускає машину ланом, щоб не загрузнути в болоті. Авто з радянською маркою псує засів — з тим, щоб потрапити колесами в нову канаву. Ми сплачуємо монголам компенсацію, під авто підводимо зрубаний нашвидку стовбур дерева, підіймою виштовтуємо машину на землю, відїжджаємо з почуттям великої ніяковости перед монголами.

Нарешті, коли під сідцем у Б. прикордонна варта знаходить двадцять пачок панчіх, на нашу заяву його заарештовують і надсилають до Верхньоудинська з забороною надалі їздити через кордон. Б. не витримує іспиту навіть на «халтурника».

Від Верхньоудинська до Улан-Батору буде приблизно 500 км. До кордону можна їхати пароплавом «Кооператор», двісті кілометрів річкою Селенгою. Тут можна милуватися з церков, збудованих засланими декабристами, і їсти в буфеті біфстекс. Але швидка течія Селенги (пароплав пливе навпроти течії) робить те, що двісті кілометрів вимагають 48 і навіть 60 годин. Жертвуючи видами церков і біфстексами, вигадуєш 43 — 55 годин подорожі. До Улан-Батору можна ще летіти аеропляном — три години, але для масового подорожування льоти покищо непридатні. Отже — їздити автами по двадцятєру чоловіка на авті. Коли вантажі — курячі яйця або електричні лампки — виходить погано. На мотоциклеті «Гарлей-Девідсон» тут їздить по четверо: кермовий, два в колісці, одим на багажнику.

У Хухабо ми зустріли ще одного невідомого претендента на звання халтурника. Він розповідав: «Їхав я одного разу до Алтан-Булаку Віз 18 чоловіка. Їхав узбіччям, машина перекинулася, я врятувався з кабінки, а їх усіх придушило власним вантажем. Вилізти жаден не зміг — бо були зв'язані мотузкою за ноги. Так усі вісімнадцять і сконали. Ну, мене, звичайно, під суд. Дали умовно три роки й не дозволили їздити шофером. А я тут причому? Що я — доктор?»

Коли під час розвитку автотранспорту в Монголії не будуть у важких місцях прокладати хоч би щось схоже на шосе, в майбутньому замість верблужих і волячих — автомобільні скелети показуватимуть подорожанинові потрібний шлях.

Цим я хочу сказати, що таких «халтурників» десь у Берліні мали б за світових чемпіонів.

Недарма кадри «халтурників» вербують переважно з радянських шоферів з стажем часів нашої громадянської війни.

Нова, революційна Монголія знає кадр шоферів жовтої раси. Це або хінці, що вивчилися свого фаху в Шанхаї чи Кантоні, або — монголи і це куди цікавіше. Про це треба розповісти.

Верстов за 120 від Улан-Батору на південь, тобто кілометрів за 100 від початку пустелі Гобі, авто, яким їхали ми разом з медичною експедицією, зустріло трьох вершників; вони прямували повз нас. Шофер спинив машину, підкликав вершників до себе й почав розпитувати про шлях. Монголи зупинили коней на далекій відстані від авто, щоб ті не понесли, позлазили з дерев'яних сідел, двоє з них підійшло до нас, а третій боязко лишився позаду. Виявилось — він ніколи ще не бачив автомобіля. Ми розпитали в них шлях, поговорили кілька хвилин, а по тому вони попросили нас зачекати, підійшли до свого товариша, схопили його на руки й піднесли до автомобіля. Той сміявся й лаявся одночасно, коли ж його приперли до короба, він став серйозний і почав пручатися. Натискую на грушу гудка, монголи падають на карачки й перелякані повзуть геть. Коли ми поїхали далі — вони отямилися і з реготом проводили нас.

Аж смішно подумати, що за шість місяців з таких людей виходять чудові шофери на численних «Бюіках», «Пакардах», «Шевроле» — на автах, що їх у Монголії досить багато.

Інструктор автокурсів товариш С. розповідав мені про своїх учнів: — Ну й чудові ж хлопці! Сьогодні приходить до мене, бачив авто лише здаля й чув, що біля бензини люльки палити не можна. А завтра вже починає крутитися коло машини, щодня страждає біля неї по кілька годин — а там, дивись, уже говорить про чотири такти роботи мотору, ще через місяць сам починає протирати хлипаки машини — нізачо не заспокоїться, доки аж розберемо мотор. Скільки вони мені вже деталей попсували — страшно подумати. Але що добре — жаден з них не ставиться до машини так просто: сів і поїхав. Неодмінно хоче її досконало вивчити. Бачте — це ж у них ціла проблема: раніше імперіялісти їх і на кілометр до машини не підпускали, авто було

забороненою річчю для монгола. А тепер — наші радянські інструктори їх самі до себе кличуть: «Вивчай, праццю, пануй!» Ну ясно ж, вони захоплюються.

Через це, коли бачиш за правилом саме не хінця-шофера, службовця автокампанії, а монгола — сприймаєш це, як величезну перемену світової революції. Монгол на автомобілі — це все одно, що козак-машиніст на паровозі Турксибу.

Переходжу до шоферів-гобійців. Про них страшно писати автомобілістові-дилетантові. Коли б вони були у XVIII столітті, то були б і придворні, ні — пригаражні поети, що присвячували б їм урочисті оди. Ці оди звалися б: «Ода на десятиденний переїзд шофера Гаги по зовсім не вивчених місцевостях», «Ода про те, як шофер Петренко витримав підряд три бурани», «Ода: шість кілометрів за три дні або жажливі пригоди шофера Данчика» і так далі.

Не монголи, що їздять до пустелі Гобі, поділяються на дві категорії. Перша — це мандрівники, що записують кожний свій крок до бльокнотів і після того дістають премії від географічних товариств. Друга категорія — люди, що їздять туди з службових обов'язків, зокрема шофери. Ці другі дістають у подорожах хібащо отруйливий поцілунок гобійської ящірки. І коли перша категорія поділяється своїми враженнями перед приголомшеними аудиторіями, то друга категорія розповідає своїм товаришам або дружині:

— Розумієш, їдемо ми пустелею день-два — нікого. Навіть верблюжого аргалу (кизяку) не видно. Води в баках не лишилось. Ну, думаю, точка. Потім дивлюсь — гори. А в горах — юрти. А в юртах молоко. Налляв баки і радіатор молоком, потім по своїх слідах повернувся.

Кожна вимушена зупинка в Гобі процентів на 50 — смерть (в тому разі, коли пошкодження не можна виправити). Бо людей в Гобі припадає на 100 км² сім чоловіка, а воду можна взяти з колодязя лише в тому разі, коли ти розшукаєш його. А це зробити в три з половиною рази важче, ніж розшукати людей, бо в Гобі на 100 км² припадає пересічно два колодязя.

Шофери беруть з собою в дорогу майже цілий комплект запасних частин і невеличку компанію слюсарну майстерню. Буває, що днів два шоферові доводиться ремонтувати мотор. Це докучає, але ж гірше залишитись з нерухомою машиною в пустелі, де ти загинеш від спраги або тебе з'їдять вовки.

Шофери беруть з собою довгі брезентові стяги, щоб підкладати під колеса, коли натраплять на пісок, кілька полін, щоб підкладати під машину, в разі вона потрапить у болото, бо навколо не можна знайти дерева або великого каменя.

Треба зауважити, що я говорю про центральну Гобі, кам'янисту, усіяну нарінком, велику, як півтори України, площу. На заході Гобі є, кажуть, спеціальні піскові авта типу «Рено - Сагара» з дванадцятьма колесами, двістісильними моторами, з спеціальним приладом поперед

коліс на той випадок, коли машина загрузне: спереду на валку намотана довга сталева лінва. Вона розмотується, на початковім кінці її є велика, розміром на півгори метри, жердяна. Її встромляють у землю за кілька десятків метрів від автомобіля; валок автоматично накручує дріт і таким способом автомобіль просувається вперед.

В центральній Гобі їздять на звичайних машинах. Найкраща марка, як кажуть шофери — «Додж». Машина має бути в бездоганному стані перед виїздом. Пустувати, їздити з зіпсованим радіатором (я бачив одного шофера, що їздив по околицях Улан - Батору з чайником напоготові — його радіатор протікав і коли треба було, він зупиняв машину біля численних околишніх Улан - Баторських ручаїв і з чайника напував свою машину), або з незовсім справним мотором — в Гобі небезпечно. Ні машина, ні шофер, ні пасажири не повернуться.

Окрім згаданого вище, гобійські шофери беруть з собою рушниці, хутряні лантухи до спання, чоботи, намет, хто не знає мови — практичного розмовника й географічну мапу з компасом.

Свого часу складено топографічну ледве чи не трикілометрову мапу окремих ділянок Гобі. Але це — посміховисько для всіх шоферів. Вони вважають її за таку ж корисну річ, як, наприклад, зіпсовану електричну лампу; коли шофер їде одним маршрутом вдруге, він користатиме з старих слідів своєї ж машини. На кам'янистому ґрунті, коли немає дощів, ці сліди залишаються по півроку. Коли ж той чи той маршрут пророблюється уперше, шофер звертається по вказівки до інституту монгольської культури. Там відбувається довга нарада з ученим монголом - географом, і в наслідок шофер має намальовану від руки орієнторну мапу з кількома можливими варіантами. Коли цю мапу проглядає решта шоферів, точиться завзята дискусія, а в наслідок її мапа збагачується ще на кілька варіантів; та й керуючись первісною мапою, сам учений навряд чи погодився б їхати за новим своїм же маршрутом. Мапа складається на підставі свідчень крамарів-лам, що бували в потрібному місці, або на підставі свідчень саддатів, що в тих місцях полювали на хунгузів.

Хінські крамарі, ліквідуючи торгівлю, на батьківщину їдуть через Гобі, з маршрутом на Калган - Пекін. На цьому шляху за останні півроку з'явилось чимало хунгузів — шоферам доводиться завжди бути готовими до можливого нападу. Правда, їх самих хунгузи майже ніколи не чіпають, а грабують лише пасажирів. Але це — м а й ж е. Є шофери, що їх по кілька разів зупиняла на протязі півроку одна й та банда. Для неї шофер має завжди напоготові коробку цигарок і пляшку рому. Їх він дозволяє собі зужити, лише вернувшись з подорожі.

Владини з населенням Гобі мають величезне значіння для шофера. Він ніколи не дозволить собі застрелити птаха, зварити його або їсти рибу перед очима гобійця. Він пам'ятає, що для кочівників риба і птах — святі. Через те він їсть коробку сардин на кілометровій відстані від юрти. Якщо від юрти на землі покладено мотузку, шофер нізашо не проситиме в господарки молока або води, щоб винести їх поза межі юрти. Він знає, що в юрті є хтось хорий, в такому випадку жадну їжу не повинно відти виносити.

Зустрівши в дорозі кочівника, шофер неодмінно почастує його цигаркою, поговорить з ним кілька хвилин перш, ніж розпитатись про дорогу. Зайшовши до юрти, він насамперед уклониться бурханам з годину говоритиме з хазяями, п'ючи кокчай — лише по тому він, ніби байдуже, питає про дорогу.

Хто порушить приписи ввічливості і чимсь образить кочівників, може не дістати від них потрібних вказівок або дістати брехливі. Отже гобійський шофер великим мусить бути дипломатом.

Шляху в пустелі нема. Він почасти намічається на перегоні Улан-Батор—Калган, де колись був торговельний рух. Тепер його нема. Дорогу можна вишукувати, вдивляючись у горизонт — якщо помітиш темну смугу трави — це здебільшого і є шлях. Але завжди можна помилитися і їхати зовсім не в потрібному напрямі. Тоді доводиться звертати і їхати під прямим кутом до бажаного маршруту, весь час вдивляючись у траву, з тим, щоб, проїхавши кілометрів тридцять, відшукати темну смугу. Найкраще ж їхати, керуючись кінськими, верблужими, волячими кістяками: значить тут хтось їхав, значить тут — потрібний шлях. Шофер тримає курс від одного кістяка до другого. На жаль, тварини вмирали неорганізовано, не на стометровій відстані одна від одної, а так — де смерть спіткає. Це прикре становище дуже утруднює орієнтацію: тут кістяків вистачить на цілу валку під час страшного суду, на другій же ділянці худоба ніби об'явила страйк смерті, хібащо кістки одного страйкбрехера можна зустріти на протязі сотні кілометрів.

Крім того шоферові кажуть: «Май на увазі, що ти зустрінеш на своєму шляху чотири пасма гір. Ти мусиш знайти перевали. Де вони, ми самі не знаємо. Повернешся назад — розповіси». Коли шофер натрапляє на таке пасмо, він повинен уздовж його проїхати кілометрів сто, пробуючи проїхати в усякий прохід, що видається більш-менш приступним для автомобіля. Але здебільшого такі проходи мало придатні. Спочатку це звеселяє, а далі починає набридати. На Україні найпридатніший перевал назвали б зовсім неприступним, а шофери перевалюють. Отже гобійський шофер мусить бути водночас і географом, і акробатом.

Я не кажу тут про тисячі інших рис, які мати мусить гобійський шофер: про витривалість, про винахідливість, про найвищу технічну кваліфікацію. Без цього шофер залишиться в Гобі безпорадний, як авіатор у повітрі на аероплянї з одлетілим крилом.

Через те — гобійських шоферів обмаль. Вони навербовані переважно з тих, навколо кого і в Радсоюзі ходили легенди. Ширшає коло їх дуже поволі: зовсім нецікаво губити в пустелі машину, себе, пасажирів. Товариш В., шофер Монголтрансу, розповідав мені:

— Чую, збирається медична експедиція їхати до Шара-Хулусуну. Прийшов до голови Монголтрансу, — пустіть, кажу, мене туди, що ж я повинен лише по місту їздити? Хочу подивитись Гобі. Голова подивився на мене, півгодини сміявся, потім покликав свого замісника, той теж почав реготати, потім як лясне мене по плечі; «пустун» каже. Так я в Гобі й не потрапив.

Монгольські шляхи були б жахливі, коли б вони існували. Та їх немає зовсім. Європейські (американське тут, розуміється, теж як європейське) машини являють чудеса витривалости, працюючи не тільки як авта, але і як теплоходи, танки, циркові актори, з потрійшим навантаженням. Але поки революційна Монголія не підготувала ще своїх шоферів, наші радянські шофери блискуче демонструють всі надзвичайні свої риси, виплекані добою революції і соціалістичного будівництва: винахідливість, енергію, витривалість — усі риси пролетарської діловитости плюс виключну повагу до звичаїв населення, плюс братерське ставлення до трудящих монголів.

РЕВОЛЮЦІЙНА МОНГОЛІЯ СВЯТКУЄ

Біг до соціалізму прискорений у нас безперервним тижнем. Ми так призвичаїлися бачити країну, місто в безперервній роботі, що річні п'ять днів революційних свят, загальних для всього населення, сприймаємо як щось зовсім незвичайне.

Збуджена од вікового сну Монголія стала на бік будованого світового соціалізму. З кожним новим монголом-пролетарем, з кожною новою комуністичною соціалістичною темпою щораз більше приходять до свідомости народу і він починає розуміти, яких величезних зусиль вимагає від трудящих будівництво соціалізму.

Правда, радянцєві ці темпи здаються неприпустенною витратою часу, злочинном проти організації праці й будівництва соціалізму. Але треба бути діяльником.

Надан — національне монгольське свято — до останніх років було святом національно-релігійним. Це було свято монгольського війська, богдоханового війська, благословляли його лами, нарід теж брав у ньому участь, створював барвисте тло свята, яке має показати міць ламаївської релігії й силу влади лам та аристократів. Тепер, починаючи від 1929 року, Надан — свято революційного народу. Ламам заборовено благословляти військо, революційний уряд, населення столиці, кочівники з усієї Монголії з'їжджаються на нього. Тут ярмарок, виставка Монценкоопу й Стормонгу, тут упоряджено освітні виставки, тут — перегони, виступи національних акторів, боротьба, спортивні вправи. Раніше Надан тривав цілий місяць. Тепер — сім-вісім днів, залежно від того, коли встигнуть закінчити всю святкову програму.

Надан святкують у столиці, по всіх містах, а ті кочівники, кому занадто далеко їхати до міста, упоряджують свято, зібравшись вкуні — п'ять-десять родин. Тут у мініатюрі повторюється те саме, що — більшими масштабами — у столиці. Нас жахає, що протягом сьоми днів свята не працює жадна установа — так же можна й соціалізм просвяткувати! Раніше було не порівняти гірше: кочівники цілий рік жили надголь, заощаджуючи гроші й худобу на час свята. Коли починався Надан, вони з'їжджалися до міста, розпродували всі свої заощадження за мізерну ціну хінським скотарям. В барвистих святкових халатах, ясножовтих і пурпурових, верхи, в супроводі дітей (теж верхи), вони приїжджали в столицю на відведену під Надан територію. Тут ставили святкові намети — сині з білими візерунками майхани, і цілий місяць тривало свято, цілий місяць пили й гуляли кочівники, немов поквитуючись з довгими місяцями нужденного життя. Проходив місяць — вони вертали назад, до худоби, до юрт, очманілі від безнастанного пияцтва, з новими боргами, що набули

Їх напідпитку під час свята: коли монголи святкували — хінські крамарі й банкіри не гаяли часу марно і обробляли свої комерційні справи.

Тепер — все інакше. Хінських крамарів нема. Ламам заборонено брати будь-яку участь у святі. Монгольське бідняцтво, революційна партія, ревсомол, військо на протязі семи день святкуючи, роблять ніби огляд своїм сьгоднішнім силам, своїм досягненням, пройденому шляхові, перевіряють на численних виставках братерську допомогу країни Рад. Монгольській народній республіці потрібні сім день безперервного свята. Ми вже знаємо і наше минуле, і куди йдемо — монголи на Надані знову переживають і наново відчувають, який величезний стрибок у царство свободи зробили вони. Сім день Надану потрібні доти, аж поки вони почнуть форсовано індустріалізувати й колективізувати свою країну. Монголія вже має свою п'ятирічку — скоро вона матиме й п'ятиденку. Поки ж Надан ще відіграє свою ролю — хай живе тимчасовий семиденний Надан!

До Надану готується вся Монголія. Ще перед двома тижнями до початку його в Алтан-Булаку місцева влада договорювалася з нашим консулом, щоб дозволено справити свято на горі, терені СРСР. В усій країні ширилися дискусії про те, як святкуватимуть цього року свято без лам.

Нарешті вже днів за три в Улан-Баторі напруження дійшло кульмінаційного пункту: в шістьох кілометрах за містом будувалися павільйони Монценкоопу й Стормонгу, санітарні виставки, ресторани. Нечисленні хінські корчмарі везли туди ж намети, лави й столики. Цілий gros військових наметів розташували для музею.

В ці дні майдан Надану був немов магнетом, що притягував до себе населення величезної околишньої території. Селяни з Хорімту й Дзун-Курені, кочівники з Хабдалу, Долону й Бокуку, навіть чимало мешканців з міста Мунгайн-Булану — за сто, двісті й триста кілометрів поз'їжджалися сюди верхи.

Проїхавши авто́м на південь від столиці, неодмінно натрапляєш дорогою поодиноких вершників і цілі юрби. Усі вони їхали лише в одному напрямі і, бачачи стрічний авто, сміялися і кричали навздогін жарти тим, хто, дурний, тікав зі свята, як дезертир з щепленя віспи.

Монголи всі були верхи; кожний вершник тримав у руках мотузку від цілого табунця — п'яти, шости коней — на продаж. Дехто гнав і невеличкі череди овець. В них залишилася ще інерція розпродувати саме на Надані своє майно. Як ми побачили незабаром — тут не було ярмарку.

Уся Монголія піднесено готувалася до свята — на radoцax забули навіть про Цам, що цього року мав бути протиставлений Наданові.

Другого дня о дванадцятій годині почався Надан. Місце свята розподілене на дві частини — громадську й військово-спортивну. Надан почався на частині громадській.

Перше, що вразило нас тут — це сила-силенна автомобілів, яку досі бачили ми лише на світлинах з американського побуту. Форди, Бюїки, Бенци, Шевроле, багато інших фірм — були виставлені тут у кілька рядів. Їх поставили власники — монгольські урядовці або представники нашого повпредства. Шофери, залишивши машини, прогулювалися по майданчику з виглядом лицарів, що презирливо ставляться до навколишнього оточення; проте — де постійна шоферська мина.

Гуллівер, якби він прийшов сюди через тиждень після кінця Надану, мав би право повторити слова, сказані на перших кроках його візиту до Гуїнгмів: «Я вийшов на майданчик, де помітив багато слідів людських ніг, але ще більше відбитків кінських копит». Увесь майдан захряс вершниками, проходити нам було аж занадто важко, щоб не потрапити під копита коням. Кочівники весь час сиділи на конях, злізаючи тільки для того, щоб зайти до якогось павільйону або їдальні.

Їдальня, сповнена народом, відпускала два сорти їжі: європейську, з хлібом, ножем та виделкою, і монгольську — без хліба, ножей і виделки — зате з двома паличками. Служниці-монголки, такі схожі на наших робітниць Нархарчу, ледве встигали задовольняти попит, напрочуд вдало розмовляючи з тими, хто не розумів єдиновластивої їм мови — монгольської. Тут були цырики (салдати), селяни, кочівники, робітники-монголи, росіяни й хінці, можна було навіть зустріти поодиноких лам, що крадькома приплентались таки подивитися на свято, що в ньому активну участь їм заборонили взяти. Ці лами шведляють там і тут з виглядом агентів, що мають дати відчит своїм старшинам про настрої народу.

Бідолахам не щастить. В одному місці кілька монголів узяли в коло ламу і досить енергійно з нього знущуються. Крізь розстігнутий ковчир халату вони помічають на його шиї дециметрову ладанку з зображенням Будди. Вони пропонують йому продати цю ладанку за один мунгу (одну копійку), запевняючи, що то ще дуже вигідна ціна — адже з цієї ладанки нема жадної користі, вона тільки муляє шию. Другий привселюдно запитує ламу, чи має він коханця — банді, третій голосно знущється: «Хо, ламо, що заспіває тобі Будда, коли ти розповіси йому, скільки тут є монгольського народу на Надані, а всі в Будду вірити перестали?»

Трохи брутално, але це найкраще показує антирелігійні настрої сучасних монгольських кочівників. Лама спочатку посміхається, потім скаженіє, починає лаятись, нарешті швидко-швидко тікає геть зі свята. Воно йому таки зіпсоване.

У великому павільйоні експонати речей, довезених з СРСР у Монголію. Ясна річ, коли б ці павільйони існували до революції, вхід монголам до них був би заборонений, щоб уникнути народніх заколотів: адже серед цих експонатів величезне місце по справедливості повинні були б посідати російська горілка і зньський опіюм.

В павільйоні експоновано радянський експорт. Цілу половину відведено тут під верстати, слюсарні, різбарні та інші інструменти. Тут не потрібно лекцій — досить подивитися на виставлені верстати,

сілсько-господарські машини, моделі тракторів, зубила, шестерні, щоб зрозуміти: Радянський Союз докладає всіх сил, щоб допомогти революційній Монголії швидше виконати свою п'ятирічку, створити індустріальну базу, перестрибнути через капіталізм, перейти одразу від феудалізму до соціалізму, як це геніяльно передбачив В. І. Ленін: «Чи можемо ми визнати правильним твердження, що капіталістична стадія розвитку народного господарства є неминуча для тих відсталих народів, які тепер визволяються й серед яких тепер, після війни, спостерігається рух на шляху до поступу. Ми відповіли на це запитання негативно. Коли революційний переможний пролетаріат поведе серед них систематичну пропаганду, а радянські уряди допоможуть їм усіма засобами, що їх вони мають, тоді не правильно гадати, що капіталістична стадія розвитку неминуча для відсталих народностей». («Національне питання», ст. 190).

Ясна річ, що довіз машин для народжування монгольської національної промисловости — небувалий випадок у житті цього народу. Імперіялісти відмовлялися продавати машини навіть монгольській буржуазії, якби та захотіла їх придбати. Імперіялісти залишили себе єдиними власниками мізерного числа машин, що були в Монголії. Вони розуміли, як може зрушити машина монгольське народне господарство. Тепер, коли в Монголії починає будуватися соціалізм, радянський уряд вживає всіх заходів, щоб задовольнити попит монгольської державної промисловости на машини.

Вони стоять в павільйоні Стормонгу — вироби Сельмаштресту, Машбудтресту та інших — як фактичне втілення поданого перед цим уривку з промови Володимира Ільїча. Біля них чимало монголів. Вони розглядають машини мовчки, трохи ніби побуюючись отих зубців, шестерень, вальців. Зрідка один якийсь насмілиться торкнутися рукою машини й одразу відсмикує руку, ніби машина ця — лядденська банка, що дасть сильний вибух електроенергії. Вони таки мають радію, оті кочівники: ці експонати, представники перших десятків імпортованих машин, сповнені величезною творчою енергією. Монголи покищо лише відчують це; незабаром вони стануть до машини і, щасливі, ніколи не будуть рабами її, як європейський пролетаріат, вони будуть одразу господарями. Ось до верстату підходить по-європейськи одягнений монгол. Він — один із перших інструкторів, що набули вже в СРСР потрібної кваліфікації. Кличе до себе кількох кочівників і починає пояснювати їм принцип роботи машини. Регіт, жарти, що ними зустріли монголи його пояснення, зникають так же хутко, як і виникли. Натомість — повага до механічного продуцента, що робить швидше, чіткіше й ретельніше за людину.

На стіні перед кожною машиною прибиті її вироби. Аргументація проста й наочна.

Величезний стіл весь закладений книжками видання Центрвидаву, переважно монгольською і бурятською мовами. Цей стіл покищо не в особливій пошані серед цілком майже неписьменного населення. Але пустити сюди монгольських піонерів або школярів — це певно було б для них найцікавіше місце.

Альбоми з зразками мануфактури, шкіри, довезеними сюди з СРСР кондиторські вироби, борошно, консерви — багато ще продуктів споживання імпортують сюди наші зовнішторгівські організації, поки Монголія налагодить власне виробництво.

Спеціальний павільйон демонструє вироби вже монгольського походження. Монценкооп, інструктований від наших фахівців, налагодив свої майстерні, що обробляють шкіру, вовну, хутро. Тут виставлені черевики, гутули, халати, намет — багато виробів, що не потребують складного приладдя — тим часом тільки це може виробляти монгольська промисловість.

На майдані є крамниці — кооперативна і державна. Вони торгують досить жваво, але не так, як колись: ясна річ, тут нема продажу в набір, під проценти, як ще позаторік. Тут продають не тільки радянський крам, а й німецький, хінський, англійський, швайцарський тощо.

Недалеко від майданчика намети з музеєм: військовим, освітнім і павільйон радянської медичної експедиції.

У військовому музеї відвідувач натрапляє на силу-силенну зброї. Уважно розглядаючи виставлені тут експонати, бачиш, як дотепно вони добрані. Музей починається з старої, Чингізханових часів, зброї з тим, щоб одразу перейти на зброю минулого століття. Тут виставлений цілий арсенал тої застарілої, непридатної для війни зброї, що її залишили монголам хінці. Великі луки з довжелезними, майже на зріст людини, стрілами виставлені тут, як основна зброя монголів у XIX столітті. Маючи дуже мало вогнепальної зброї, монголи експериментували найрізноманітніші розбори стріл, спеціально пристосовані на кожний можливий випадок: тут можна побачити важкі стріли з довгими й гострими лезами, що можуть пробити двох коней нальоту. Тут є спеціально далекосяжні стріли з розширеними лезами, придатні до стріляння під найнесприятливіші вітри. Нарешті тут є й вогнепальна зброя — мушкети, що з них можуть стріляти лише троє чоловіка, цілий ряд найфантастичніших саморобних пістолетів, широко вживаних у монгольській армії за браком ліпшої зброї. Поруч того порівняно досконаліші рушвиці хінців, якими вони завжди приборкували монгольські повстання. Ось виставлено на дуже почесному місці з сотню одноманітних, найновішої конструкції кольтів. Нам пояснюють: цю зброю відбрала народньо-революційна армія від імперіялістів. Ця сотня кольтів зберігається в музеї, як трофей монгольської революції. Нарешті тут таки показано й сучасну зброю монгольської революційної армії: мавзери, магазинні рушвиці, кулемети. В музеї виставлені і макети гармат, панцерних автомобілів, військових аеропланів, що їх уже опанувала сучасна монгольська армія.

Військовий музей ніби впроваджує в свідомість глядача тезу: тепер Монголії повертається колишня чингізханових часів сила, але не сила завойовників-імперіялістів, а міць колишніх стрільців з лука, що кулеметами й аеропланами зможуть захистити будований соціалізм у своїй вільній країні від зазіхань імперіялістів.

Поруч військового музею — санпавільйон експедиції Наркомздор'я РСФРР — зразок лікарні, яких тепер багато в Монголії. В павільйоні повно монголів. Колишні пацієнти лікарень приводять сюди своїх родичів, щоб пишномовно і урочисто розповісти про те, як добре лікують радянські емчі, потиснути руку вартовому тут медперсоналові, що розповідає присутнім про небезпеку соціальних хроб, заекспонованих на численних табличках.

Але найбільше натопу в павільйоні міністерства земельних справ. Тут виставлено до десятка коней, починаючи від поні й кінчаючи півтонним першероном, гідним двійником бронзового коня із знаком'ятого пам'ятника Олександрові III, і англійським скакуном, не набагато нижчим за дорослу жирафу. Монгольські коні вільно пройшли б у нього під черевом.

Ця виставка — ціла сенсація для монголів, бо для них коні така ж потрібна річ, як для нас поїзди і трамваї.

Скаковий кінь надто знервований з колосальної уваги на нього зверненої. Навколо — весь час натопц, спірка, ледве не бійка. Для монголів цей кінь однаково що для шахтаря пневматичне кайло, а для письменника — машинка до писання. Навколо нього — цілі дискусії про те, чи придатний цей кінь для монгольських умов, чи не запаморочиться голова вершникові від височини сідла.

Навколо першерона народу куди менше: тяглова сила не так цікавить монголів — для того вони використовують верблюдів і волів.

Недалечко ресторану й павільйонів розташувалися хінські крамарі й корчмарі. Коли б тут був хінський консул, він певно заплакав би зі злости, бачачи таку профанацію.

Замість величезних монополістів — на Надані виставили свій крам жалюгідні рештки базарних крамарів. Ятки з крамом важко описати. Це — мініатюрні універмаги всяких покидьків. На першому piani гордовито виставлено три-чотири німецьких і три-чотири хінських ножі. Це — основний капітал, найбільша дорожочінність. Далі — кілька десятків підков, пачка бльокнотів. Крім того — пуда з півтора різного металевого брухту — гвішти, старі ламані струменти, бляшані пляшки з-під консервів, заржавілі цвяхи. Покидьки, розпродувані покидьки колись можшовладного хінського купецтва.

Не ліпші і ятки з хінськими харчівнями. Подерті брезентові намети вільно перепускають повітря, не дощ — лише тому, що дощі тут ідуть дуже рідко. В середині намету стоїть один стіл і два стільці, проте майже всі відвідувачі сидять просто на долівці, на карачках. Їх тут чимало: назовні ходять чутки, що в хінців є горілка — ханшин, суворо заборонена до продажу. Вздовж наметів уже не раз пройшовся вартовий дирик, з неприродно довгим для монгола носом. Він нюхає повітря біля кожного намету: чи не пахне тут горілкою?

Ще кілька років тому горілка на Надані мала велику політичну вагу, як спосіб для хінців складати вигідні договори. Цього року вони вже ніяких умов не складатимуть, отже додержання тверезости має тут хібащо моральне значення.

Від майдану павільйонів — посередині трибуна, звідки проголосили відкриття свята і тепер грає монгольська й військова оркестри — шлях до спортивного майдану, де відбуватиметься саме свято. По дорозі можна побачити кілька макетів панцерних автів та аеропланів. Неподалеку на двох стовпах, на зразок молитовного екрану на Цамі, виставлено полотно з проєктом латинізованого алфавету. Плякати з дим алфаветом можна зустріти на кожній площі. Монголія має запровадити його в життя раніш, ніж радянська Бурято-Монголія. Із розмов з місцевими товаришами можна відчути, що між бурятами і монголами точиться начебто мовчазне змагання — хто перший встигне опрацювати проєкт алфавету та запровадити його в життя. Перед плякатом чимало народу — та й самий плякат являє собою вельми цікаве видовисько. Кликуваті, складні, з безліччю візерунків монгольські знаки замінені тут квадратними, примітивними, чіткими європейськими літерами. В овалі на цьому ж плякаті портрет Сухе-Батора, того, хто своєю боротьбою дав змогу створити й проєкт цього шрифту.

Ми прийшли на спортивний майданчик саме на початок свята. Тут можна було побачити лише верхівку трибуни, решта зовсім закрита від очей пішого кінськими задами й спинами вершників. Ще задала видно на трибуні оратора, що промовляє чи то до кентаврів, чи то до ескадрону. Суцільне коло вершників просто пригнічує пішу людину — крізь кінські зади ніяк не протиснутися ближче до промовця. Нарешті вишукуємо щілину.

Тут робиться щось зовсім дивне для нашого ока: оточений кінцями, промовець говорить з великою експресією. Вишу, близько трибуни монгольський жіночий хор досить голосно співає монгольський «Інтернаціонал», співає голосніше, ніж говорить промовець. Отже з промови чути лише окремі слова «Нахорте!» (товариші) та «бул-бул» (значить). Проте це не заважає ні співакам, ні промовцеві, принаймні цей останній говорить з великим патосом і досить довго.

Тут таки, під самою трибуною розташувалася група монгольських акторів, під цю ж саме пору для розваги публіки вони виконують невеличку агітку.

Справжніх акторів-професіоналів нині в Монголії немає. Для хінського населення були театри хінські — дивільного монгольського театру не існувало. Тепер лише роблять перші кроки до його створення. Саме під час нашого перебування в Улан-Баторі сюди приїхав т. Єфремов, меєрхольдовець і член Асоціації нових режисерів — працювати за театрального інструктора при Монгольському народньому клубі.

А нині перші зародки майбутнього революційного театру, як і говорив нам т. Дугурджаб, можемо ми тут спостерігати під акомпанімент політичної промови й хорового співу. Видовисько перед нашими очима являє собою справжню суміш найрізноманітніших форм театру, цирку, спорту й політичного памфлету.

На дерев'яній лаві просто під трибуною є місце для акторів. Ті з'являються дуже швидко: вісім чоловіка, всі верхи. Вони стрімголов

влітають у середину кола і одразу зупиняють коней. Один буфонно падає з коня. Високим фальцетом він кричить: «Я арат, мені ніколи не щастить. От інші, порядні люди, щасливо зупинили коңей, а я впав. Значить я дуже дурний, коли мені навіть на коні не щастить» — під загальний регіт знову сідає на коня й зникає за наметами.

Решта акторів вишиковується парами й урочисто суне до лав. Це — два лами, одягнені в найкращі ламівські вбрання, спеціально конфісковані з дадану. Один в ясноблакитному, вигантуваному сріблом, другий у темнозеленому з золотом, халатах. На їхніх головах високі молитовні шапки — теж справжні, забрані з даданових склепів.

За ними йдуть два актори — князі. Великі мечі тягнуться слідом за сап'яновими вишитими їхніми гутулами. Лами голосять і викривляються, князі спокійні, зовсім не порушують спокою на своїх обличчях. Ззаду йдуть два хінських крамарі з довгими косами. Вони тримають коси в руках і раз-у-раз гладять себе по животу на ознаку того, що їм дуже добре живеться. Нарешті сьомий актор іде позаду всіх і голосно б'є у великий барабан.

Пари сідають на лаві й починають голосно говорити між собою. Якихось певних ролей у них нема, час від-часу вони замовкають і безпорадно оглядаються довкола. Знати, що вони чи не вперше стали перед таке велике людське зборище. Але глядачі допомагають їм гумористичними запитами. І ті відповідають дотепами приблизно в такому стилі:

— Гей ти, чортів ламо, чи довго ти ще будеш над нами панувати?

— Доки ти будеш такий дурний, щоб мене утримувати!.. тощо. Знову об'являється арат верхи і починається інтрига цієї імпровізованої п'єски. Лами підходять до арата і на два голоси, пересипаючи текстами з буддистичних молитов, навчають його гвалтувати й грабувати. Ця частина п'єси йде під загальний регіт — очевидно, актори вміло добрали відповідних текстів.

Арат дуже уважно слухає своїх святих намовців. Лише зрідка він кидає вбік репліки приблизно такого змісту: «гаразд, хай говорять лами що хочуть, а я хоч і впав з коня, проте зовсім не такий дурний, як вони гадають».

Після лам арат потрапляє до князів. Ті спочатку дуже спокійно, потім завзятіше переконують його в тому, що він неодмінно мусить служити у них дириком, приносити їм гроші від продажу вовни і шкіри. Арат погоджується на все це й знову говорить убік: «Невже вони думають, що я такий дурний?»

Глядачі дуже жваво сприймають цю частину спектаклю. Їх саміх ще донедавна експлуатували князі, через те розмову акторів сприймають як свою кривну справу. Можна почути, як окремі глядачі, перегнувшись через сідло, підказують аратові: «— Дурний, не погоджуйся! — Коли ти вже погоджуєшся, то принаймні вимагай від них найкращої зброї».

Нарешті арат переходить до рук хінців. Один з них тримає в руках шкурятяний бурдюк з симуляцією горілки й без усяких слів починає виливати в горлянку аратові солодкий джанчоблін. За ро-

лею арат мусить неодмінно випити всю воду, але її в бурдюку мабуть з піввідра — через те джанчоблін летється акторові на обличчя, за шию. Що ж, мистецтво вимагає жертв!

Хінці домовляються з аратом про якусь торговельну справу. Арат уже зовсім сп'янів. Він хитається, гикає й удавано голосно ригає на посміховисько глядачам, заглушуючи хор і невтомного промовця. Хінці дуже поспішають: вони заявляють, що їм треба обдурити за цей день ще принаймні десять тисяч монголів. Гострим діялогом закінчують вони свою сцену під загальне обурення глядачів:

— Ти віддаєш нам усіх своїх баранів? — Дза! (в публіці розмови: — «Усіх баранів? Що ж він має за це?»).

— Ти зобов'язаний віддати нам половину приплоду твоїх коней! («Слухайте! Слухайте!»). У твоїй юрті завжди житиме мій прикажчик і контролюватиме, як ти виконуєш нашу угоду! — («Не може бути, я відмовляюся вірити своїм вухам!»). Крім того ти платитимеш мені проценти, по 10% на капітал щомісяця! — («Ах! Уй! Негідники!»). За це ти матимеш від нас сто пляшок ханшину, сто цегли чая і сто шматків опіуму! (Глядачі далі не витримують. Чути вигуки: — «Арате, чого ти їх слухаєш?! Бий їх! Яке нещастя, що він п'яний!»).

Арат начебто погоджується на пропозицію хінців. На хвилину він відходить від них, звертається до князів і просить дати йому, як їхньому дирикові, рушницю. Рушницю дано. Тоді арат спрямовує її по черзі на хінців, князів, лам і кладає замком. Замість пострілів — сьомий актор лунко б'є такт у барабан. Лами, князі й хінці слухняно падають на землю, як олив'яні салдатки. Авдиторія надзвичайно вдоволена: арат спромігся повстати проти гнобителів, хитро скориставши з того, що князь дав йому до рук рушницю. Решта акторів лежить на землі і боїться ворухнутися, бачачи, що симпатії глядачів не на їх боці і що їх можуть побити.

П'єсу закінчено. Актори від'їжджають геть під свист і регіт юрби. Найбільше вдоволений арат. Він відчуває, що сподобався і як актор, і як позитивний тип.

По якійсь часі актори повертаються і п'єса починається знову. І так кілька разів. Ми проходимо трохи далі, до величезного чотири кутника, що його боки утворив розтягнутий тент. Під ним сидять юрби глядачів, на почесному місці уряд і ЦК партії. Служники розносять у відрах кумис, солодке печиво, чай. Тут борються, стріляють з луків.

Ми потрапляємо саме на монгольську боротьбу. Вона відрізняється від французької, як Париж від Улану-Батору, від боксу, як Чемберлен від Далай-лами, від японської, як кімоно від халату. Тобто: нічого спільного.

На треку одразу чотири пари борців. Біля кожного — тренер. На борцях, як і годиться — халати. Вони стоять, зігнувши ноги, спершися одною рукою на землю, другою — на плече тренера; трохи нагадують своєю поставою орангутангів. На команду судді скидають з себе халати. Вони — в неодмінних гутулах, навколо ramen у них сині обов'язки з червоними зорями, на грудях матерчасті щитки теж з зорями.

Актори на святі Надану

Борді б'ють себе по м'яснях рук, ніг, грудей. У цьому їм допомагають тренери. Нарешті, теж на команду, кладуть руки на боки, розмахують ними й на зігнутих ногах біжать одим до одного, немов безкрилі сердиті курчата. Всі чотири пари одночасно наблизилися одна до одної. Лобами впираються в супротивника і так застигають. Біля кожного стоїть з годинником військовий: усі борці — дирики. Нарешті в якийсь критичний момент один з борців швидко хапає другого за ногу. Раз — і той падає на землю під вигуки натовпу. На цьому закінчується боротьба. Триває вона не більше як хвилину.

Під вигуки глядачів переможець біжить назад до тренера — в тій же самій позиції, що біг і на боротьбу. Там його одягають й годують печивом, чаєм та кумисом.

Усього борців виступало чоловіка з треста. Не всі вони перепущені були в останній день свята, через те віддано наказу продовжити свято ще на один день.

Боротьба — найголовніший момент у святкуванні Надану.

Перегони тут мають також величезну вагу. У перегонах участь беруть виключно діти, не старші за дванадцять років. Перегони мають виховне значення: навчити дітей бути добрими вершниками й уміти битися за своє першенство.

На рівній лінії вишиковується щось з дві сотні молоденьких вершників. На їхніх головах гострокутні паперові шапки з червоним прапором на кімчику: приблизно такі шапки, як на вихованцях дитячого садку під час шкільного свята. Віком трохи старші за вихованців дитсадків, хлопчики з вереском, супроводжувані родичами, зривають з місця коней і женуться наввипередки. Здається, ніби це справді кавалеризований дитячий садок в супроводі вусатих неньок грається в перегони. Їм треба проїхати кількадесят кілометрів — тяжкий іспит для дитини, але переможцеві видають хвального диплома і після перемоги можна вважати, що його кар'єра зроблена.

Коли після півторагодинних перегонів вершники наближаються до фінішу — колосальне напруження натовпу досягає найвищого пункту. З-поза-натовпу видираються родичі передових вершників, наближаються до своїх дітей і б'ють втомленого коня нагаями, всіляко прискорюють його біг.

Переможця урочисто відпроваджують до льожі уряду і там його нагороджують дипломом.

Надан закінчується на восьмий день. Знову починають функціонувати крамниці, урядові установи, знову Улан-Батор пульсує звичайним діловим життям. Довго після свята говорять ще монголи про Надан. Не раз можна почути в крамниці Монценкоопу, в ідальні, на майдані розмови про те, як чудово провели цей перший Надан без лам, без хінських крамарів, без пияцтва.

Безвірницький революційний Надан, де зібралися монголи з усіх закутків країни, правив за фермент, який ще більше з'єднав в одне ціле бідняків-революціонерів усієї Монголії. Вони бачили тут живий

дух монгольської революції, фізичну міць війська, братерську допомогу Радсоюзу, технічне озброєння армії, вбивчу критику старих порядків, моральну поразку лам.

Сім днів з гаком тримав Надан. Як на радянця — це жахлива втрата часу. Для монголів, що вчора лише позбулися гніту імперіалістів — це конечно потрібна річ, щоб усвідомити все значення своєї перемоги.

АТАКА НА ГОБІ

I.

1. Слово має Свен Гедін

Через усю Азію й Африку простягається з північного сходу на південний захід смуга пустинь, немов висохла, безмежно широке річище. Це — пустиня Гобі, що займає більшу частину Монголії, Такла-Макан у Східнім Туркестані, що нею закінчується на заході пустиня Гобі, «Червоний пісок» та «Чорний пісок» у російським Туркестані, Кевір та інші пустині в Персії, в Арабії й нарешті Сагара..

Пустелю Такла-Макан я задумав пройти вперше по весні 1895 року.

Тубільці, а також китайські урядовці говорили, що пройти через пустиню неможливо, але все те, що вони оповідали мені, щоб відстрашити мене від мого наміру, заохочувало мене ще більше до мандрівки та надавало моєму намірові тим більшої принади («Крізь пустині Азії», стор. 4).

2. Рапорт керівника експедиції Наркомздорів'я РСФРР тов. К. до міністра охорони здоров'я МНР

«Цим доводжу до вашого відома, що нарада нашої експедиції визнала за потрібне невдовзі відкрити перший показовий пункт НКОЗ РСФРР безпосередньо в пустелі. Відомості нашої експедиції стверджують, що населення Шанхай-Улли на 99% заражене сифілісом. Останні відомості, одержані півроку тому, знову підтверджують, що поблизу Шанхай-Улли засновано тибетську лікарню. Зважаючи на те, що: 1) таким способом населення Шанхай-Улли буде невдовзі доведено тибетськими лікарями до повного виродження, 2) лами безперервно провадять серед населення релігійну й контрреволюційну агітацію, а це дуже небезпечно річ через близьке сусідство з хінським кордоном, 3) наша експедиція приїхала сюди діло робити, а не байдики бити,— прошу Вашого дозволу відрядити до Шанхай-Улли лікарську експедицію в складі лікаря, фельдшерки й перекладача, терміном на 6 (шість) місяців з тим, щоб заснувати там постійний медпункт із змінним персоналом». Підпис.

3. Розмова біля парадного під'їзду

Бюїк радника мінздорів'я зупинився в монгольському кварталі. На гудок авта до паркану підбіг начекспедиції Наркомздорів'я РСФРР товариш К. Розмова між ним і радником відбувалася через паркан. Причина: тов. К. одною рукою робив потрібну в розмові жестикуляцію, другою стримував трьох спійманих у пустелі вовчат, що

прагнули, вишукавши в паркані дірки, негайно розірвати радникові штани.

Стенограма розмови:

— Привіт радникові!

— Ніяких привітів від божевільних! Я бачу, ваш практикум у лікарні для нервових дав погані наслідки.

Через паркан передається заяву. На ній через увесь текст резолюція:

«Прочитав з задоволенням. Люблю посміятися по обіді. Попереджаю, що за подібні заяви одягну на вас заспокоювальну сорочку. Ваше щастя, що заяву перехопив до того, як її прочитав міністер».

Розмова продовжується після того, як тов. К. загнав вовченят до клуні, і запросив радника до себе. Що розмова затяглася години на три — від дальшого стенографування ми утримуємося.

4. Свен Гедін розповідає про деталі штурму пустелі

«Іслам та інші почали майже божеволити від спраги. Вони збирали в бляшаний посуд сильно концентровану, червоножовту сечу верблюдів, наливали її в кувалку, додавали одгу й цукру і пили, заткнувши носа. Мені теж пропонували напитися. Але вже від самого огидного запаху мене жудило. Крім мене тільки Казім не пив її, на своє щастя, бо всі інші почали незабаром блювати й знемогли цілком.

Змордований, з божевільним виразом на обличчі снів Йолчі перед шатром і жвакав вогкі легень зарізаної вівці. На руках і на обличчі позасихала йому кров — це була жахна картина».

5. Уривки з листування т. К. з відповідними установами

«... і все ж таки, попри всі доводи товариша радника, я вважаю, що надіслати лікарський пункт до Шанхай - Улли можна. Політичну, культурну і соціально-медичну ролю такого в умовах первісного життя тубільців ніхто очевидно заперечувати не зможе. Відповідаючи своїм партквитком, я беруся завербувати трьох чоловіка до цього пункту. Вони не лише проїдуть до Шанхай - Улли, але спроможуться перебути там 6 місяців. Ми дамо їм усі потрібні матеріальні засоби. Вважаю, що в разі невдачі ми не скомпромітуємо радянської медицини — адже монголи самі розуміють усю важкість цього завдання. До того ж ми можемо закласти там пункт умовно, як досвідний. В разі ж удачі — ми поставимо світовий рекорд, а по-друге завоюємо величезні симпатії всього монгольського народу. Не бажаючи обмежувати діяльності експедиції лише великими містами, я прошу розглянути мою пропозицію». Підпис.

Резолюція «Дозволити з умовою, що міністер листовно попереджений буде про це, як про спробу. Беручи на увагу величезний ризик, попередити тов. К., що, в разі невдачі, компромітації, або загибелі експедиції, коли виявляться найменший недогляд з його боку — вся відповідальність лягає на нього».

6. Анкети

а) Сергій Миколайович Ч. — лікар-венеролог. 45 років. Скінчив медичну Академію в Парижі. Чотири роки працював у царській армії, чотири роки — в Червоній. Демобілізувавшись, працював ординатором у московській венерологічній клініці. Політично цілком лальний.

в) Естер Самойловна Р. — фельдшерка. 30 років. Скінчивши курси, працювала в Туркменістані, оазі Лебаб, потім три роки в Улалі (Ойратія). Активна громадська робітниця.

с) Костянтин Іванович Б. — перекладач. 16 років, сив робітника. Жив у Троїцько-Савську з дня народження. Ревсомолец. Мову знає не погано.

7. Три листи до родичів

«Вінниця. Самойлові Ісаковичу Р.

Дорогий тато!

От уже десять день, як наш автомобіль вирушив з Улан-Батору. Ви пригадуєте ті листи, що я надіслала вам з Улали? Я бачила крім Алтаю ще кілька диких місцевостей, наприклад, зовсім дикий, спалений сонцем терен Лебабу. Але те, що я бачу тут, не можна зовсім ні з чим порівняти.

Ми їдемо центральною Гобі. На щастя вона майже без піску. Наше авто їде нею, немов накатаним шосе. Ми вирушаємо о четвертій ранку і їдемо до шостої вечора. Сонце пече наймовірно: ми сидимо на автомобілі в шубах, тоді сонце не пропікає. Керівник експедиції сильно обпавив собі тіло: він просидів на автомобілі кілька годин без пальта — в светрі й двох сорочках. Гірське сонце пролізло своїми проміннями крізь матерію і на його тілі тепер немов тисячі мурашиних покусів. Він інколи втрачає свідомість, температура в нього помітно підвищена, і доктор перебрав у нього керівництво експедицією. Взагалі їхати дуже цікаво, я навіть не шкоую тепер, що в мене нічого не вийшло з експедицією до Тибету.

Нас їде п'ятеро на одному авті, на очах у нас консервні окуляри з жовтим склом. Одноманітне сіре тло пустелі розквітає різними барвами, коли насунути окуляри на очі. А вночі, перший наш привал у пустелі — це ж щось надзвичайне. Уявіть собі зовсім рівну землю навколо: жадного кущика або горбка. Навколо — жадного живого створіння, лише ми і наш майхан (це так тут звуться намети). Єдина світла іскра на землі — це вогонь лампки, що освітлює вхід до майхану. Лампка — немов зоря. А на небі зате більше зірок, ніж лампок у вінницькій синагозі, де ви, тато, на жаль, ще буваєте. Вночі вийдеш надвір і здається, небо й земля злилися в одну темну купу й моя тінь створена вогником лампки — ніби відбивається на небі й затуляє велику Ведмедичку. Ну, дорогий тато, треба кінчати листа. Наступного одержите аж по шістьох місяцях, коли не буде якоїсь випадкової okazji. З Шанхай-Улли майже не буває сполучення з Улан-Батором, лише

зрідка прориваються туди каравани Монценкоопу. Випадково ми сьогодні пересікли шлях Улан-Батор — Пекін біля становища Барабо й один монгол згодився передати нашого листа до столиці. Звідти надішлють до Вінниці. Привіт усім нашим, перекажіть Сьомі, що я обов'язково привезу йому справжнього молодого верблюда, коли повернуся додому. А знаєте, тато, все ж таки лядно залишитись півроку без усякого зв'язку з зовнішнім світом. Подумати тільки, я зовсім не знатиму жадної політичної новини. Коли б не цікавість до нової роботи, я б тепер шкодувала, що погодилась на пропозицію їхати до Шанхай-Улли. Ну, та це дурниці. Цілую ще раз. Ваша Естер».

«Улан-Батор-Хото. Цеден Доржію.

Здоров, Цеценчику!

Ідемо оце десять день. Нічого цікавого. Хібащо здорово пече. Двічі потрапляли в магнетну бурю і через те проблукали в пустелі зайвих чотири дні. Зараз вибралися. Забив трьох антилоп з трилінійної, вісім ховрахів, вони тут здорові як собаки, і двох рябчиків з шоферового вінчестера, ну, то дрібниця. Супутники в мене нічого, фельдшерка вже пристаркувата й любить милуватися природою, от дурпа. А лікар чогось весь час мовчить і навіть раз уночі плакав, я підслухав. До речі, я остаточно вирішив купити собі в Шанхай-Уллі коня і весь час їздити. Треба буде вимагати в лікаря аванс, коли на нього нападе мерехлюндія і він подобришає, значить. В Шанхай-Уллі я обов'язково засную ревсомольський осередок, як ми вже з тобою говорили. Шкода мені, розбили в дорозі мою балабайку. Ну, та я її якось налагоджу. Знаєш, Цеценчику, мені дуже прикро, що я так і не побачив залізниці. Коли була екскурсія до Верхньо-Удінська, мене не взяли, а тепер чекай знов півроку. Ну, слухай, через півроку я перший кандидат на екскурсію. Бувай. Твій Костя.»

«Улан-Батор. Мінздоров'я. Завекспедиції НКЗдоров'я РСФРР тов. К.

Шановний тов. К.! Випадково ми натрапили на десятий день мандрівки на стан Барабо, збчивши таким способом, як виявляється, кілометрів на 200, коли вірити мані, яку мені накреслив тов. Жамцарано з інституту монгольської культури. Тут ми зустріли караван верблюдів і його комендант, громадянин Замбо, ласкаво згодився передати цього листа вам. Користаючи з нагоди, а також з того, що сьогодні я маю востаннє в своєму розпорядженні справжній стіл і стілець, дозволяю собі написати вам цього довгого листа.

Товаришу К.! Не зважаючи на прегарного шофера і навіть на наявність сурогату мапи, ми проблукали, виїхавши з Улан-Батору, два дні перш, ніж надібали на шлях до пустелі. Наші пригоди почалися від першого моменту, коли ми запаслися в Колі водою для нашого автомобіля. Як ви знаєте, до входу в Гобі ми повинні були відшукати перевали в трьох гірських пасмах. Нас попередили, що до гір ведуть три шляхи і лише один з них дає орієнтовний напрям до перевалу. Але сам Жамцарано не знав, який саме. Ми керувалися інтуїцією й розпитуванням тих двох вершників, що трапилися на

дорозі. Та тільки один з них не знав дороги, а другий, забачивши автомобіль, наче божевільний утік, стріляючи в повітря з своєї кременівки на ознаку тривоги. Отже нам довелося, впершись першою дорогою в гранітні скелі, десь за 100 км на Захід від Улан-Батору повертати назад і їхати вздовж гірського пасма, немов би роблячи параду всім тим горам, вибачте мені, старому військовому, за цей армійський образ. Нарешті ми доїхали до чогось, що нагадує перевал. Прошу вас ласкаво передати до відома тов. Жамцарамо приблизно його місце, що я встановив за допомогою компасу (Далі йде формула — Ол. П.). Можливо, є ще перевали на сході від цього місця, але шкодуючи часу і бензину, ми їх не відшукували. Під час перевалу, що тривав понад вісім годин (ми мусили розвантажувати авто від бальонів з ліками, боячись їх розбити, і переносили на руках впродовж усього перевалу), сталася перша, дуже неприємна пригода: пробили бідон з водою, від чого витекла майже половина води, і бідон з газом. Газ витік увесь, отже мені доведеться освітлювати житлові приміщення баранячим лосем. Ми встигли одразу ж залогувати один бідон, другий довелося лишити: такий він був подряпаний. До того ж, під час штурму перевалу, коли доводилося робити жадливі експерименти, щоб якось перескочити на той бік, зламався полувісок у диференціалі. Для шофера це була справжня драма. Бідний Озеров, він зовсім невинний в тому, мушу Вам сказати, що я був досі певний, що через такі перевали може перевалити лише аероплян... Треба було подивитися на нього, як він побивався, коли побачив, що автомобіль не рухається, не зважаючи на справну роботу мотора. Щастя, що він захопив з собою ледве не цілу авторемонтну майстерню і безліч додаткових частин. Але все ж годин вісім, до ранку ми втратили на заміну полувіска. Нарешті ми посунули далі, в напрямі другого пасма. Пригоди посипалися на нас одна за одною. Поперше, тут очевидно недавно був дощ. Одразу ж за перевалом почалися кущі «колчаку», отієї рослини, що її ніяк не можна висмикнути з землі, знаєте певно. А головне, за цими кущами ми не побачили великого болотяного масиву, де й загруз наш авто. Це була знову велика нам усім робота — витягати домкратом наш автомобіль. Шкода, що в болоті загрузли три поліна дров, бо ми всього п'ятнадцять веземо з собою: підкладали їх під домкрат і потім не могли вже видобути: болото засмоктало. Я боюся, що ми витратимо всі поліна, з яким потрапимо до Шанхай-Улли, а в дорозі вочи можуть ще не раз нам пригодитися. Коли ми десь загрузнемо без них, а каміння не можна буде відшукати поблизу — справа наша буде дуже кепська. Ну, та побачимо. Гаразд, ми поїхали далі. Другий перевал знайшли порівняно легко — зорієнтувалися на купч кістяків, пригадуйте, там, де від раптової поводи 1926 року загинув караван Жабдано. Ми проскочили щасливо ту зрадницьку влоговину, дощу не було й ми не потопли. Але одразу ж за цим перевалом розпочалася магнетна буря. Компас рухався навколо осі з швидкістю секундної стрілки і ми були зовсім дезорієнтовані, крім того, що шоферові великих тортур завдавали електричні виснаги від кожної металевої частини

жерування. Наприкінці бурі виявили, що компас зіпсувався і давав значне відхилення від півночі. Отже ми мусили їхати за сонцем і кінець-кінцем відхилилися аж до Барабо.

Персонал тримається по-геройськи. Я не кажу вже про Озерова, той, як витриманий гобієць, поводить себе немов залізний. Костеві на все наплювати, він полює з автомобіля на антилоп і постачає нас свіжим м'ясом на вечерю. Але навіть Р. не втрачає рівноваги. Я завжди був скептик щодо участі жінок в таких справах, як наша, але бачу, що помилився.

Так от — проминувши щасливо третє гірське пасмо — ми проїхали до пустелі. Тут їхати стало незмірно важче. Але насамперед передайте тов. Жамцарамо, що він дав нам цілком правильні вказівки про вхід у пустелю. Характеристичне гірське сідло, що утворює собою перевал, легко розпізнати здала, кілометрів за 70. Ліворуч цього сідла є молитовний курган, накиданий проїжджими караванами. Костя поставив на верхівлі кургану бюстик В. І. Леніна. Я не думаю, що це дуже влучно, адже кочівники моляться біля цього кургану. Але бачачи щирі радість і зворушення всього колективу, я не став протестувати.

Дальший наш шлях перш, ніж ми видерлися до Барабо, не обіцяв нічого доброго в найближчому майбутньому. Насамперед дуже неприємна історія трапилась з начальником нашої експедиції. Виною цьому ті самі атмосферичні умови, що дають себе знати і в Улан-Баторі. Але в пустелі вони вдсятеро різкіші. Тут, коли заснути на сонці, добре не вкрившись, будуть опечення на всьому тілі.

Відколи почалась Гобі, я наказав усім намастити обличчя вазеліною, одягти пальта й сидіти з піднятими ковчирами. Ми всі подіялися й сиділи нерухомо, скільки це дозволяли поштовхи авта.

Всі, за винятком начальника експедиції. Яка шкода, що на такого призначили людину, яка перше їде до пустелі! Ви розумієте, десь на шостій годині дев'ятого дня путі я заснув, хоч цього на сонці робити ніяк не слід, а за цей час і сталося те нещастя, що примушує нас розлучитися в Барабо з нашим начальником.

Він скористав з тих двох годни, що я спав, і скинув з себе пальто. Дві сорочки й светр, мовляв, гарантували його від сонця. Коли я прокинувся, то негайно ж примусив його одягнутися, але він уже скаржився на опечення й головний біль. На ранок десятого дня ввечері, ми опинилися в Барабо — він блював жовчю, діагноза — сонячний удар другого ступня.

Я не знаю, чим кінчилась б уся наша мандрівка, коли б ми не потрапили випадково сюди. Можливо, наш начальник помер би, і я не знав би спокою за мимохіть припущений недогляд. Тут ми залишаємо товариша на догляд коменданта стану, доки по нього прийде назад Озеров. Його здоров'я не дає приводу турбуватися, але я не маю права брати на себе відповідальність за хору людину в такій дорозі, особливо коли взяти на увагу те, що з ним далі трапилося.

Я вже написав Вам, що в наслідок магнетної бурі наш компас почав дуже відхилятися. Озеров керував автом, орієнтуючись на сонце.

Слід визнати, що посеред абсолютно рівного плато це було досить важке завдання. До того ж ми потрапили в смугу піску й пересуватися ставало година від години важче. Останні запаси води ми зробили три дні тому, випадково зустрівши напіввисохлий колодязь. Багато цієї води забирав у нас радіатор автомобіля. Вода в ньому дуже швидко випаровувала, не зважаючи на те, що шофер щопівгодини зупиняв авто, ставлячи його радіатором проти вітру. Ми musiли відмовляти собі в зайвому ковткові води — з тим, щоб час-від-часу доливати радіатор. Наш автоматичний кінь був ненажерливий.

Не встигли ми проїхати піском і тридцяти кілометрів, як на обрії Озеров помітив стовп бурану. Сполотнів до того, що обличчя його стало кольору шини; звернув нашу увагу на цей прикрий факт. Хотів був видертися автом поза межі піскової хуртовини, але автомобіль не давав на піску потрібної швидкості і ми потрапили таки з нашим авто — на щастя хоч не в центр — в периферію бурану.

Я людина з великим життєвим досвідом, товаришу К., я був не раз під обстрілом, кулеметною кулею мені відбило пальця на правій руці, як ви знаєте. Я мушу вам сказати, що кулеметний вогонь куди приємніший за це.

Але почуття людини, що потрапила під буран — його ні з чим не можна порівняти, присягаюсь Вам. Може ще тоді, як людину засипає землею від німецького 42 см чемодану, вона переживає щось подібне. Та й те триває всього кілька секунд — ми ж переживали цю піскову хуртовину дві години. Ви знаєте тони гобільського вітру. Безнастанно він співає пісні, вільно перекочуючися вісімдесятикілометровим гобільським плато. У ту мить, коли буран наближається до вас — раптом наступає тиша, немов усі вітри подалися геть, і ви лишилися самі віч-на-віч з природою.

В наступну мить стає ще страшніше: буран забирає до себе всю навколишню атмосферу. Дихати важко, серце починає битися, як в альпініста, що досяг верхівки Монбляну. Я пригадаю зараз хвилину цієї урочистої тиші, як застогнав начальник експедиції і не знаючи, що на нас насувається буран спитав, котра година.

Як вибух, як рев тектонічних сил — спав на нас буран усією своєю силою. Тут почалося найгірше — летючий пісок.

Навколо потемніло. Ні, ще гірше — навколо пожовтіло. Небо закрилося хмарами летючого піску, немов сараною. Пісок і вітер ревли, і цілі масиви зрушилися на нас. Диявольський пісок колов обличчя, шию, руки і уже за мить ми мали характеристичне відчуття застуканого бураном: легенький лоскот — сипався вниз крізь одяг пісок по тілу. Але найжахливіше — від нього можна з глузду з'їхати — це почуття в момент бурану: ви розумієте, що нас засипає, що цілі піскові хмари падають на вас, що ви починаєте, загрузати в отих незчисленних піщинках, що кожне з них кусає вашу шкуру, а всі разом навалюються немов тисяча хеопсових пірамід. Відчуваєте, як шар за шаром пісок лягає на вас — в інтервалах між приступами нових і нових піскових хвиль можна бачити, як колеса авта все

глибше вгрузають у пісок. З'являється те саме почуття, що і в компрачикосів з потоплого корабля — коли не читали «L'homme qui rit» В. Гюго, товаришу К., то неодмінно прочитайте, які почуття були в цих людей, коли вода сягала їм спочатку по коліна, а потім все вище і вище. Книжку охоче дасть Вам товаришка бібліотекарка Ленклубу. Потім ота жахлива спека й майже повна відсутність придатного до дихання повітря — через це починає нудити, ви притискаєте руку до рота — вона придавлюється до губ, у легені набивається пісок. Так мабуть почуває себе риба, коли викинути її на берег. Навколо гуде вітер, але чути, як піскові кулі бомбардують панцер автомобілю й наших тіл. Серце починає видиратися назовні, немов боєць, що не хоче сидіти за ґратами ребер, коли навколо такий одчайдушний штурм. В очах з'являються різнокольорові плями, і страшно стає дивитися на шофера, як він, не випускаючи з рук правила, вишукує найменшу щілинку, щоб видертися з бурану. Мені сором признатися, але в цей час я був зовсім безвольний і в душі втратив волю командувача нашої експедиції, покладаючись на шофера.

Нарешті ми видерлися з бурану. Він пронісся за нашими спинами, як пущене з гармати ядро. Шофер зупинив машину і ми могли подивитися на себе.

Естер Самійлівна виплюнула з рота пісок, вийняла з кишені наполовину сповнену піском хустку, обтрусила її і перед люстерком заходилася стирати пісок з свого навазеліненого обличчя.

Ми почали приводити до свідомости нашого хорого. Шофер вивів авто на ближчий горбок, зупинив машину, виліз з неї і тихо полежав на землі з півгодини. Потім, плюючись піском, він запалив цигарку і заявив, що далі нізачо не ручиться, коли ми не змінимо курсу з півдня на схід, де є надія, за його обрахунками, відшукати Барабо — там здати нашого хорого в стан, а потім проробити дальший і найважчий етап нашої подорожі.

Я сбіркував його проєкт. Справді, становище нашого начальника було дуже погане. Після бурану воно ще погіршало: він почав манячити, і це деморалізувало нас усіх. Тоді я наказав рушити на схід, і справді, кілометрів за вісімдесят ми надібали перший верблужий кістяк. Це був перший привіт і вказівка нам, що потрапили до цієї пустелі смерті.

Ще за сотню кілометрів ми знайшли Барабо. Завтра ми вирушаємо до Шанхай-Улли: вона, за відомостями господаря стану, має бути десь у 400 — 500 км на західний південь звідси, поблизу хінського кордону. Оце й усі наші пригоди досі, шановний товаришу К. Між іншим і Замбо, і господар стану жажнулися, коли дізналися про наш курс. Вони кажуть, що тут є чимало хунгузів і вовків — крім того вони не знають, щоб хтось з європейців потрапляв до Шанхай-Улли. Посилаючись на труднощі дальшого шляху, вони всіляко відмовляють нас від нашого наміру».

Три листи, датовані квітнем 1930 року, привезені до Улан-Батору наприкінці травня, а лист Е. С. Р. потрапив до Вінниці наприкінці червня.

8. Хінська прикордонна варта в динаміці.

а) Рапорт начальника 18 посту прикордонного загону Алашаня до капітана Хао-Шіна.

Цим маю за честь докласти, що... березня ц. р. наш вартовий пост спостеріг на обрії навантажений з верхом легковий автомобіль, де було кілька чоловіка. негайно назустріч відряджено шість солдатів — мегаристів¹, вони обстріляли автомобіль, що хутко звернув і зник на обрії в напрямі монгольського кордону. Посилена варта стерегла автомобіль два дні, але без наслідків. Прошу вашого дозволу преміювати бравих мегаристів у розмірі десять даянів кожного — 60 даянів. Вважаю, що цього разу я відбив наступ диверсіоністської банди.

Начальник загону 18 посту, поручник Іванов.

б) Рапорт капітана Хао-Шіна полковникові Чу-Чженюві, начальникові прикордонної контррозвідки Алашаня.

Повідомляю вашу вельможність, що... березня ц. р. бравий і самовідданий загін 18 посту під керівництвом російського поручника Іванова, що перебуває на нашій службі, відбив наскок банд диверсіоністів, що були на панцерному авті. Забитих не було, наших поранено шість кавалеристів. Диверсіоністів не пощастило затримати. Прошу Вашого вельможного ствердження — виплатити пораненим по 100 даянів $\times 6 = 600$ даянів з фонду преміювання, що в моему розпорядженні.

Вашої вельможности слуга Хао-Шін-Чжен (маленький).

с) Рапорт полковника Чу-Чжена генералові Као, дудзюневі (губернаторові) Алашаня.

Повідомляю ясновельможного дудзюня, що під час атаки диверсіоністської банди на панцерних автах забито шістдесят кавалеристів 18 посту. На забезпечення родин забитих я списав 6.000 даянів з фонду преміювання.

Вашої ясновельможности Чжен (маленький) Сюй-Чжен-Чжен (двічі маленький).

9. Протокол допиту кочівника Суруна, відвезений начальником першої експедиції до Улан-Батору.

«До цього додається протокол допиту, зроблений мною, начальником Барабінського відділу Держвнутрішньої охорони МНР Джамчі.

Мене звуть Сурун Балдан Доржі, 46 років, кочівник з Хан-Богдольського аймаку, член МНРП.

Маю повідомити таке: місяць тому, їдучи з доручення аймачного комітету партії з Саґр-Усу до багатьох кочівель, приблизно за сотню кілометрів від Барабо я надібав на розбитий автомобіль і поблизу у нього на кістяк людини. Знайдені в автомобілі папери, написані не-

¹ Кавалерія пустелі — солдати на кавалерійських верблюдах мегарі.

зрозумілою мені мовою¹, передані тов. Джамчі. На повторні запити відповідаю остаточно і з повною відповідальністю, як член партії, за свої слова: так, автомобіль не був навантажений чимбудь, коли не брати до уваги кількох лантухів, розкиданих у вигляді подертих ганчірок біля авта. Знайдений поблизу кістяк вовка, а так само рушниця з п'ятьма вистреленими гільзами, potwierджує думку, що шофера загризли вовки після того, як його машину спіткала катастрофа. Більше додати нічого не можу. На додаткове запитання представника ДВО відповідаю, що мені не доводилося чути від кочівників про роботу лікарської експедиції. Про хошун Шанхай - Уллу мушу сказати, що майже півроку тому бачив останніх кочівників з того району. Як відомо, дістатися туди дуже важко, населення майже не має зв'язків з зовнішнім світом, окрім караванів Монценкоопу, двічі на рік. Моя думка така, що експедиція Наркомздоров'я щасливо дісталася до місця свого призначення, і лише шофер загинув, вертаючи назад. До цього підписуюсь Сурун Балцан Доржі, власною рукою, шостого числа п'ятого місяця Багатьма Запровадженого Двадцятого року».

■■■■■■■■■■

На розшуки Шанхай - Ульської експедиції не надіслано нікого: свідчення кочівників, прибулих до Саїр - Усу, стверджували попередні гадки, що експедиція потрапила до Шанхай - Ули щасливо, а катастрофа сталася тоді, як Озеров повертався до Барабо забрати в столицю хорого начальника експедиції.

---

¹ Це було свідодтво Монголтрансу на авто „Додж“ № 168712 і посвідчення Монголтрансу на ім'я шофера Ол. Ів Озерова.

Що ви цікавого побачите в Улан-Баторі? — скептично спитав тов. К. двох журналістів, що приїхали сюди з зовсім іншого краю землі. От їжджайте разом з моєю експедицією замінити лікарський пункт у Шанхай-Уллі, матимете тоді повне уявлення про таке, як от спрага, холод, бурани, міражі, дикість тощо. Того разу експедиція закінчилася не зовсім щасливо, але тепер ми вже маємо досвід, і я можу вам майже гарантувати, що все обійдеться гаразд.

На таку перспективу очі обом журналістам загорілися, як пишуть у романах, хоч ніхто з часів авто-да-фе й не бачив, щоб очі могли горіти.

— На подорож доведеться покласти десять днів в обидва кінці, — продовжував тов. К. — До цього слід додати дванадцять днів на відшукання шляху й днів три на можливі полами машини, коли доведеться в дорозі її ремонтувати. Отже двадцять п'ять днів — це максимум, потрібний на мандрі. Але можливо, що Гата — це наш найдосвідченіший шофер-гобієць — спроможеться обернутись й за ті десять днів, що ми їх беремо, як найкоротший термін. Тоді ви встигнете ще до початку зими повернутись на Україну, як і передбачали. Коли ви вирішите їхати, то треба взяти в повпреди на це дозвіл, а також купити цигарок, консервів, хліба, шоколаду орієнтовно на місяць подорожі. Передсмертних листів до родичів, я вважаю, можна не писати, повернетеся щасливо. Вийжджаємо за три дні.

Офіційну сторону справи полагоджено в три хвилини. Куплено 60 бляшанок консервів, дві тисячі цигарок, кілька хлібів і п'ять кіло шоколаду. Наступними днями журналісти учащають до приміщення експедиції, ознайомлюючись з лікарями, що їдуть на нових шість місяців до пустелі на місця тих, про кого відомо лише, що вони щасливо прибули до призначеного пункту.

До Шанхай-Уллі цього року їхало лише двоє службовців: лікар і фельдшерка. Перекладач підписав договір на цілий рік — той самий Костя, що мав на меті придбати собі в Гобі доброго степового коня. Фельдшерка належала до того ж розряду тубільних європейців, що й Костя: вона жила все життя в Монголії, монгольську мову знала краще від російської, ніколи не була в межах СРСР далі за Троїцько-Савськ, не бачила пароплава, паротяга, медичних знань набула тут таки в Улан-Баторі на прискорених курсах середнього медперсоналу, перекваліфікувавшись з офіціянтки монценкоопівського ресторану. Перспектива жити в оточенні лише двох радянців її зовсім не лякала, вона була членом монгольського ревсомолу й зарані плянувала провадити в Шанхай-Уллі вже розпочату першою експедицією виховну роботу.

Лікар, що їхав на зміну, перебував у Монголії перший місяць, приїхавши сюди безпосередньо з Берліну, де впродовж двох років вчився в клініці якогось відомого німецького венеролога. Ідучи битою землею монгольських вулиць, він шукав очима поліцая, що гумовою паличкою дозволив йому б перейти на той бік вулиці, і жахався вуличної порожнечі більше, ніж коли б на нього наскочив двоповерховий берлінський автобус. Цілі дні він сидів у приміщенні експедиції й друкував на дорожньому ремінному списку медикантів і устаткування, досиланого в Шанхай-Уллу: там бо за всяку ціну вирішено закріпитися далі шашій санітарній експедиції.

Шофера Гату журналістам показали того ж дня в ресторані Монценкоопу, де він, вкупі з двома товаришами, презирливо й мовчки пив пиво.

Відвідувачі ресторану, особливо ті, що сиділи поблизу Гатя, говорили неприродними голосами й боялися на Гату подивитися. Приблизно так трималися б учні трудшколи, коли б до їхнього класу завітав Тарас Григорович Шевченко.

Гата пив пиво, презирливо й граційно відвівши від шклянки четвертий і п'ятий мозолясті пальці. Коли він встав і вийшов — у ресторані атмосфера одразу розрядилася й стало нудно. Більшість відвідувачів покинула приміщення й пішла додому. Не допоміг і патефон, загравши якогось джаза. Навіть журналісти приголомшені були славою цього чемпіона шоферів-гобійців що знав ледве не кожен квадратний кілометр пустелі і завжди щасливо повертався з найскладніших подорожів.

У Монголії Гата користується величезною популярністю, як у нас Чухновський, ак. Павлов і Дуглас Фербенкс. Його біографія складна й дотепна — біографія людини, що лише випадково не використана досі жадним романістом.

Татарин національністю, вісімнадцяти років він потрапляє до Червоної армії і бере участь у наступі на Колчака з тим, щоб потім впродовж двох років бути в червоних партизанах у Забайкаллі. Він досконало вивчає побут бурято-монголів, монгольську мову, перекидається до повстанського загону Сухе-Батора й бере участь у ліквідації барона Унгерна. За цей час йому доводилося мандрувати пустелею, разом з монгольськими повстанцями він проробляє кілька неймовірно важких переходів Західньою Гобі, живлячись м'ясом і кров'ю ховрахів, коли щастить іноді ховраха застрелити.

По ліквідації Унгерна Гата повертається до СРСР, тут вступає на автомобільні курси, закінчує їх і залишається на курсах як асистент. Це триває рік. Гатя за цей час встигає забути про свої колишні пригоди, але незабаром його запрошують на роботу до нашого консульства в Харбіні як шофера. Гата погоджується, але йому набридає робота в місті. Він переходить на роботу фельд'єгера й кіньми проробляє рейси Хайлар — Цецен — Хан — Куре — Улаан — Батор, маршрут на 1.000 кілометрів пересічно за 10 днів, міняючи на протязі цього маршруту десять разів коней на уртонях (станах) і майже не зупинюючися, бо їде з конвертом, де намальована стріла — ознака великої шпівности листа.

— Під'їжджаючи за півкілометра до урону, я вже кричу:—Гей, да-
вайте коня! Дістаю, на ходу пересаджуюсь — і суну далі, вночі впаду
з коня, відпочину дві - три години й далі, — так розповідав Гата про
свою роботу.

Проїхавши кілька разів цим маршрутом, він подає проєкта: вико-
ристати для подорожів пустелею автомобілі «Додж», не чекаючи на
спеціальні піскові шостиколесні «Рено-Сагара». Йому не дозволя-
ють спочатку цього, доводять абсурдність такого проєкту: автомобі-
лям ніде буде поповнювати запаси бензину, а закласти проміжні
станції — це задорого коштуватиме. Коли навантажувати на автомо-
біль, крім усього потрібного, ще десятиденний запас бензину — ма-
шина не поїде. Тоді Гата звертається до Монголтрансу з одчайдушним
проєктом: замість верблюжого транспорту запровадити в Гобі, Ша-
бартай-Гобі, Янси, Монгольському Алтаї автомобільний, шістьро
швидший транспорт. Доджі витримають потрібне навантаження понад
норму — доводить він. Більша частина пустель — кам'яниста, без піску,
машина почуватиме себе там, як на гудронованому треку.

З нього глузують. Тоді він ставить питання інакше: посилаючись
на свої заслуги в монгольській революції, він вимагає, щоб йому
подарували «Доджа» на експерименти. Зворушені монголи, колишні
салдати з одного з ним загону, тепер керівники республіки, — здобу-
вають йому авто, дають якісь сміховинні доручення — з тим, щоб
вони не правили йому за остаточну вимогу дістатися того чи того
небезпечного пункту. Гата вирушає в подорож на південь і поверта-
ється щось на дванадцятий день, не лише виконавши всі доручення,
але й привізши з далеких золотих розроблень листування й заплом-
бовані шкуратяні лантушки з золотом, які прибували до столиці
здебільшого наприкінці другого місяця після того, як їх відправлено
з району розроблень.

Його тріумфальний поворот нагадував в'їзд переможця в за-
войовану столицю. Найкращі дівчата самі кинулися йому на шию,
і під моменти душевного зворушення, здебільшого на підпитку,
Гата любив говорити: «Ця слава мені докучає, о, заберіть її від мене!»

Від часу, як Гата любив висловлюватись, «мого нашествія на Мон-
голію», він став родоначальником усіх шоферів-гобійців, що один по
одному склали на тепер цілий кадр. Той «Додж», яким Гата зробив
свій перший славетний рейс, і до сьогодні працює для експедицій по
пустелях. Гата остаточно зарозумівся і виїжджає тепер лише
в далекі й небезпечні рейси, увесь вільний час використовуючи на
гаражні плітки, пиття пива в Монценкоопівському ресторані і на
нудьгу. Він відчуває себе занадто уславленим, щоб знизитися до
буденних людей, що з таким респектом супроводять його поглядами,
коли він іде вулицею в панамі з рижової соломи, вінегретових кольо-
рів коверкотовому костюмі, при тім штани засмальцьовані мазутом —
озвіка чисто запорізького, коли згадати запорожця з Січі в «Тарасі
Бульбі», презирства до усяких дрібниць життя.

Коли стало питання про зміну шанхай-ульської експедиції, Гата
прийшов до Мінздоров'я на нараду без запрошення й одразу по-

втавив справу так, що всі зрозуміли — лише він має право на шофера в цій експедиції. Ні — не шофера: сухопутного адмірала.

Копія списку речей, взятих в експедицію

Три мисливські рушниці.

Три військові рушниці.

Майхан (намет).

Десять пудів бензини.

Борошно на 3 чоловіка × 200 днів.

Десять тисяч цигарок.

Шоколада, консерви тою ж пропорцією.

Шість хутряних лантухів до спання.

Зимовий і літній скарб двох членів шанхай-ульської експедиції.

Повний комплект матеріалів і інструментів для середнього ремонту автомобіля.

Чотири запасні колеса, двадцять камер, шість покрівців.

Бібліотека.

Запас ліків для роботи невеличкої амбулаторії протягом 6 місяців.

Баки на воду.

Тощо, тощо, зокрема — фотолабораторія».

Усе це, плюс сім пасажирів (шофер, лікар, фельдшерка, начекспедиції, письменник і журналіст) — вмістилося в одному чотиримісцевому Доджі. Зроблено це було так: усі речі складено на дно машини, звільнене від сидів. Машину закладено до бортів.

На підніжках мотуззям поприв'язувано баки з водою, бензиною, ящики з їжею, потрібною на годування протягом усієї експедиції. Поруч шофера сів начекспедиції тов. К., що вважав за свій обов'язок, після нещастя з Озеровим, поїхати персонально в цю важку подорож. Що йому ні з ким було лишити сина, то він взяв його з собою, і протягом усіх дальших днів тримав на колінах.

Чотири останні учасники подорожі розляглися, притиснувшись один до одного, на речах і трималися за вузли. В такому вигляді Додж Гати вирушив з двору експедиції в напрямі на південь.

Черкаючи боками автомобіля об протилежні паркани вулички монгольського кварталу, авто наблизився до базару, бо треба було купити консервні окуляри, вазеліну і дерев'яні хінські тарілочки для подорожі.

Оптимістично настроєний тов. К. пояснював журналістам:

— У Шанхай-Улі європейці були всього тільки раз, здається. Це саме та група медробітників, що ми їх оце забираємо. Отже ви побачите такі речі, яких ніхто не бачив після Марка Поло. А що ми їдемо, керуючись виключно компасом і сонцем та ще Гатиною інтуїцією, то в дорозі безперечно поблукаємо. Я так розумію: для вас ще цікавіше потрапити до зовсім невивчених місцевостей.

Гата сидів за правилом: мовчазний, присадкуватий і виснажений хлопець: в ньому було дуже мало від татарина і дуже багато від шофера. Зіниці його втратили будь-який колір — він давно прогледів їх-

вишукуючи шляхів, шкіра на обличчі була темна на щоках і світла біля очей: тут її захищали автомобільні окуляри. Він ще не знав, який нарід везе з собою і через це на всякий випадок прибрав вигляду людини, що змушена розмінюватись на дрібниці.

Коли експедиція купувала на базарі потрібні речі, Гата крутив у руках клаптик паперу з накиданим на ньому орієнтовним пляном подорожі.

Гата покрутив у руках плян, потім зробив з напірця стрілку і пустив її на землю

— Ідіотський плян, — сказав він. — Хай сам учений їде за таким пляном, як оцей. Я краще розпитуватимусь моїх друзів-кочівників, ніж за цим пляном їхати.

Авто наблизилося до річки Коли. Тут набрали води до баків і вирушили до першого гірського пасма — шукати перевалу. До перевалу було 120 кілометрів і авто витратило на цей шлях цілих вісім годин. А втім це був рекорд, поставлений шофером-чемпіоном на найкращій машині. Коли б не Гата за правилом, можливо цей шлях забрав би два дні.

Авто вирушило до першого гірського перевалу. Тут блукало досить довго авто першої експедиції. Блукало, бо їхали дорогою. Коли б її не було — можливо авто швидше дісталось б до потрібного пункту.

Коли позирнути на мапу Монголії, поставити циркуля на Улан-Батор і накреслити на південь півколо з радіусом на 600 км, то в межах цього півкола буде лише два містечка — Саїр-Усу на півдні і Саїн-Ноїн на заході. На периферії півкола східніше буде містечко Уде. Це й усе, коли не брати до уваги кількох ставів з 1-2 будинків на лінії Улан-Батор — Пекін і нечисленних кочівників у межах усього півкола, яких припадає пересічно 10-15 чоловіка на 100 квадратних кілометрів; у пустелі це число зменшується до 5 — 7 чоловіка.

Отож не доводиться шукати тут якихось шляхів. Коли вони ще намічаються поблизу Улан-Батору, то це пояснюється усе ж таки більш-менш посиленням тут рухом на схід, південь і захід (Хайлар, Пекін, Кобдо).

Авто простувало тепер саме таким шляхом, вибитим верблужими караванами. Близькість пустелі почувалася вже тут, у сотні кілометрів від її початку. Єдина рослинність, куди тільки глянути, була цупка трава, напів з'їдена коняками. Куряви не було: земля занадто міцно утрамбована тут. Зате на обидва боки від коліс машини двома хвилями розліталися коники — було таке вражіння, ніби автомобіль розбризкує колесами цупкі зеленкуваті краплини.

Сонце виналило майже всю траву, рідкі паростки вже не прикривали всієї землі і в окремих місцях висхла земля тріскалася, як шкіра опеченої людини. Тут на височині 2 000 метрів над рівнем моря, земля підставила під соняшне проміння беззахисне гірське плято завбільшки з цілу Західну Європу.

В пастку пустелі вела довга жовта смуга — те, що в Монголії вважають за дорогу. Цю смугу вибили в землі верблуди і лише для

них мабуть ця дорога й була зручна. Авто з великим зусиллям проторював тут собі шлях. Він часто потрапляв у вибоїни, коли проїздив узбіччям, хилився так, що пасажирам доводилося перехилитися на вищий бік, щоб утримати авто в рівновазі. Коли дорога переривалася паростками степової трави, порослої купками — короб авта вигинався на всі боки, і в такі моменти Гата обертався назад і починав посміхатися, бачучи, як розгойдуються пасажирів.

Авто під'їхало до урвища. Гата застопоров машину і наказав пасажирам міцно триматися за мотуззя, позабирати ноги з бортів. Авто пірнуло в гори. Тут шляху не було. Не було й рівного місця, звідки можна було б скогитися вниз стрімголов. В долину вела вузька канавка, промита водою, звужена в кінці. Коли подивитися вниз, не можна собі уявити, щоб авто міг тут спуститися.

Коли машина всеж спустилася, журналіст записав у своєму бльо-ноті:

«Ми з'їхали там, де я боявся б спуститися пішки. Перша наша пригода — ми розбили фару, зачепившись за бік розколини. Авто нахилилося так, що прив'язані на бортах речі черкалися об землю. Зараз змога записати, бо автомобіль застряв у розколіні і від нього від'язують прикріплені до бортів ящики, щоб зменшити габарит. Щастя, що не розбили баків — було б багаго мороки їх залютовувати. Зараз наш шлях лежить долиною. Здаля видно обриси першого гірського пасма, хоч до нього ще кілометрів вісімдесят».

Коли автомобіль виїхав на рівнину, — почали з'являтися зустрічні мандрівники...

Перша зустріч відбулася з кур'ером, що наближався до столиці уртонними кіньми. Кур'ер лежав на гарбі, прикріпленій між двох коней. На передньому коні сидів вершник і поганяв його нагаєм. Кур'ер встиг лише піднести руку у відповідь на привітальні крики мандрівників — він заматдо поспішав для того, щоб зупинитися й поговорити з автомобілістами.

Зате інших стрічних вершників пощастило зупинити й розпитати про шлях. Вони показали, якого напрямку триматися, потім спитали, куди їде експедиція. Коли дізналися, що до Шанхай-Улли і має намір днів за десять повернутися — вони почали сміятися, ці два вершники, бо твердо знали: до Шанхай-Улли треба їхати місяць. Коли ж авто загуло й хутко зникло за обрієм — вони певно зава-галися в своєму переконанні, склавши його виключно з свого досві-ду — верхівців і погоничів верблюдів.

Це майже й усі стрічні в перший день мандрівки. Лише два рази, здаля обминаючи ніколи небачений автомобіль, повз проїздили табун-ники, ведучи за собою десятеро чи двадцяттеро зв'язаних коней на ярмарок. Коли обережний Гата кликав їх до себе, перевіряючи, чи вірний він узяв напрям, — вони здаля зупинялися, злазили з коней й несміливо підходили, усміхаючись, до авта, бо вперше бачили таку штуку.

— Дабан (перевал)? Певно отам, два уртони (70 км) на схід. За цигарку дякую. — Уй, товаришу, дозволя мені вчепитися за борт

твоєї гарби, провези мене кілька кроків, нехай я знатиму, що це за річ, оця гарба.

Авто виїхало на горбок. Гата зупинив машину і показав пасажирам униз: рівнина в два-три квадратні кілометри майже цілком вкрита була ковдрою з овечої вовни. Оведь було тут як піщинок у повній жмені. Бородаті цапи з довжелезними рогами, відзнаками влади, бігали навколо стада з виглядом заклопотаних адміністраторів,

— Отара раніше належала Заїн-Шабінському монастиреві, — пояснив Гата. — Тепер це держгосп Монголії. Напевне не скажу, скільки тут є худоби, коли не шкода часу, можете перерахувати, — задоволений з власного жарту, він повільно й голосно зареготався, симетрично розкладаючи до повітряних шухлядок тенорові й басові ноти свого голосу.

Зачувши його сміх і рев гудків, отара стривожилася. Вівці бігли до центру отари — згори це нагадувало десятки тисяч пальців, що їх стискають у жменю. Вівці стали нерухомим масивом, безсилою громадою, здатною лише підставити спину небезпеці й померти.

Авто презирливо чмигнуло бензиною і попростувало далі. Сонце стояло прямисінько над автом. І хоч як авто поривалося вперед — воно не могло втекти від цього мовчазного й сакраментального супутника. З кожним десятком кілометрів на південь і з кожною сотнею метрів над рівнем моря ставало все жахливіше їхати. Гата зупинив машину й наказав усім вимастити обличчя вазеліною і підняти ковнірі пальців.

— Одягніть консервні окуляри, — розпорядився він. — Інакше за два дні ви всі станете сліпими курчатами.

Шкіра обличчя сприймала вазеліну, як висушена земля сприймає воду. Тепер усе тіло захищене було оболонкою від повітря й сонця. Окуляри дозволяли широко розкривати очі, спостерігати навколишні краєвиди.

Сонце випалило тут усю рослинність. Заокруглені лінії гір, рівнини були зовсім без дерев, без усього того, що могло б ускладнити їхні обриси. Судільна геологія відкривалася з обох боків авта. Великий нівеліратор, — вода і вітер — старанно шліфували земну поверхню. Великий дезорганізатор — тектонічні підземні сили з глибини земної піднімали в пустелі чотири гірських пасма граніту. Під'їхавши до першого з них, авто зупинилося, і великий комбінатор шофер Гата почав обмірковувати — в якому напрямі йому шукати перевалу. Тим часом журналіст записав до свого блокноту:

«Мені ввижається зараз історія Гобійського плато, прискорена в сотні мільйонів разів: випнуті на земну поверхню гірські зморшки руйнуються водою й вітром. Вітри й дощі розкидують по пустелі гранітні уламки, гори розповзаються, лускають на шматки й сповзають униз у долину, камінний настіл дрібнішає, випікається сонцем, нівелюється — з тим, щоб знову постати горою під впливом нових підземних катастроф. На тлі цих катастроф — що означає екскурсія нашої експедиції? Гастролю нахабної молекули?!»

По тому в бльок - ноті намальовано кілька бісиків і вусатих пик, певно зафіксованих в хвилини роздумів. Після цього йде такий запис:

«Дуже багато означає. Тектоніка азійського суспільства вишпнула на земну поверхню народи, що почали руйнуватися водою виродження. Вітер визвольної революції зруйнував хінські стіни феодалного життєвого складу. Гори феодалізму лускають на шматки, сповзають вниз — по них їде вперед наш авто на зміну першій експедиції, що донесла таки до Шанхай - Улли по - братерськи розпростерті обійми радянського пролетаріату. Ми робимо швидше наші революційні кроки, ніж природа, що про її дурнуватість знали ще в старій Греччині. Треба бути шпеніглеріанцем, а не марксистом, щоб думати, ніби тектонічними темними силами зруйнуються ті нові процеси, що їх у пустелі розпочали три чоловіка радянського медперсоналу».

Написавши це, журналіст скочив на ноги і втрутився до загальної спірки про дальший маршрут.

Навколо автомобіля відбувалася ціла дискусія. Всі пасажери запевняли, що слід їхати на захід, куди веде дорога. Проїхавши кілометрів з сотню перед горами, там певно можна буде відшукати перевал і перескочити на той бік пасма. На сході — були переконані пасажери — нічого нема, адже видно, що на сході найвищі гори.

Гата слухав пасажирів мовчки, запропонував сідати й поїхав на схід. Начальник експедиції обернувся до решти подорожан і пояснив:

— Гаті здається, що перевал мусить бути на сході. Послухаємось його інтуїції. Можливо, ми навіть сьогодні знайдемо перевал і таким способом заощадимо днів зо два подорожі.

Авто від'їхало трохи від гір і посунуло рівнобіжно гірському пасмові. Нараз Гата зупинив машину й обернувся, задоволено усміхаючись, хоч мандрівники не бачили біля гір нічого надзвичайного.

— Дивіться, як нерівно лягає туман на цих горах, — пояснив Гата. Він лежить нібито окремими двома шматками. Факт — там перевал. А крім того — еге!

Гата показав на череду верблюдів, що в цей момент з'явилася на скелі. В череді було голів з тридцять, вони йшли один за одним величною ходою старих аристократів у тісних черевиках. З ними не було жадного супровідника.

— Це не караванні верблюди! — радісно заговорив Гата. — Це череда. Тут певно є колгосп, бо верблюдів багато. Колгосп користується їхнім молоком, м'ясом і вовною. Раз тут розташувався колгосп, значить поблизу перевал, інакше чого б вони тулились до гори. Їдьмо, ще сьогодні можливо ми переїдемо на той бік.

Але переїхати не пощастило. Авто вирушило просто на верблюдів, ті поволі розійшлися на дві групи, уступаючись перед автомобілем, скептично, крізь уявний льорнет, поглядаючи на мандрівників, вип'ятивши наперед довгу нижню губу.

«Верблюди непоправими скептики», записував журналіст до свого бльокноту. «Вони сприймають авто як пітерські аристократи революцію: шумить, бунтує? Дурниці! Виставити пару добреньких буранів — заспокоїться. Вони так і відійдуть у минуле — з закинutoю догори го-

ловою, з скептично випнутотою нижньою губою, з кроком таким велич-ним, немов у них на голові брильянтова корона або шклянка з водою. Вони перепускають нас повз себе мовчки, але з таким виглядом, наче власна достойність забороняє їм вигнати нас геть з їхнього царства. Ко-пі—ті зовсім інакше реагують на нашу появу: вони розбігаються панічно і лише біжать за автомобілем, прагнучи безрезультатно його перегнати. З цього звичайно нічого не виходить, але картина до смішного сим-волічна, і майбутні монгольські поети обов'язково писатимуть про це вірші, типу Єсенінського; «Бедный, бедный, смешной дуралей и куда и за чем он гонится? — разве не знает, что степных коней перегнала стальная конница!» тощо. На цьому запис припинено, бо автомобіль забуксував і зупинився. Гата скочив на землю і закричав:

— Швидше вилазьте! Загрузли! Треба рятувати авто!

Гірські дощі патьоками зливалися з гори до її підосви. Вони просочилися в підґрунтя. Сонце зверху підсушило розм'яклу землю, і не можна було розібрати, що під зрадливою висушеною оболон-кою м'яке болото.

Авто вгрузло трьома колесами в нього, коли Гата пускав мотор — з - під них виривалися лише каскади грязюки.

Треба було діяти негайно, інакше тут без допомоги верблюдів нічого не можна було б зробити, а демонструвати кочівникам поразку автомобіля Гата нізащо б не згодився.

Він хутко дістав з авта п'ять політ. Поклав їх біля переднього колеса, потім біля заднього. Домкратом він піднімав по черзі ко-жне колесо й підкладав під нього політ. За годину авто стояло на чотирьох політах. Тоді між цими політами він простелив брезент, сів на машину і виїхав назад по брезенту, як по сухому.

— Шоферські штучки! — засміявся журналіст.

Щасливо обминувши болота, експедиція під'їхала ближче до гори й зупинилися біля двох склепів під захистом гранітної скелі.

Місячний пейзаж відкрився перед очима. Гора, за якою певно був перевал, масив граніту, розкладалася, гора нагадувала жменю піску, де кожна окрема піщинка була завбільшки з трамвайний вагон. Окремі скелі тріснули, розщепилися на шари, лежали, мов гранітні цеглини приготовлені невідомо для якої будівлі. Природа вирувала у цьому безладному нагромадженні граніту, природа розкидала на боки одю купу стонюних піщинок. Здається досить впасти одній та-кій піщинці— вона роздавить геть усі будівлі монгольського колгоспу.

Назустріч автові з дверей склепів вискочило кілька собак, скаву-чачи й прагнучи жерти кожного, хто насмілиться вискочити з авта. Коли ж мандрівники насмілилися, собаки бодзко повтікали під стріхи — одвічна собача маніра.

Наступного дня журналіст записав у своєму блокноті:

«Біля цього скупчення гранітних уламків — два склепи й юрта, що з неї йшов дим. Ми підійшли з Гатою до юрти; він закричав по-мон-гольському.

— Гей, чи є тут хто?

— Ввійдіть сюди, нахорте! — почувся голос з юрти. — Ми з дружиною занадто слабі, щоб багато рухатися.

Гата підійняв повсть, що закривала прохід до юрти, і ми ввійшли.

Темрява й дим ударили нам в очі. Посеред юрти розкладене вогнище, на ньому розігрівався чай — звичайний кокчай моноголів: солоний, з верблюжачим молоком. Дим клубився вгору і виходив крізь одкинуту кошму. З другого боку, проти входу, два старі монголи: дід і баба сиділи на карачках, заставляючи своїми спинами куток з бурханчиками й буддами. Портрет Сузе-Батора, славетного революціонера, задимлений і пожовклий, був проте і в цій юрті, повішаний понад бурханами.

— Сайно! — сказав Гата, вхилившись монголам. — Як мають себе наші ласкаві господарі? Я оце з товаришем дозволив собі потурбувати ваш спокій.

— Сан-байно! — відповіла господарка. — Хороби і старість дошкучають нам. Ми вже нездатні, як то було, пасти худобу на рівнині. Щастя, що колгосп, узяв нас стерегти своє майно, коли б не колгосп, нас віддали б уже з'їсти собакам.

З цими словами вона дістала з ящика миску, обтерла її подолом спідниці й простягла нам. Гата витяг з кишені складну алюмінійну шклянку, почерпнув нею чаю і пояснив:

— Дякую за гостинність. Ми з товаришем зобов'язалися пити лише з цієї шкляночки — один лама говорив, що нам питво з неї надасть сили й любови до життя.

Це заспокоїло господарку, і вона поклала миску назад на долівку. Свідомий кочівницького етикету, Гата вів розмову далі, ніби забувши, що на дворі на нас чекає авто.

— Ми з чоловіком стережемо тут майно колгоспу. Наші всі помандрували з худобою на нові пасовиська, нас лишили тут. Чи багато в колгоспі худоби? Так, кілька тисяч овець, нам передали отари Шабінського монастиря. Ото добре — раніше арати-кочівники теж пасли цих овець, тільки вівці були князівські й ламівські. Лама говорив: мені життя байдуже, а вівці, бач, не були байдужі — якже це так? — Хо, арати нарешті зрозуміли: чому ми повинні пасти чужу худобу? — Хай це буде наша худоба. Тепер добре, тепер усьому колгоспові є що їсти, князі джахім-джахім зангулі (мало-мало знищені), оце й нам тепер добре жити — і старі здатні стерегти колгоспівське майно — коли б раніше, нас, таких старих, давно позносили б у «Долину смерті» помирати. Тепер добре. Попас худобу, зняв вовну — Монценкооп купить, дасть гроші. Купуй у нього чай, купуй гутули, купуй рушницю, купуй сіль і халати. А раніше — купували все в хінців набір, а ті надсилали прикажчиків, уй, многа, чоловіків шість! І живуть у тебе, а ти їх годуй, аж доки борг сплатиш. Хо, тепер краще, сахен-байна революціє!

Ми довідалися в них, де перевал і вийшли до авта. Там уже ставили намет, готуючись до ночівлі.

Помітивши це, Гата запротестував:

— Тут не можна ставити намета. У нас же рибні консерви Невже ви хочете посваритися з монголами? Для них же риба — свята. Краще під'їдемо он до тої калюжі поблизу колодязя. Зранку туди прилетить птиця, а може й антилопи з'являться, пополюємо.

Табір перемесено до колодязя. Зібрано паливо на вогнища, — кизяк-аргал.

Увечері Гага вийшов з майхану «подати голос» звичаєм мандрівників, тобто постріляти в повітря з рушниці. Коли хтось є близько табору — хунгузи, наприклад, вони повинні знати, що в таборі є зброя. Гага стрелив у повітря.

— Не злякати б наших колгоспівців, — подумав він. Хо, і в пустелі колективізація. Добре, біс його візьми!

Він стрелив ще раз. З срібних гір, освітлених жовтим місячним світлом, знялися два злякані орли. Здавалося — два птеродактілі кружляють серед цих сірих гранітних зазубнів.

Гага стрелив ще раз і посміхнувся.

— Тоже мені археологія. Ні, колгосп — это вещь!

Уривок з щоденника журналіста.

«Що таке Гобі? От уже два дні ми їдемо пустелею і потроху я починаю розуміти суть Гобі. Насамперед, що таке пустеля? Це місце, де пусто, тобто по-нашому — порожньо. Ми проїжджаємо стокілометрові відстані і лише антилопи й ховрахи розбігаються від автомобіля на всі боки. Жадної людини, висхлі колодязі, лише зрідка наповнені гнилою водою — це єдине, що свідчить тут про людину. Центральна Гобі — це місцевість зовсім без рослинності. Ми натрапили лише одне дерево — воно стирчало сухе в цьому царстві ріни й спеки. Втрамбований рівню майданчик на зразок автомобільного треку, завбільшки з чотири України — оце центральна Гобі. Шофер може керувати автом, закривши очі, бо позаду авта залишаються відпрацьовані сотні кілометрів рівного треку. Сліпий може керувати тут машиною — хібащо на десятому десяткові кілометрів вона влхнеться радіатором у якесь гірське пасмо або звалиться у випадкове провалля.

Ми їдемо з величезною швидкістю. Двадятикілометрові влогвини ми проїжджаємо в 15 хвилин. З мотора знято глушники — треба заощаджувати бензину, хоч за ці дні ми не втратили ще й восьмої його частини, проїхавши приблизно третину шляху. Але Гага збіса обережний. Він нізащо не хоче осоромитись, залишитись без бензини на посміховисько кочівникам, і воліє краще привезти до Улан-Батору повну запасну бочку. Своє звання чемпіона пустелі він заробив надто впертою роботою, щоб позбутися його через неощадне видаткування бензини.

Увільнений від глушника мотор реве і під ті моменти, коли ми засипаємо втомлені подорожжю, коли наші ноги підкидає догори, ми чуємо, як реве мотор, долаючи чергову гору. Автомобіль обернувся на таяк, він гойдається на горбах, як моторний човен на хвилях Гочкінського озера, де торік я ледве не зробив свого оста-

нього в житті рейсу. Додж бере штурмом ховрашині ями, небезпечні не тільки для коней, що ламають у них собі ноги. Часто авто проробляє круті ривки вбік — це означає, що в останню секунду Гата помітив ямку і обминає її, бо від цих ямок ламаються полувіски. Додж штурмує барикади ріні, випадково тільки не чепляючись за горбки картером — чи може це Гата навчився перестрибувати горбки? Додж уміє бо удержувати рівновагу на двох колесах, уміє перестрибувати канавки з водою. Гата вимуштрував його не гірше, ніж Дуров свого слона. Мені здається іноді, що це не Гата на Доджі, — це машинізований кентавр на сто мітологічних сил — так машина слухається свого водія.

Коли ми беремо швидкість понад 70 кілометрів на годину і земля навколо прибирає вигляду зрушеного негатива, коли нахилиєш голову вниз, стискуєш губи (рота не можна тримати розтуленим, — інакше губи вкриє пропасниця) і лобом пробиваєш, немов набивачем, повітря — тоді я починаю думати над романтикою подорожі.

По тому йде цитата з Свена Гедіна:

«Ми всі були такі стомлені й виснажені спрагою, що пройшли тільки два з половиною кілометри»...

«Коли ми пройшли 20 кілометрів, Чонг-Кара, великий чорний верблюд, відмовився йти далі»...

«Я йшов цілий день пішки — подекуди через те, що шкодував свого чудового Богра, подекуди й тому, щоб підбадьорити людей»...

І приписка, вже від журналіста:

«Бідний Гедіне! Я певен того, що тепер ви самі смієтеся з ваших минулих страждань. Як же ж: тепер замість верблюдів ви їхати-мете пустелею на авті «Додж» або «Рено-Сагара», в разі ваш шлях лежатиме через піски. Там, де ви бідалися сорок днів, авто зробить чисто й акуратно свою роботу за тиждень. Ті обрії, що відкривалися перед вами і змінювалися лише на третій день мандрівки, ми долаємо за годину — дві. «Невивчені далі» в нашому розпорядженні, небосхил ми можемо руками помацати».

На цьому запис уривається, через увесь бльокнот ідуть таких кілька слів:

«Ой, вода витекла! Свене Гедін, що робити в такому випадку? Невже ми загинули?»

На ранок після першої ночівлі, коли змотували майхан, до табору підійшла постать збирача аргалу. Зобатий, типовий виснажений хоробою мешканець гірської місцевості, мав за спиною сплетеного коша, уже наполовину з сухим кизяком. У руках він тримав тризуб і підбирав ним кизяк, кидаючи його в кіш. Тихо підійшовши до табору, він хапав з землі папірці, клав їх собі у рот, жував, бо ніколи перед тим не бачив паперу, і випльовував геть з гримасами — смак паперу був йому не до вподоби. Нарешті він попросив грошей. Коли йому дали мідні копійки — мунгу, він відкинув їх геть, бо бачив у своєму житті лише срібні палички-лани, а нова монгольська

монета, вже від кількох років запроваджена в країні, досі була йому невідома.

Коли загуркотів автомобіль, він упав на землю і лежав серед розсипаного аргалу нерухомо, підставивши спину ударам, — цей нещасний, звівчений голодним, звірячим животінням у гірській місцевості.

Шлях до гірського пасма, за яким починалася Гобі, зробили швидко, бо експедиції пощастило натрапити сліди якогось авта, відбиті в ріні, — хоч, як сказав Гата, авто проїжджало тут не пізніше, ніж два місяці тому. За цей час тут не було дощів і сліди авта збереглися непорушні.

Гірське сідло, що за ним починалася пустеля, виділося здаля. Це був немовби хід до Колізею, де тисячі віків поспіль змагалися глядатори буранив, магнетних бур і снігових хуртовин. Авто хутко дісталось середини сідла і зупинилося біля молитовного кургану.

— Костів Ленін! — закричав начальник експедиції і скочив з авта.

Гіпсовий бюстик проводиря стояв непорушній на вершині кургану. Свіже каміння, яке звичаєм своїм клади монголи, проїздячи повз це місце — офіра пустелі — обережно покладено збоку, а біля статуетки хтось поклав шматок червоної матерії, приваливши каменем, щоб вітер не заніс до влоговини. На матерії хтось вивів хемічним олівцем монгольські гієрогліфи, і Гата, розібравши їх за півгодини, нерішуче сказав:

— Я не втнув як слід, але зміст приблизно такий: «Хай живе Ленін, володар пустелі» і підпис: «Гомбожаб, голова колгоспу, член ревпартії».

Інтернаціонал, коли його заспівала експедиція, дивно прозвучав у цьому царстві тиші й велетенських катастроф. Леніна знали і тут.

Як плавець в океан, кинувся авто в хвилі Гобі. Звідси починається найгостріша частина подорожі, бо в разі серйозного пошкодження автомобіля особливих надій якось викрутитися — не було.

Униз з сідловини вела стежка. Власне, це не була стежка: дивлячись уперед, можна було помітити, як на загальному тлі ріні, трохи пророслої цупкою травою, позначалася довга, трохи темніша смуга. Її проклали тут каравани, користаючи з цього сідла, як з перевалу. Невдовзі ця смуга губилася, далі їхати можна було лише за компасом. Гори залишилися на обрії. Тепер на всі боки просладалася рівнина, пряма і поземна, наче аеродром, лише без аероплянів.

— Куди ви тримаєте шлях, Гато? — спитав начекспедиції.

— А на ту ось біляву купу, — Гата показав на білу пляму за півкілометра від авта. — Так від трупа до трупа й їхатиму.

Білі плями — кістки людини й коня, загиблих у пустелі невідомо коли. Може їх забили колись хунгузи, ще тоді, як тут був торговельний рух на Калган — Пекін, а може загинув знеможений вершник від спраги, не при силах буди доїхати кільканадцять кілометрів до тамтого боку гірського пасма, де б його врятували старезні коменданти монгольського колгоспу...

Авто їхав далі, керуючись лише компасом, кістяками верблюдів і купками аргалу, що правили за сумні кілометрові стовпи в оточенні тиші, порожнечі, палючого соняшного проміння. Відтоді, як закрито монгольсько-хінський кордон, єдина торговельна лінія через Гобі на Калган закінчила своє існування і тепер майже ніщо не тривожить безглуздо-урочистої тиші Гобійського узгір'я.

Величезні гобійські ховрахи - тарбагани швидко, похлюиво й незграбно тікали до своїх нір, забачивши авто. На тарбаганів полюють у Гобі кочівники, очікуючи біля такої нори годинами, доки вилізе ховрах — щоб пустити в нього стрілу або кулю: за хутро, що йде на експорт, Монцеenkoop платить чималі гроші.

Нараз неподалеку авта з'явилася перша отара антилоп-дзеренів. Невеличкі, з короткими рогами, з білим черевом — єдиним, що відрізняло їх від жовтого тону пустелі — вони застигли на великій відстані від авта.

Їхня поява переполохала всю експедицію. Одразу забуто одноманітність подорожі, первісний інстинкт мисливця, посилений трилітніми магазинками, прокинувся в усіх подорожніх.

Забувши про компас, начекспедиції нервово вкладав об'їму в рушницю, наказуючи шоферові тримати курс на антилоп. Але Гата заперечив.

— Нічого подібного! Ви не знаєте дзеренів. Вони неодмінно мають перебігти шлях автомобілеві. Тоді найкраще поцілити в них або може ще й тоді, як вони зупиняться, перебігши шлях.

Він натиснув на гудок, і антилопи зірвалися з місця. Вони бігли тепер паралельно з автом, не відстаючи від нього й видираючись наперед, хоч спідометр і показував швидкість 70 км.

— Швидше, швидше! Треба зробити так, щоб вони змогли перебігти шлях лише в найменшій відстані від радіатора. — Три рушниці наготовлені вистрілити на дзеренів. Ті бігли тепер під кутом до автомобіля, поспішаючи, роблячи надзвичайно еластичні стрибки, приблизно втричі чи вчетверо більші за довжину їхнього тіла. Нарешті випередивши авто на кількадесят сажнів, вони стали до нього під простим кутом і, блискавично перебираючи ногами, бігли йому наперейми.

Три постріли пролунали майже разом. Два дзерени пробігло наперед, третій перекинувся кілька разів через голову і, зламавши собі шию, лишився на місці.

Коли його тельбушили, Гата дістав з розрізу кулю, подивився на її колір і, задоволено промимривши щось, відкинув геть. Це була куля з його вінчестеру. Інші дві рушниці пропуделяли.

Дзерени ще не раз об'являлися поперед авта. Перед кожною вловинкою мандрівники тримали рушниці напоготові, щоб стріляти сполоханих антилоп, бо вони часто в тих уголовинах паслися. Але й разу вже не пощастило попасти в цих надзвичайно в'юнких і швидких кіз, коли ті блискавично пробігали перед автом, старанно працюючи ногами, підкидаючи вгору білий зад і роблячи трисажневі стрибки з легкістю коників.

Авто їхав далі. Уже давно зникли за обрієм гори перевалу, авто залишився сам, беручи штурмом найрізноманітніші місцевості, горбки, сопки, яри й улоговини, що сумою своєю складали на перший погляд зовсім рівну поверхню Гобі. Але в порівнянні з її масштабами то були все мініатюрні нерівності, не більші, ніж зморшки на шкуринці цитрини, відчутні хіба лише комашинці, якою й був авто проти велетенських просторів Гобі.

На другій сотні кілометрів авто наблизилося до колодязя. В Гобі колодязі замінюють собою місто, базар, газету, оазу тощо.

Довга череда верблюдів стояла перед колодязем. Вони терпляче чекали, доки погоничі наллють води з колодязя в жолоб; коли авто підїхало до колодязя, передні верблюди злякано повтікали геть — експедиція в повному складі зворушена була до сліз, бачачи, як вони слухняно стали до задньої лави, не сперечаючись зовсім за втрачене переднє місце.

Колодязі в Гобі — річ відносна. Вони і існують, і не існують. Це залежить від дощів, що інколи таки бувають тут. Коли ішов дощ — у підґрунті є вода, і з колодязя можна дістати кілька відер гіркої, мутної і дуже холодної рідини. Якщо ж дощів немає — воді з'явितись нізвідки.

Монголи дуже бережуть воду. Про миття нею, звичайно, не може бути й мови. Більше того, самі кочівники майже не вживають води, п'ючи молоко верблюдів і овець або вбиваючи худобу і п'ючи її кров, коли колодязі всихають і води не можна дістати.

Кожен колодязь у пустелі має однаковий вигляд: він неглибокий, складений з каміння, збоку стоїть дерев'яний жолоб, воду дістають з колодязя цеберкою з кінської шкіри, прив'язаною до дрючка. Цеберка завжди дірява, навколо колодязя завжди бакори води, змішаної з верблюжачою сечею, що, до речі, просочується назад у колодязь.

Помітивши авто, кочівники продовжували наливати воду до жолоба, не подаючи жадних ознак здивовання: кочівник занадто поважає себе, щоб з чогось бути здивованим. Вони лише відповіли на привітання, коли Гата звернувся до них звичним «сайно».

Поки до баків набирали свіжої води, поки наливали радіатор, — монголи не втерпіли й обступили автомобіль. Сосиски запасних камер, почеплені біля захисного скла, збуджували особливу цікавість. Кочівники пробували зубами гуму — матеріял цей вони ще ніколи не бачили перед тим.

Біля журналіста зупинився цілий натовп. Справа в тім, що він мав 186 см. зросту — приблизно в півтора рази більше, ніж пересічний мешканець пустелі.

— Тимені! — нарешті здогадався один з монголів порівняти журналіста з верблюдом. На це порівняння вибухли реготом не так кочівники, як учасники експедиції, бо дуже любили іронізувати один над одним.

Журналіст сполотнів. Він відчув, що його скомпрометовано. За ту хвилину, що обмірковував своє становище, він мобілізував весь йому знайомий монгольський лексикон.

— Тарбаган! — викрутився він, порівнявши низенького кочівника з ховрахом. І під регіт всіх інших монголів, що висміювали свого товариша, він повернувся й пішов до колодязя пити воду.

Води набрано. Пасажири знову одягнули консервні окуляри. Один монгол, наблизившись на верблюді — розкішному кавалерійському мегарі, білому як аркуш паперу, — запропонував перегони. Це був очевидно якийсь недорозкуркулений князюк — коли судити по його верблюдові й шапці з малиновим оксамитовим верхом, отороченій соболеним хутром.

Гата охоче погодився на перегони, і верблюд швидко заниряв слідом за авто.

Природно мало б бути так, що авто хутко пережене верблюда — уява журналіста уже малювала йому принадливі картини символічного гатунку — пролетарський автомобіль переганяє князівського експоната з папоптикуму. Але сталося зовсім інакше: на першому ж кілометрові автові пробило камеру. Довелось зупинитись, знімати колесо, похідним вулканізатором вулканізуюти камеру.

Монгол сів поблизу авто — спочатку тихенько, а далі голосніше зятагнув незрозумілу слухачам пісеньку. Вони бачили лише, що з кожним словом обличчя Гаті чимраз більше червонішало.

Закіячивши ремонт, напompувавши шину, Гата швидко запросив усіх сідати. Він натиснув на акселератора, дав газ, і авто з величезною швидкістю побігло вперед. Коли князюк залишився десь далеко позаду, Гата зменшив хід, обернувся і сказав:

— Ви знаєте, що він співав? Він склав пісню, що ми всі дурні, і авто наше нікуди не годиться супроти його тимена. Коли б ми оде не перегнали його тепер, він розніс би свою пісню по всіх усядах, а я не маю права припустити такої компромітації автотранспорту. На зворотньому шляху кочівники почали б її, цієї пісні, співати ледве забачивши наше авто. Ви не знаєте, до чого всі новини швидко розходяться по пустелі — адже кочівникові зовсім не важко проїхати 300 кілометрів до найближчої юрти, щоб розповісти про таку сенсацію, як переможні перегони з автомобілем.

Гобійський вітер дзизчав у вухах подорожанам, гобійський вітер, сердитий і безнастанний, що змітає щодня з рівної поверхні пустелі всю пилкуку й пісок, щоб назавтра наместі нові піскові хвилі звідкись з піскових нагромаджень західньої Гоби.

Вітер свистить на різні тони — у піснях гобійських кочівників, що їх вони охоче насвистують, можна почути цей вітер — естетизований і аранжований відповідно до приписів монгольського мистецтва.

Невдовзі зголоднілі мандрівники забачили юрту з прив'язаними біля неї верблюдами. Біля верблюдів бігали верблюжата. — Тут має бути верблюжаче молоко, — сказав Гата, і, фігурально висловлюючись, — почав пускати слину на підлогу.

З кошими, що закривала вхід до юрти, вискочили насамперед два чорні монгольські собаки. Минуло досить часу перше, ніж пощастило відігнати їх геть від авта. Дальшим клопотом було прикріпити назад до дерев'яних кілків коней і верблюдів, що в паніці позривалися з

припон. Минуло з півгодини, і аж тоді мандрівникам пощастило ввійти до юрти.

Посередині, як і в усякій юрті, горіло багаття, але воно не задимлювало всієї юрти; на землі покладені дошки. На божниці стояло чимало бурханів, крім того на кошмах лежала стара хора баба.

Слово дістає бльокнот журналіста:

«Ми посідали на кошмах. Нам запропонували верблужаче молоко — його ми на всякий случай добре погріли — сир і кислі верблужачі вершки. Лікар сказав: «Спробуйте, чудова річ, до тогож сифілітичні спірохети здебільшого гинуть у кислому середовищі». Ми з'їли і випили запропоноване і вкінці відчули потребу розбалакатися з нашими хазяями. Зважаючи на погане знання мови, ми вирішили проспівати їм кілька пісень. Почали з «Інтернаціоналу» і Гага пояснив що це «урус Интернаснал». Монголи одразу споважніли, коли звуки всесвітнього гімну залунали в стінах юрти. Прослухавши нас, монголи заспівали «монгол интернаснал» на мотив, одмінний од нашого із словами місцевого значіння. Я розібрав звідти лише кілька речень, примірно такого змісту. «Ми великий нарід трудящих, ми скинули хінських загарбників, власних князів, наш керівник Сухе-Батор і наші міста Улан-Батор, Цедерлік — це вогнище бідняцької революції». Тоді я зрозумів, що монголів не здивували б і словами Інтернаціоналу.

Вони проспівали нам ще кілька своїх пісень і ми вже лагодилися їхати далі».

Ще два дні проминуло в мандрівці розпеченою гобійською рінню. Авто тримав курс на південь, все ближче і ближче до Шанхай-Ули. Гага знав напевне одне: Шанхай-Ула має бути щось у сотні кілометрів від Червоних гір, названих так через червоний колір глини, що лягла дими горами. Він прямував на південь, сподіваючись відшукати кінєць - кінцем Червоні гори і місто в сотні кілометрах від них — зрештою це не повинно бути так уже тяжко.

З кожним кілометром на південь усе палючіше ставало сонце. Було важко дихати і на зупинках усі кидалися на землю, розриваючи її руками і прикладаючи холодний пісок до обпалених скронь. Журналіст переживав усі пригоди, що про них мріяв, читаючи дома книжки Стенлі, Свена Гедіна, Пржевальського. Зрештою, було дуже цікаво, і він компенсував тяжку обстанову свідомістю того, що має нові спостереження.

Коли втомлені пасажери засинали в авті, їх нещадно будили, попереджаючи, що спати на сонці — смерті подібно.

Нарешті одного дня мандрівники побачили міражі. Велике розчарування чекало на них, підготованих бачити в пустелі великі оази, сади й озера. Слід сподіватися, що удосконалене телебачення функціонуватиме набагато краще, ніж та халтура, що її звуть міражем.

Міраж — це річ така: на трикілометровій відстані від авта об'являється в згортках земної кори блакитна смуга, ніби смуга води.

Найкраще устаткований міраж спроможний крім того подати ще одне або два дерева. Вищих зразків міражна техніка Гобі покищо не дійшла. Дивитися тут особливо нема на що, тим паче, що ближчому розглядові, а особливо мацанняю пальцями, міражі не піддаються. Безнадійна кустарщина.

Балачки про те, що міражі ввижаються лише мандрівникам, коли вони кілька днів не бачать води — належать до мисливських оповідань. Вірити їм можна лише доти, аж найвищий норвезьких сардин, мисливської ковбаси, шоколадних цукерок і випиши турецької кави з згущеним молоком — сядеш на авто і поїдеш далі, відчуваючи, що дуже сито найвся: в такому стані можна побачити рівнісінько стільки міражів найкращого гатунку, скільки захочеш.

Вітер змінив курс і задував тепер у спину експедиції. Це було подекуди добре: авто міг набирати більшої швидкості, — але разом з тим це було й дуже погано; вода щопівгодини закипала в радіаторі, доводилося зупинятися і ставити авто носом проти вітру, щоб понизити температуру води. Авто споживав води більше, ніж троє коней і від колодязя до колодязя ледве вистачало води в баках.

Гата смутнішав і вимагав, щоб подорожани напивалися з колодязів води до нестями і до потреби щопівгодини злизати з автомобіля. В дорозі ж він дивився на кожну випиту шклянку так, немов це пила його власну кров. Колодязів чимраз меншало, менше й людей купчилося круг них.

Біля одного колодязя експедиція зустріла кочівників, що поїла череду верблюдів. Журналіст тут же згадав роман Досвітнього «Гюлле», де розписано хінську турчанку, географічну сусідку гобійки, так, немов це вишукана гурія в уяві П'єра Лоті. Так її, цю гобійку, і назвали Гюлле.

Але ж, сприйнята реальними очима, Гюлле виглядала зовсім не так, як у романі Досвітнього:

«Заплетені чорні коси звисали з пліч на груди і шовковими темними смугами лежали на червоній керсетці, з-під якої вибивалась біла мережана сорочка... Оксамитова різнобарвна запаска обхоплювала її стан... В цім чарівнім убранні, що нагадувало українську ромаштику жіночих убрань, стояла красуня. Смугляве обличчя з правильними рисами грецьких богинь усміхалося чарівною посмішкою...»

— Що за чарівна краса! - вихопилось у чужинця.. і він теж дивився на неї, мов на вирізьблене диво, «феномен - краса природи». («Гюлле», стор. 15 - 16).

Гобійська Гюлле, поперше, зроду не милась; це пояснюється, правда, не любов'ю до бруду, а ошадним ставленням до води в умовах задушливої пустелі. Подруге, на Гюлле були здоровенні кавалерійські чоботи, ніс їй татуїрований зеленими візерунками, вона кремезна й жилава, дарма, що мама не більше як 20 років. Два передні зуби вибиті, за звичаєм вставляти в дірку круглий мундштук люльки з дунзою. Вона палила люльку і поїла тименів. Видно було, що цей «феномен - краса природи» в разі потреби може побити двох чи трьох найздоровіших кочівників.

Поки Гата наливав води до радіатора, експедиція на мигах розмовляла з Гюлле. Їй приесли одекольтону, налляли на руку. Гюлле спробувала пити його, але кінець-кінцем заспокоїлась на тому, що вимастила парфумами собі обличчя й коси.

Десь на п'ятому дні мандрівки, їдучи рівниною, Гата раптово зупинив машину і закричав:

— Гопля, ми живемо! Дивіться, он там бігає дрохва! Швидше злазьте з машини, ми зараз її підстрелимо. Буде смачний сніданок. Підходьте до дрохви зовсім близько, вона не тікатиме!

Справа в тому, що гобійці вважають птахів за святу річ. Вони ніколи не полюють на дрохв, не кажучи вже про рябчиків і іншу дрібноту. Таке ставлення в коремі зіснувало гобійську пернату фавну. Птахи майже зовсім не лякаються людей: мандрівники з цього користали кілька разів, заготовляючи собі на вечерю довірливих рябчиків і турпанів. Але дрохва трапилася вперше. Отож, шість рушниць наведені, а вона лише відходила далі од людей, не підіймаючись у повітря. Мисливці взяли її в коло. Першим стрелив начекспедиції.

— Чого ти у людей стріляєш, розсукин син! — визирівся у відстані двадцятьох метрів Гата: перший постріл потрапив не в дрохву, а в шофера. На щастя то був дрібного калібру шріт, і застряг він в згортках Гатиного комбінезону. Дрохва відчула, що люди наближаються до неї зовсім не з молитвами: вона піднеслася в повітря.

Мисливці неначе збожеволіли: гураганний вогонь трьох мисливських і трьох військових рушниць був скерований на дрохву. Цілі хмари шротинок і кулеметні черги куль летіли в напрямі до дрохви. В ній загрузло очевидно стільки олива, що їй важко було триматися в повітрі з таким балістом. Вона важко плюхнула на землю і категорично відмовилася пересуватися далі. До неї підбіг лікар і з бравнігга прострелив голову.

Дрохву обскубли, відірзали голову, випотрошили — разом у ній залишилося ще стільки бадьороности і любови до життя, що вона знайшла в собі досить моральної сили кілька разів конвульсійно подригати ногами. В її шлунку знайдено кількох напівперетравлених тарантулів і ящірку. Це було все, що їй могла запропонувати гобійська природа.

Надвечір мандрівники зупинилися біля кількох юрт, де, як сподівалися вони, можна було повечеряти.

Хазяї юрт, забачивши автомобіль, так злякалися, що не вилзли надвір, і Гаті довелося завітати до кожної з юрт, щоб персонально, добірною монгольською мовою, додаючи безліч найвишуканіших виразів, запевнити хазяїв, що автомобіль — не вовк, кусатись не буде.

Йому пощастило. Вже в другій юрті — всього було їх три — він звайшов піонера, в звичайному синьому халатику, але з зношеною вицвілою червоною хустинкою на шиї. Рік тому цей хлопець був у Саїр-Усу і там вступив до піонерів, дістав червону краватку і агітаційну брошуру. Читати він проте не вмів, як і все населення трьох юрт, брошура лежала біля бурханів, як невикритий скарб, але піонер одразу зрозумів, що авто експедиції — близький родич брошури.

Мандрівників почастивано знову верблюжачими вершками і солоним чаєм. Коли з'їли чергову пайку консервів, то запропонували хазяям паперового тугрика (карбованця). Ті потримали папірець у руках і поклали на підлогу, бо не знали, на що саме придатні гроші. Вони попросили дати їм натомість бляшанки з-під консервів і пробували бляху, бо теж ніколи в житті не бачили її. Справді, важко було знайти щось бляшане в цій юрті: кістяні бурхани, вовняча кошма з дерев'яною основою, скріпленою ремінцями, шиті гутули, глиняний і дерев'яний посуд — так, здається, найкорисніший дарунок природи — метал, може за винятком срібних шишечок на сідах, зовсім не був знайомий кочівникам.

Але найбільший успіх мало надзвичайне відкриття піонерове: він побачив у журналіста в роті шматочок золота, цілих вісім штук замість зубів. Несміливо піонер попросив пояснити, що то означає? Діставши пояснення, що ці шматочки замінюють собою вибиті зуби, він почав скликати до журналіста все населення трьох юрт. Кочівники хутко збіглися, ласі на всяку сенсацію в одноманітному оточенні пустелі. Вони навіть навели справжню паніку на журналіста, лаяючи його руками в рота і мадаючи зуби. Нарешті попросили, щоб журналіст покладав золотими щелепами, нехай вони самі бачать зуби в ділі. На велике задоволення всієї юрби журналіст кладав зубами, аж доки йому заболіли щелепи. Він стомився і здався на милість переможців.

Мандрівники були приблизно в самому серці Гобі, найдикішій і найглухішій частині цієї жахної пустелі.

— Як називається місцевість, де ви живете? — спитав журналіст кочівників і дістав відповідь: — Не знаємо.

— Як же так? Жити десь і не знати, як те місце називається? — Ця ситуація не вкладалася до журналістової свідомості, і він не знав, як собі зарадити.

— Ну добре, а назву Гобі або Шамо, ви чули? — Ні! — і журналіст помацав себе за лоба, переконуючись, що він не маячить. — Ну, гаразд, а про Монголію ви чули?

Тоді всі кочівники гордо відповіли, вказуючи на себе:

— Монгол! Монгол!

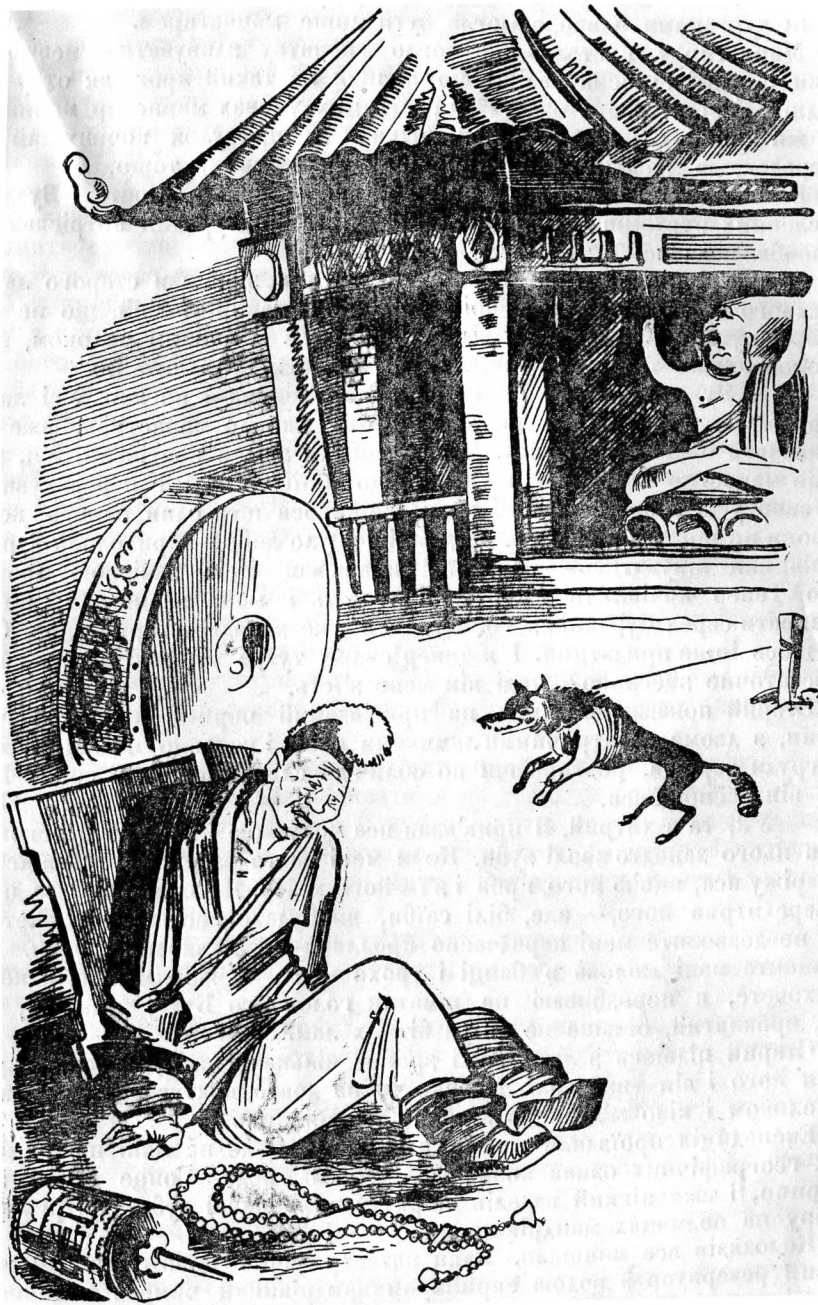
А піонер показав на журналіста і сказав:

— Урус! Совет урус. Сахен байна Ленін урус. Гарний руський Ленін.

Неспроможний на патетику журналіст обмежився тим, що схопив піонера на руки і поцілував його в обидві щоки, чим надзвичайно здивував піонера, бо той не знав, як і всі монголи, поцілунків.

Цей піонер — покищо перший і єдиний представник соціалізму в цьому глухому закутку, коли можна назвати закутком величезну територію Гобі. Піонер пройшов до авта ходом хазяїна, роздивився речі і автомобіль, Гата розповідав йому — немов відчитувався.

На прощання його покатали на авті, злізши з авта, він став гордий, немов приєднався до вищого знання техніки, недосяжного решті його земляків. Авторитет піонера надзвичайно зріс.

Голодна смерть в Гобійському дадані

Години за дві на сході Гата помітив білі бані якоїсь великої споруди. Розташована у влоговині велика будівля з багатьма молитовними курганами навколо могла бути лише монастирем.

Манастир у пустелі — це могло спочатку здивувати — невже ж таки справді сучасна релігія могла піти на такий крок, як от у голодній Гобі закласти оазу? — Адже в цих умовах монастир неминуче як житловий пункт, мусів би правити за притулок кочівникам, за осередок, де мусять бути скупчені лами-ремісники тощо.

Велика будівля монастиря була зовсім порожня. Постаті Будди і численних бурханів вкриті пилом, а молитовні кургани потріскались і пообвалювались.

В невеличкій хатинці поблизу монастиря знайшли старого ламу, висхлого і голодного, як Гобі. Старий був такий слабкий, що не міг майже рухатись. Коли йому відкрили банку з згущеним молоком, він, проковтнувши трохи молока, зміг відповідати на запитання.

— Чому нікого нема? Му байна, му байна — погано. Усі лами порозбіглися. Кочівники не заїжджають вже до монастиря, вже не привозять баранів і кумису. Навіть собаки звідси повтікали. Уй, раніше монастир мав стільки худоби, що її ніхто не міг перерахувати, а тепер усіх овець забрали і ламам лишилося їсти один одного, коли б вони не повтікали звідси. Уй, раніше було добре — приходили дурні-кочівники лікуватись — їм емчі випалював бісів залізною дротиною. Тепер кочівники вже не приходять і мене залишили самого помирати серед бурханів з голоду, бо я вже занадто старий, щоб був на щось інше придатний. І я тепер сиджу тут, і мій пес чекає, коли я остаточно знесилію — тоді він мене з'їсть.

Старий показав пальцем на прив'язаний чорний жмут собачої вовни, з двома електричними лампками очей, і голосно, на всі старезні груди заревів, розтираючи по обличчю сльози, слину й соплі. Нараз він заспокоївся.

— Уй, та я хитрий. Я прив'язав пса мотузкою — він не перегризе її, в нього занадто кволі зуби. Коли мені надто вже заманеться їсти, я заріжу пса, вип'ю його кров і з'їм його м'ясо. Я розумніший за пса, я перехитрив його, — але, білі саїби, ви будете настільки шляхетні, що не дозволите мені передчасно пролягати кров святого собаки. Ви залиште мені молока в банці і трохи м'яса. Я житиму ще, а коли ви хочете, я порозбиваю на шматки головного Будду в дадані, бо він, проклятий, більше не годує бідних лам.

Старий підвівся з лежанки і зробив кілька кроків, та сили зрадили його і він упав долі. Навряд чи на довго врятувала його банка з молоком і кіло м'яса, що лишили мандрівники.

Експедиція проїздила тепер тими місцями, де на мапі нема жадних географічних ознак колодязів, кочівель, води. Сонце пекло нестерпно, і вже ніякий вазелін не рятував набряклі губи й потріскану шкіру на обличчях мандрівників.

Колодязів все меншало. Баки катастрофічно порожніли і кожен новий резервуар з водою сприймали мандрівники чимраз з більшим ентузіазмом. Вони сиділи тепер на авті, ошаджуючи кожен рух,

сховавшись в одіж. Лише Гата, що працював найбільше за всіх, не втрачав енергії. Він схуд і шкіра йому потемніла. Він тримався як справжній степовий вовк — шофер-рекордсмен Монголтрансу.

Далі почалося найстрашніше.

Десь на восьмому дні мандрівки журналіст заснув. Йому снилися звичайно ріки, ручаї, озера, моря, водоспади, греблі — вода в усіх виглядах, починаючи від океана і кінчаючи краплинами, що спадають з рукомії.

Нараз журналіст прокинувся. Йому здалося, ніби він чує, як падають краплини. Ілюзія була така повна, що він скрикнув і примусив зупинити автомобіль. Позирнувши назад, він помітив, що за автом тягнеться довга темна смуга.

Тут прийшла череда скрикнути Гаті. Шофер схопився, підбіг до баку з водою, притороченого над заднім колесом, стрімголов відв'язав його, збохтнув і, вчувши, що там лишилося ще трохи води, підніс бак до радіатора, вилив усю воду туди і показав мандрівникам порожній бак.

— Я мусів у таких умовах розділити остачу води по кількох резервуарах! — сказав Гата, — тепер бак луснув і з нього витекло дві третини всієї нашої води. Я вилив усю воду до радіатора і тепер від авта залежить, чи ми видряпаємося звідси, чи ні.

Обличчя йому посіріло, і він дивився, як на колесі вискала, ясніючи, пляма розілятої рідини.

Нарешті він отямився, сів до правила й одразу став старим Гатою, людиною, фах якої — атака на пустелю.

— Да, — зідхнув журналіст. — Шкода що ми не верблюди, бо днів зо три-чотири ми задовольнялися б чаєм з власних шлункових соків.

Іхати тепер довелось куди повільніше, ніж до катастрофи. Ледве вода в радіаторі починала закипати, а на спеці це бувало дуже часто, Гата зупиняв машину, ставив її проти вітру і чекав, доки вода прохолоне. Він усе частіше дивився на термометр радіатора і хмурився, коли термометр показував все вищу температуру, а води ставало все менше.

Журналіст вирішив якось запобігти нещастю і під час одної зупинки щось прошепотів на вухо Гаті, стежачи, щоби фельдшерка не почула ні слова.

Ефект був надзвичайний. Гата подивився на нього і спитав:

— Який дурень тобі сказав, що таким способом можна наповнити радіатор?

— Нічого не дурень. Це я бачив у фільмі «Земля» видатного режисера Довженка. Отим способом, що я тобі сказав, там хлопці наповнюють радіатор трактора. Правда, вони перед тим на станції пиво пили.

— А скільки було хлопців?

— Чоловіка шість-вісім.

— Знаєш що? Ти мені не бреш, що отаке в кіно демонструють, бо у Фордзоні радіатор вміщує три з половиною відра води. Якщо

в тебе є відра два рідини — дайш, а краще не лізь, будь ласка, друже, з своїми дурними порадами до ділової людини.

Журналіст сів на місце, заспокоївшись на тому, що переадресував усі компліменти Гата на адресу режисера Довженка.

Солоний присмак у роті ставав чимраз нестерпніший. Здавалося, язик з скреготом чіпляється за висхле піднебіння. Лікар з Берліну вголос марив аперитивами і коктейлями.

— Скажіть, у вас єсть вода? Дайте пляшку вода! — звернувся журналіст до начальника експедиції, але всі зашипіли на нього так, що він зовсім злякався і замовк.

Нарешті Гата помітив біле каміння колодязя. Авто наблизився до нього і мандрівники почали уже досить реально уявляти собі чай, сиру і кип'ячену воду, що мають незабаром спожити. Даремно. Колодязь був зверху вкритий каменем, а коли каменя відкинули, в колодязі лежала лише шкурятяна цеберка. Колодязь висох і лише кісточки верблюдів біля нього показували, що не тільки автомобіль приплентувався внаслідок надії здобути рятівну рідину.

— Погана справа, — просипів Гата. — Якщо і далі вода википатиме в радіаторі таким темпом, доведеться зупинитись, вилляти рештки води з радіатора на питво і спробувати пішки дістатись до іншого колодязя: ще трохи винарує води — почнуть горіти хлипаки.

— Я, звичайно, не хочу сказати, що нам буде амба, але щось такого.

Він пустив мотор, і вдячні мандрівники поїхали геть від висхлого колодязя.

(Для повного ефекту читачам пропонується ще раз прочитати пункт четвертий першого розділу цієї повісті, де мова йде про страждання Свена Гедіна в пустелі Такла-Макан. Розвиток техніки не завжди рятує від біди).

Вечір приніс деяку полегкість. Авто дісталось ще до одного колодязя. Цей теж був закладений каменем, руки мандрівникам дрижали, коли вони зсували каміння, але в колодязі була вода.

— Не пити води! — наказав Гата, вибив кулаком з рук лікарських цеберку. — Я маю підозру щодо цієї води. Засвітить ліхтарика.

Два швейцарських «Люцифери», кишенькові ліхтарики-динами, освітлили дно колодязя. У воді лежав напіврозкладений набряклий собачий труп. Пахло ам'яком, сечею і тлінню.

— Я маю підозру, що цей колодязь отруєли хунгузи! — сказав Гата. — Та вже як там є, а ми матимемо тепер воду.

Він підійшов до авта, випустив воду з радіатора в цеберку і дав напиться усім гарячої води, змішаної з бензиною і мастилом. До радіатора він наляв води з колодязя.

— Ми залишимося ночувати тут, — заявив Гата. Хунгузів не мусть бути поблизу: їм нема чого робити біля отруєного колодязя. Проте вартуватимемо цілу ніч. Хто спатиме — спатиме з рушницею.

Вночі, коли журналіст вартував з рушницею, дослухаючись далекого скигління вовків, до нього підсів лікар з Берліну, що страждав

на безсоння в цих умовах, і довго та нудно почав розповідати про берлінські свої пригоди.

Закінчивши описувати нахт-льокалі з коротенькою венерологічною аналізою їхнього вміщеного, лікар з Берліну віддався печалі:

— Куди я тепер їду, що це за Шанхай-Улла така, що до неї доводиться таким способом добиратися? Мені стає моторошно, коли я подумаю, що півроку мусітиму прожити в такій місцевості, без зв'язку з зовнішнім світом.

Він схлипнув і пішов спати. Бідний, йому таки досить страшно було їхати до Шанхай-Улли. Коли пишуться ці рядки, він мабуть уже зник і не уявляє собі, як можна жити у великому місті. А тоді журналіст посміхався, чуючи вночі на варті зідхання серед тиші гобійського плято.

На ранок, допивши рештки води з бензиною мандрівники рушили на схід. Журналіст кувяв і йому приснився сон: перерізане кількома гірськими пасмами плято, з чергами верблюдів біля колодязя, з авто, що немов ножиці кромсає пустелю на частини. Уві сні він згадував також ріднини, що йому доводилось пити в Монголії: ямайський ром, шампанське Екстра - Дрей, молоко — козяче, верблюжаче, овече, коров'яче, кумис, воду: жовту, сіру, солодку, брудну, завжди солону, гірку, змішану з бензиною. Але це ще було не все.

Знову протягом цілого дня подорожани не знайшли ні одного колодязя. Надвечір вони таки надібали ще на один порожній. Верблюжачі сліди біля нього і ще невисхла вода, розіллята калюжами, свідчили про те, що тут недавно були люди. Голод, кажуть, не тітка. Спрага в такому разі — навіть не бідні родичі. Сім мандрівників пили бруд з калюж, затикаючи носа, щоб не так противно було.

Обминувши щасливо смугу піску, авто посунуло далі.

— Дивіться, кондори! — закричав Гага і радісно зареготався. — Вони не даремно тут, значить десь поблизу юрта, худоба.

Три велетенських кондори, що прилетіли сюди чи не з вершини Гімалаїв, сиділи на горбку і шматували конячий труп, їхні голі шиї і голови вкриті були кров'ю, розмірами вони нагадували збезножених струсів. Вони знялись у повітря, розпластавши велетенські крила, коли в них стрелили. Зневажаючи випадкову дрібницю — авто, вони нетерпляче кружили над трупом, не відлітаючи далеко, ждучи, коли дрібниця забереється геть і залишить їх докінчити свою справу.

Коли здала замаячила юрта, Гага зупинив авто і попередив:

— Тільки ніякої поквапливості. Ввійдемо туди так, немов нам зовсім не хочеться пити. Ні в якому разі не треба показувати, що ми страждаємо від спраги. Як хтось писне про воду, відшмагаю мотузкою. Я зовсім не хочу щоб потім гобійська суспільність розповідала, ніби в Гобі автомобілісти мруть від спраги, наче ті мухи.

Юрта, що до неї наблизилася авто, дечим відрізнялася від інших юрт. Насамперед просто від входу на землі простяглася мотузка. Подруге: всередині юрти хтось дзвонив у звоника і голосно молився.

— Погана ознака, — пояснив Гата. — В юрті хтось хорий і там сидить лама. Вони не продадуть нам ні літра кумису, бо з юрти хорого, за їхніми правилами, нічого не можна виносити.

Назустріч автові вийшла халхаска, господарка юрти, і старша дружина господаря, про що свідчила її зачіска: дві дерев'яні планки спущені вниз у формі двох рогів, обплутані волоссям з срібляними нитками знизу. Вона запросила гостей у юрту, поскаржившись на хоробу господаря.

— Тут моляться за нього великий лама-шабінар¹. Він каже, що є надія молитвою вигнати геть з мого чоловіка усіх злих духів. Горе мені велике з тою хоробою.

Вона зідхнула, відкинула кошму і ступила до юрти. Зачіска завжала їй пройти в дверцята, зачепилася за кошму. Халхаска притримала кошму ногою, руками повернула зачіску, так, що планки тепер були поперед її носа і за потилицею — так їй пощастило протиснути крізь дверцята свою голову. Вона була вже стара, ця халхаска.

— Сайно! — привітався Гата до господаря. Той не відповів. Він лежав на кошмі, вкритий повстю.

Берлінський лікар підійшов до хорого і відкинув повстину. Там лежала синьо-червона купа напівзогнилого м'яса. Мухи й таргани повзали по тілі зруйнованого господаря юрти.

Лама кинув молитися і підкреслено нервозно попросив лікаря не турбувати хорого.

— Не треба непокоїти злих духів, — сказав лама, — безперервними моліннями я вже добився того, що духи налякані шцент. Тепер треба ще трохи помолитися, — а коли Цамжаб і помре, то його тіло буде вільне від бісів.

Він схопив молитовну паличку, запалив її, потім поклав поперед себе і задзвонив срібними дзвониками, наспівуючи речитативом пісень і схилиючись долі.

— Що я можу зробити? — відповів лікар на запитливі погляди мандрівників. Хорий остаточно розкладається, третя стадія люесу, це зразу видно. Нічого не вдієш, але тримайте мене, бо я дуже хочу пити.

Доки господарка наливала в миску над вогнищем кумису, берлінець продовжував:

— Майте на увазі, що юрта сифілізована наскрізь. Треба добре проварити кумис, щоб загинули всі бактерії. Постражайте ще трохи, краще вже вийти звідси незараженими. Не давайте хазяям лізти до цигарниць руками — виймайте самі. Принесіть наш посуд. Ой, дивіться на халхаску!

Стара розмішувала великою ложкою кумис. Вона була немічна і не всі функції тіла могла стримувати за своїм бажанням: довга, дівка слини звисала їй з рота... просто до миски, де кип'ятився кумис для експедиції

¹ Лама з Заїн - Шабінського монастиря, найреакційнішого кубла багатих лам, що до останнього часу опирається революдії.

— Разве хочеш? — треба! — зфілософував Гата, але не дозволив нікому забрати з рук хазяйки її ложки. — Однаково все прокип'ятимо, а розмішувати питво це її невід'ємне право, і ми страшенно її обра-зимо, коли розмішуватимемо самі.

Він розпочав довгу розмову з господаркою, а решта чекала на кумис. Здається простіше було попросити води — але води не було. Верблюди й коні випили всю воду, — господарі пили молоко з тим, що, коли вони не переїдуть до іншого колодязя вчасно, забиватимуть худобу і питимуть її кров.

Лама з посмішкою дивився на мандрівників.

— От диваки! Найшли чого боятися — зарази. Хіба не все одно, хіба вже так страшно вкритися болячками і вмерти? Рано чи пізно, смерть однаково прийде. «Яка різниця» як кажуть в Одесі, «хамалге», як кажуть у Гобі.

Коли до баку наливали бензину, все населення юрти дивилося на цю процедуру. Лама вийшов теж і простежив за тим, щоб ніхто не палив цигарок поблизу. Хитрий шабінар, він багато бачив на своєму житті перш, ніж потрапити сюди, до цієї сифілізованої юрти. Він посміхнувся, коли його спитали, де Червоні гори — сказав, що до них три дні подорожі.

Шанхай - Улла лежить щось на дев'яносто кілометрів ще південіше, через те мандрівники трохи посмутніли. Але якийсь юнак — коли не ревсомодець, то кандидат на такого, зайшовши з другого боку авта, сказав Гаті:

«Він бреше, це три дні треба йти пішки, ви доїдете години за три».

Справді, години за три авто зупинилося перед урвищем. Це урвище виникло так раптово, що лише в останню мить Гата встиг загальмувати. Він зліз із свого місця, наказав переднім пасажирам вийти, заднім — лишитись на своєму місці, щоб не полегшити ваги задньої частини авта. Тоді і він з двома помічниками вчепився за задні колеса і відтяг авта далі на землю.

Авто стояло тепер над Червоними горами. Це були, власне, урвища, байраки, а не гори. Червона глина зсохлася і потріскалася, випалена сонцем, дзвінка, як цегла. Гори нагадували купи цегляного браку. Здавалося соняшні промінні загрузли лезами в цих горах, палячи все, немов сконцентровані в люлі. Вітер обляпав обличчя, крізь підшви земля палила шкуру. Так, очевидно, чують себе грішники в пеклі.

— Ну, товариші, — захлинаючись від хвилювання, сказав начекспедиції. — Завтра ми знатимемо, що з нашою першою експедицією. Мені це може коштувати партквитка, коли там щось негаразд. Покищо, поставімо отут майхан і переночуємо, бо вже пізно, бо почувати за двадцять кілометрів від Шанхай - Улли ганебніше, ніж у сотні кілометрів. Ставте намет.

Вночі, з головою залізши до спального лантуха, тремтячи від холоду, начекспедиції передумав певно усе своє життя: від того часу, коли він був на громадянській війні і аж до сьогоднішніх подій, коли він керує роботою санекспедиції в пустелі і так само відповідає

за свої вчинки партквитком, бо сьогоднішня його робота тут — продовження, один з варіантів роботи більшовика бійця, господарника, революціонера.

І коли авто, здолавши останні дев'яносто кілометрів, наступного ранку зупинився перед аркою з написом: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь! РСФСР. Санитарная экспедиция Наркомздрава» — він зліз з авта і реготався до нестями, витираючи з очей сльози задоволення.

«Гаразд, записував журналіст до бльоکنоту, коли ми підїхали до санпункту, кожен з нас відчував деякі своєрідні чуття. Припустімо, я фіксував усе, що робилось. Отже майже нічого не відчував, хіба спрагу і бажання якнайшвидше ознайомитися з містом Шанхай-Уллою.

Нач сміявся з радощів. Річ зрозуміла. Він страшенно турбувався за долю експедиції, протягом шістьох місяців видимо не раз кляв себе, що надумався упорядити в Шанхай-Уллі медичний пункт. Лікар обдивився навколо і ледве не заплакав, бо не побачив жадних ознак міста. Ні автобусів, ні нахт-льокалів, нічого подібного. Фельдшерка поставилася до Шанхай-Улли досить спокійно. Вона вже звикла до таких глухих місцевостей, і перспектива перебути тут півроку їй зовсім не лякала. Щождо Гати, то він одразу заходився поратися коло авта, і мені не було часу розглядіти, як він сприйняв факт своєї нової перемоги: без жадної серйозної аварії продертися крізь пустелю, без мапи, без води. Власне кажучи, він пам'ятав, очевидно, що йому треба зробити ще рейс назад. Тоді він став би ще раз рекордсменом: адже Озеров не спромігся доїхати назад і загинув, пошматований вовками. Отже, всі турботи його були спрямовані на автомобіль, бо з його допомогою він мусів поставити цей новий рекорд.

Була приблизно сьома година ранку, і експедиція доктора Ч. ще спала. Річ ясна, вона прокинулася повним складом, зачувши рев авта, тобто: лікар, фельдшерка і перекладач. Але минуло кілька хвилин перш, ніж ми побачили когось із складу експедиції, і я мав ще час зробити рекогносцировку.

Навколо пласко, як на площі. Лише площа ця була на кілька тисяч квадратних кілометрів. Червоні гори давно зникли за обрієм і лише в одному місці проста лінія землі кучерявилася горбками.

Пункт експедиції містився у кілометровій відстані від міста Шанхай-Улли. Саме місто сховане, очевидно, за горбками, бо тут видно було лише з 20 юрт і одну одноповерхову цегляну будівлю.

Крім згаданої вже арки з вивіскою експедиції, пункт складало п'ять юрт і цегляна клушя. Ділянка землі, відведена під пункт, частково обведена була колючим дротом. Там же, де дроту не вистачило, накидано півметровий земляний вал. Поблизу я встиг помітити колодязь, біля нього були ще дві юрти, і стара монголка, вийшовши з одної з них, набирала в цеберку води для верблюда.

Не минуло і двох хвилин від моменту нашої зупинки, як з дверей одної з юрт вибігла низенька присадкувата жінка. Це була фельдшерка, боса, в напівзастібнутому вбранні, але з бурштиновим

намистом на шиї. Очевидно, вона занадто поспішала, щоб застібнути сукню до кінця, але була занадто жінкою, щоб вийти до прибулих без усякої оздобы.

Вона посміхнулася найширшою посмішкою, яку я тільки бачив у своєму житті, привіталася до начекспедиції і заплакала. Крізь плач можна було розчуті слова: — Цілий місяць чекали... Ви повинні були прибути раніше. Тридцять днів, як один, ми дивимось на обрій... Аж до галюцинацій... — Заспокоївшись, вона пояснила, що за розрахунками ми повинні були прибути ще місяць тому, всі боялися, що їм доведеться лишитись тут безпорадними, без грошей і харчів: адже зміни, очевидно, не пощастило продертися крізь пустелю, і тепер треба чекати невідомо на чю допомогу. Вона пояснила, що доктор Ч. безперечно прокинувся, але чекає, доки начекспедиції завітає до нього перший. Костя, певно, спить, бо прибуття зміни не така вже істотна річ для нього, він однаково залишається тут ще на півроку.

— Доктор, — сказала вона, — певно здивує вас своєю поведінкою, але візьміть на увагу, що ми тут живемо втрьох в місті, де люди зовсім інших звичаїв. Ч. і раніше був мелюдимом, а тепер у нього здається не всі дома... — фельдшерка змизала плечима, видно було, що всі три пересварилися в цих умовах. Берлінський лікар пополотнів і стукнув щелепами від жаху.

— Хм. Це трохи дивно, що доктор Ч. очікує, щоб я перший прийшов до нього, — сказав нач. Він наблизився до юрти начальника пункту.

— Товаришу начальник, — сказав він, — ми приїхали, доброго здоров'я! Ми на вас чекаємо, виходьте.

— Я звик до того, що гості перші заходять до хазяїв, — почувся з юрти. — Доки я начальник пункту, я в праві чекати, що прибулі самі завітають до мене.

Нач подивився на нас, стукнув собі пальцем по лобі, а потім по дереву і ввійшов до юрти. Ми саме мали час попросити у фельдшерки напитися води, бо не пили вже з 15 годин, але вона, перш ніж дати нам води, попросила шматок хліба. Одержавши, вона смакувала так, як на урочистих обідах смакують експериментальні страви з сої.

— Ми вже півроку не їли хліба, — сказала вона, — пекти його ніде, а кухар-хінець уміє пекти лише оладки. Наші харчі з'їдені понад два місяці тому, і відтоді ми годувалися виключно оладками, баранами і овечим молоком. Будь ласка, допоможіть сьогодні зробити обід, де не буде жадної із цих страв.

Вона розпитувала нас про останні політичні новини. Наприкінці літа 1930 року вона нічого не знала про хвилю колективізації, про правий ухил тощо. Багатьох подій просто не розуміла. Про «запоморочення від успіхів», приміром, їй довелося дуже довго розповідати перш, ніж вона щось втямила.

— Ми шість місяців не читали газет і листів. Коли б розпочалась нова світова війна, ми і цього б не знали. Протягом місяця, чекаючи автомобіля, ми малювали собі які можна уявити найжахли-

віші пертурбації, — вела вона далі, — Тут бували надзвичайні речі. Ми витримували справжні бої з ламами, і доктор Ч. виявив надзвичайну політичну свідомість, дарма, що він тримається як дивак. Попереджаю, щоб ви, бува, не подумали про нього погано, коли особисто з ним познайомитесь.

Нарешті з юрти виліз перекладач Костя. Він дуже зрадив і одразу взявся допомагати Гаті ладнати мотор. Хінець - кухар лише поглянув на авто, вклонився нам і пішов на кухню.

В юрті доктора Ч. чулися дуже голосні суперечки. Нарешті звідти виліз начекспедиції і сказав:

— Щоб я так жив, він божевільний. Замість зрадити, він лається, що ми нібито спізнилися на місяць — вони чомусь вважали, що пробудуть у пустелі не шість, а п'ять місяців. Він зараз вийде — зачув, що з нами приїхала жінка і голиться. Вибачте, товаришко фельдшерко, але він каже, що заради вас нізащо б не поголився.

Фельдшерка знизала плечима і одвернулась.

— Він взагалі до жінок ставиться як до бидла. На диво жаклива персона.

Двері з юрти відчинилися і вийшов доктор Ч. На ньому були монгольські чоботи, сіра сорочка без краватки з розрізами по боках звисала йому до колін і була підперезана паском. Видно в Шанхай-Уллі справді не було для кого одягатись.

Доктор Ч. вклонився нам і підійшов вітатись. Насамперед до своєї зміни: лікаря, урочисто назвавши його «колегою» і до фельдшерки. Потиснувши руку фельдшерці і спитавши: «мадмуазель — комсомолка? О, вам певно багато буде тут роботи», — він галлятно стукнув півпудовими чобітьми, на жаль не на паркеті, а на піску Гобі, здійнявши невеличку куряву. Познайомившись з нами, він процидів крізь зуби: «Журналісти? Їздять собі тут, ви пожили б півроку у Шанхай-Уллі». Потім розпорядився, щоб нам дали приміщення у вільній юрті і пішов до себе, запросивши берлінського лікаря. Отже ми всі залишилися як дурні на вулиці.

— Що ж, покажіть нам місто Шанхай-Уллу! — попросили ми фельдшерку. — Воно очевидно за тими горбками?

— Яке місто? Оце ж воно все перед вами! — фельдшерка показала на кільканадцять юрт, що оточували бідну цегляну будівлю. — У цьому місті не більше як двісті мешканців, а та будівля — в'язниця. Це єдина цегляна будівля на сотні кілометрів у радіусі, і через те сюди звозять злочинців з усієї Гобі. Коли ви сподівалися побачити тут місто з вулицями і з будинками, то на вас чекає розчарування. Краще забирайтеся одразу ж додому.

Цей дотеп здався їй дуже смішний і вона навіть трохи поплакала. А берлінський лікар висунув голову з юрти доктора Ч. і остаточно зблід.

Нарешті ми всі трохи опам'яталися і подивились один на одного: ми всі мали жахливий вигляд — пісок тижневої давнини попристав до наших навазелієних облич. Неголені бороди робили нас подібними на Распутіна. Ми зробили в юрті лазню, голилися, милися і чистенькі,

як душі янголят, полягали спати. Треба було відпочити від важкої мандрівки. Я дістав ще у фельдшерки книжку «Мій гарем» Анатолія Каменського і заснув, прочитавши на сто п'ятому меридіані, як розкладалися люди на тридцять першому, десятком тисяч кілометрів і цілою історичною добою відрізани від мене».

На цьому закінчується запис у книжці журналіста.

Після цього в блокноті є окремі записи: «Доктор Ч. по шести місяцях перебування в Гобі щідить кожне слово як лайку. Він набув собі розширення серця, — тут щось три тисячі метрів над рівнем моря. Він боїться суспільства з стількох європейців, сидить у нашому товаристві, спустивши голову, дивиться в одну точку. Він не може спокійно слова сказати своїм фельдшерці і перекладачеві — зрозуміло, як вони набридли одне одному на протязі цих місяців».

«Споживча комуна».

«Боротьба з ламами. Замах на вбивство».

«Радгосп «Гігант» і меткість рук».

«Перше травня» тощо.

Кільканадцять сторінок блокноту заповнено стенографічним записом. В кінці запису є такі слова: «Це я нашвидку застенографував, підслухавши під юртою доктора Ч., як він відчитувався перед начекспедицією і своєю зміною».

Дуже дивне почуття залишив доктор Ч. у кожному з нового складу експедиції, коли з ним зазнайомилися.

На першій погляд навіть дивно було, що його надіслали керувати такою відповідальною роботою, як робота першої радянської експедиції в Гобі. Але фельдшерка не дала жадної риси до негативної характеристики Ч., обмежуючися лише зауваженням, що у нього зовсім неможливий характер. Коли ж до пункту прийшли перші монголи з міста, вони виявили таку любов до Ч., що аж дивно було дивитися.

Перші візитери були ревсомольці. Їх прийшло чоловіка 15 — хлопців і дівчат у синіх халатах — уніформі монгольського ревсомолу. Вони прийшли, взявшись за руки, і одразу сповнили територію пункту галасом і реготом. Коли вийшов до них Ч., він одразу втратив суворий вигляд і посміхнувся, а вони замовкли і шанобливо слухали його слова вітання. Вони взяли Ч. в коло і дружньо реготалися.

Він поляпав кількох хлопців по щоках, притиснув до грудей секретаря осередку, що припис йому прощальну грамоту шанхай-ульського ревсомолу.

От що було в тій грамоті:

«Докторові Ч. від влячного Ш.-У. осередку РСМ».

Докторе, радянська влада дуже добре зробила, що надіслала Вас до нас. Ви навчили нас городництву, розповіли про Радянський Союз, допомогли боротися з ламами. Ми будемо вас завжди пам'ятати, як

нашого вчителя. Коли ви будете відчитуватись у міністерстві й товаришеві Охтіну, повпредові, покажіть їм цю грамоту. Ми шкодуємо лише, що вам п'ятдесят років з гаком, інакше ми залишили б вас у себе в осередку». Грамоту підписали всі кільканадцять ревсомольців. Коли читали останнє речення, здійнявся цілий буран реготу. Найбільше сміявся сам Ч. Заспокоївшись, він погнав ревсомольців геть з пункту, пославшись на те, що зараз здаватиме пункт замісникові. Коли ревсомольці пішли, він покликав одного з них і показуючи на нього, пояснив: «Коли б не цей Балданчик, невідомо, чи був би я живий і чи існував би досі в Шанхай-Уллі медичний пункт. Тут було ціле заворушення, але Балдан заспокоїв нарід і виявив ламу, що підбурював шанхай-ульців проти пункту. Ламу вигнали з хошуну (округи), а Балдан мені тепер дорожчий за сина. Ну, йди, Балданчику, забирайся під три чорти, мій дорогий, ти заважатимеш мені тепер працювати. А ви, журналісти, не дивіться на мене, як на резервуар тем — я зовсім не зоб'язаний давати вам матеріял».

Журналіст продовжував покищо знайомитися з медичним пунктом. Амбулаторія була в великій юрті, за чекальнію перед нею правила ще одна юрта, менша.

Лише ця більша юрта допомагала журналістові орієнтуватися в частинах світу. Дивна річ: опинившись посеред невеличкого, всього на сотню квадратних сажнів дворика медпункту, — він розгублювався і за хвилину не знав уже — до якої юрти ввійти, з якої юрти вийшов. Пояснювалося це дуже просто: в умовах абсолютно рівного й одноманітного рівнокола не було на що орієнтуватись. У місті він звик знати правий і лівий боки вулиці, майдани тощо — тут нічого, крім стандартних юрт, взяти за визначальний пункт: не дивно, що в журналістовій уяві всі юрти переповзали з одного місця на друге, а арка з вивіскою щодня злазила на бік, як погано зав'язана краватка.

Слідом за візитою ревсомольців до пункту припленталась стара монголка з дитиною. Дитині кінь копитом страшенно побив обличчя.

Викликали Ч. Хотів піти новий лікар, але Ч. запротестував.

— Ні, колего. Ці дні я ще тут працюю і мушу сам лікувати хорих:

Рана на обличчі дитини була тим жакливіша, що монголка засипала її піском. Обмиваючи пісок з скривавленого обличчя, Ч. виговорював монголці: — От стара дурепа, скільки разів я читав вам лекції, пояснював, що час уже кинути йолопську звичку лікувати рани піском. Ти розумієш, від цього з дитиною може бути прямець, чорти заберуть його душу в пекло, коли ти це краще мітне (розумієш), ніж що таке прямець! — Дза, дза, емчі! — згоджувалась монголка, — ти краще за мене знаєш як слід лікувати, але я гадаю, що дитині не пошкодить, коли до твого лікування я додам ще й свого. — Вона довго вибачалася, доки Ч. змивав її ліки з обличчя дитини й накладав стерильну пов'язку. Закінчивши, Ч. урочисто сказав старій: — Ну, коли ти здереш її, то я остаточно переконаюсь, що ти божевільна й лікуватиму тебе розпеченим дротом, чуєш, стара?

Коли монголка пішла, він звернувся до журналіста й пояснив: — Ого дурні ці старі, як віслюки! Молодь — ту я всю перекутив на свій лад, а от з старими важче.

Він чогось подобришав і запросив журналіста до себе. В юрті у нього стояв тапчан, полицка з книжками, два ящики пристосовані: один під стіл для письма, другий — під буфет. На другому столі стояла привезена допіру банка з рибними консервами, наполовину з'їдена, цукерки, ковбаса й розпечатана пачка цигарок — усе привезене тепер. На тапчані лежав берлінський лікар животом униз. Коли до юрти ввійшли, він скочив на ноги, страшенно почервонівши. Журналіст зрозумів, що він дуже тяжко переживає нові умови свого життя й через це кілька хвилин роздивлявся бібліотеку Ч. Його вразило, що тут не було жадної книжки з белетристики: було багато медичних книжок, порадишків з сільського господарства, різного ремесла, підручники геології, географії, антропології, будівельної справи тощо. Нарешті — конституція СРСР, дві чи три книжки з політграмоти й XIX том Леніна — національне питання.

Запросивши журналіста до своєї юрти, Ч. одразу став знову непривітний і мовчазний. Він почав їсти рибу й заїдати цукерками, сухо пояснивши: «У мене ідіосинкразія: не можу їсти баранини й принципово не п'ю молока. Останні два місяці мусів голодувати, бо тут можна дістати лише баранину й молоко. Я втратив мінімум пуд живої ваги в цих умовах. В мене розширення серця — колего, вислухайте мене». Він стягнув з себе сорочку, і журналіст розкрив рота здивований: все тіло Ч. вкрите було слідами щеплення віспи. У такому вигляді Ч. нагадував ягуара.

— Чого витріщилися? — спитав той. — Нічого дивного тут нема. Лами наговорили монголам, ніби я вщеплюю їм отруту. Монголи відмовилися щепити собі віспу. Тоді я скликав раду з усім містом. Погодилися на тому, що я щепитиму собі віспу також. Одже мені довелося спочатку щепити віспу собі, а потім пацієнтові. Тепер я гарантований від віспи років на сімсот, — лише після того монголи зрозуміли, що лами їх обдурили.

Лікар вислухав серце Ч., потім примружив ліве око й пояснив Ч., що в нього величезне розширення серця і треба негайно забиратись геть з гірської місцевості, ще півроку він тут нізащо б не витримає.

— Я певен того, — сказав Ч. — Інакше, даю вам слово чести, я б не поїхав звідси. Тут я маю рівно сто вісімдесят друзів — я обчислюю так населення Шанхай - Уллі, без лам, та лам ми вже повиганяли звідси.

Над ящико - столом у нього висів герб СРСР — на ознаку того, що він є фактично представником Радянського Союзу в Шанхай - Уллі.

Розшифровуємо стенографічний запис журналіста:

«Увечері першого дня, коли вже всі спали, я виліз з юрти, переступивши через Гату. Втомлений денною роботою, він спав просто на підлозі, розкинувши ноги в подертих килимках. Він хрипів так,

що я кілька разів прокидався й злякано дивився в п'єтму. Нарешті він остаточно розвіяв мій сон, і я вирішив поблукати по пустелі. Зорі горіли так майже яскраво, як ліхтарі на вулицях великого міста. Велика Ведмедиця тут виглядала зовсім інакше, ніж у Європі; тобто я бачив її в зовсім новому ракурсі: вона стирчала, коли порівняти її з возом, голоблями вгору — тут я власне й зрозумів, як далеко я від Харкова.

В навколишніх юртах усі спали, лише в юрті Ч. світилося, чути було розмову. Я тихенько підліз до стінки юрти, витяг бльокнота й почав стенографувати. З-під кошми вибивалися жмути світла, і я бачив записане. Слово чести, я не робив би того, коли б не упертість Ч., що з якоїсь примхи не хотів дати мені жадного інтерв'ю про свій досвід у Монголії. Він аргументував тим, що весь зібраний матеріал має опублікувати років через двадцять у мемуарах, але ж хіба журналіст може всидіти спокійно, коли знає, що поблизу є такі словесні скарби? Як сказано: «Не я вкраду — другий вкраде, навіщо ж річ пропратиме?».

Перших хвилин двадцять не було нічого цікавого. Ч. здавав якісь шклянки, шприци Тарновського, літри сальварсану, лямпки, дзеркала, марлю, йод тощо. Він шелестів папером і показував записи. Далі передаю почуте:

Нач. — Дуже добре, товаришу Ч., я просто не розумію, як у такій глухій місцевості можна вести таку складну бухгалтерію.

Ч. (одразу спалахує, кричить): — А що, хіба ви дали мені діловода? Костя не розуміється на тому, а жінці я не міг довірити паперів! От я і мусів вивчати бухгалтерію, чорти її забері разом з керівниками, що навантажують венерологів діловодством! — Чути сміх нача, він, видимо, ляскає Ч. по плечі, той щось бурмотить, шарудить паперами, довго й нудно розповідає про сальдо, видатки й щось інше. Потім хвилин п'ять вони рахують гроші. Ч. примушує нача перерахувати все до останнього п'ятака. Все сходиться точно, нач. стверджує грошові й матеріальні книжки своїм підписом, берлінський лікар дає розписку в одержанні сум і матеріалів. Це все досить нудно і я вже збираюся тікати, розмисливши, що підслухувати неетично. Але нач каже:

— А тепер, товаришу, розкажіть, будь ласка, про роботу медпункту.

(Ага, це вже цікавіше! Записую).

— Що я вам розповідатиму? В місті двісті чоловіка населення. В умовах Гобі голодують. Усе місто хоре на побутовий сифіліс. Інколи нападають хунгузи. Були лами, ми їх вигнали. Тут потрібний навіть не лікар, а фельдшер, що вміє розпізнавати пранці й впоркувати сальварсан. Живемо дуже голодно. Все місто до мене приходить на впоркування. Ну і все.

(Ч. замовкає, кілька хвилин тиша. Потім говорить нач. З його голосу чути, що він говорить, підлабузнюючись до Ч., нагадає листа, надісланого йому з Барабо, одне слово, всіх заходів вживає, щоб примусити Ч. заговорити. Я ставлю заклад на те, що нач. кінєць-кінєцем зворушить старого дивака і виграю заклад).

Ч. — Ну, гаразд, я розповім вам про те, що в нас тут було. Тільки я вже давно не говорив так багато і через те боюсь втомитися. Отже я розповім лише кілька етапів з нашої роботи. Тільки, будь ласка, не розповідайте журналістам. Я зовсім не хочу, щоб вони потім у газетах порозписували чорт-зна-що.

(Гаразд, голубчику, можна й не розповідати, я тебе вже обкрутив круг пальця!).

Ч. — Отже, ми доїхали щось наприкінці другого тижня мандрівки. Приїжджаємо. Звертаємось до місцевої влади. Це — комендант в'язниці, він же голова хошунної управи, член народньої партії. Потім — учитель, голова місцевої філії Монценкоопу, інструкторка ревсомолу й усі. Ніхто не розуміє жадного слова ніякою мовою крім монгольської іноді, хінської. На щастя Костя мову знає непогано, отже якось там розмовляли. Дали нам цю ділянку землі. Питаю: як з хорими? Та нема, кажуть, хорих, усі здорові. Лише зрідка кого розіб'є параліч, ну, того лікують лами. Погано, кажуть, лікують — моляться, випікають параліч розпеченим дротом, хоч би ви нам, докторе, допомогли. Гаразд, допоможу.

— В разі потреби, кажуть, не сумнівайтесь, лам ми можемо у в'язницю посадити, поки ви нарід вилікуєте. — Бачите, вони гадали, що я можу паралітиків вилікувати за два дні. Ну, я пояснив їм, що європейська медицина — це не фокуси, і насамперед попросив допомогти мені обслідувати місцеве населення. Вони погодились і видали наказа, щоб усе населення прийшло на пункт.

Але вони помилились. Так помилились, що ледве місто Шанхай-Улла не зникло зовсім з землі.

Розумієте, ледве місцеві емчі й лами зачули про цей наказ, як розпочали величезну агітацію проти нього. Не знаю, що вже вони там говорили, а все населення було певно, ніби європейські емчі збираються різати монголів на смерть, в помсту за колишні наскоки Чингізхана. Одне слово, проти нас зчинився цілий похід. Першого дня до мене прийшли тільки голова округи, інструктор ревсомолу, вчитель і зав. Монценкоопу, та й то кооператор дрижав, як дуценьтко, коли я взяв у руку шприц витягти в нього краплину крові для реакції Васермана.

Усі ці мої пацієнти пішли від мене зовсім цілі. Але хоч як вони агітували серед населення за візиту до мене — ніхто не прийшов наступного дня, крім старшого лами, що дуже єхидно порозмовляв з Костею і вкрав у мене скальпеля. Коли ще по кількох днях учитель надумався привести до мене своїх учнів, зчинився цілий заколот. Уявіть собі, лама бігав по всьому місту з своїм скальпелем і запевняв монголів, що я збирався ним різати їх.

Монголи зібралися біля в'язниці, викликали голову хошуну і заявили, що вони знімаються з місця й тікають геть з Шанхай-Улли, в разі він настоюватиме на візиті до мене. Найупертіші почали вже змугувати юрти.

Одне слово, голова хошуну побоявся залишитись без міста й скасував свій наказ, але попередив, що незабаром має заснуватись тут

споживча комуна, і той, хто не пройде крізь мій пункт, не матиме права туди вступити.

Допомогли мені чотири речі: Костя з фельдшеркою, епідемія віспи, перелам ноги в одного кочівника і той випадок, коли одного монгола покусав вовк.

Костя швидко заприятелював з місцевою молоддю і майже весь час був поза пунктом. Я охоче відпускаю його туди, бо знав, що головна наша робота по суті не в пункті, а саме в місті. І фельдшерка по своїй бабській лінії заприятелювала з жінками, — правда, не з усіма, бо три чверти було під ламівським впливом. Одне слово, в наслідок їхніх знайомств я обслідував приблизно всю молодь і чверть усіх шанхай-удльських жінок. Це була вже велика перемога. Між іншим, я усім їм прищепив віспу — я вже здурю розповів про це журналістові. Робилося це привселюдно — юрта-амбуляторія була повна відвідувачів, і я обов'язково мусів з тієї самої ампулі щепити й собі.

(Тут Ч. на кілька хвилин замовк, чути було, як шарудить білизна. Він, очевидно, демонстрував своє тіло: з чого б інакше нач. і лікар охкали?).

Знову заговорив Ч.

— Лами страшенно знущалися з моїх щеплень, заявляли, що це чисте шахрайство. Коли ж у половини моїх пацієнтів віспа прищепилася і підвищилася температура — лами почали обвинувачувати мене в отруєнні монголів, дарма, що я теж щепив собі вакидну з тих самих ампуль.

Тоді через Костю, учителя і фельдшерку я розвинув цілу агітаційну кампанію. Тут повторилося те, що було в Англії, коли там вперше запроваджували щеплення. Молодь — частина вже була ревсомольцями — героїчно ходила по вулицях з підвищеною температурою й пишалася своїми пов'язками, немов це були ордени або краватки. За кілька днів усі вакциновані одужали й про щеплення забули.

Треба вам сказати, що лікуватись до мене все ж таки не ходили. Хібащо ревсомольці, але й тих мені великих зусиль коштувало привчити проходити курс лікування сальварсаном.

Наше вже таке лікарське нещастя, що хвороби, або нещасні випадки стають за стимул до нашого зближення з населенням. Одного разу отой Балдан, що ви його бачили, впав з коня й зламав собі ногу. Він був ревсомолець і через те на допомогу йому викликали не ламу, а мене. Проте, коли я прийшов туди, лама вже сидів біля хорого й молився. Поки я аналізував перелам — він сміявся з мене, як з дурня й уживав усіх заходів, щоб хорого віддали лікувати йому. Так, я забув вам сказати, що перелами вони здебільшого лікують ампутацією, через те лама уже гострив на підшві чобота ножа, а Балдан лежав блідий, як овеча вовна — не тільки від болю, але й від свідомости, що йому тепер залишилося хібащо вмерти. Він спитав мене: «Лікарю, ви можете вилікувати мені ногу?» «Ти дурний, юначе, звичайно можу!» відказав я. Тоді він кволим голосом наказав віднести його до пункту й знепритомнів, а лама засунув собі ножа за халяву з таким виглядом, немов уштрикнув його мені в живіт.

Одне слово, за місяць Балдан знову їздив на коні й увесь ревсом-мол голосно знущався з лами. Я ж зрозумів, що матиму з ним багато неприємностей.

Вдруге я зіткнувся з ламою, коли вовк покусав одному монголові обидві руки. Як його привезли до Шанхай-Улли, лама встиг одразу засипати рани піском.

Коли я заходився обмивати рани аква дестилятою, лама страшенно занепокоївся й заявив, що я знущаюся з священних приписів тибетської медицини. Мовляв, землю накладено з усіма потрібними молитвами і змивати її — великий гріх, що призведе до смерти хорого.

Але, — як на ламу натиснули з усіх боків, то він примушений був згодитися на таку мою пропозицію: ліву руку він лікує своїми способами, праву я — своїми.

За тиждень мій пацієнт являв собою зразковий саносвітний плякат: «Порівняльна користь європейської і тибетської медицини». Моя рана загоїлась зовсім, ламівська — нагноїлась, заживати й не думала, в хорого була сильно підвищена температура. Усе місто ходило дивитися на цей казус і, коли б це в Європі — з ламою не вітались би за руку. Одне слово, мені довелося досить серйозно лікувати хорого, а лама прийняв його одуження майже як свою моральну смерть. Він навіть виїжджав радитись до свого монастиря — це в кількох стах кілометрах десь на південь, може ви навіть його й бачили, якщо блукали в дорозі, їдучи сюди.

(Тут я згадав наші одвідини покинутого ламами монастиря. Це він, очевидно, й був.)

Він повернувся назад якраз на той час, коли в Шанхай-Уллі розпочалась епідемія віспи. Цілі родини лежали хорі, в гарячці, вкриті червоними плямами, що починали гноїтися. Кілька чоловіка померло, а лама панічно втік, відмовившись лікувати хорих. Лише мої вакциновані, а я їх усіх мобілізував, ходили здорові, не боючись захворіти. А коли епідемія скінчилась, ми скликали величезні збори, де було все місто: воно вмістилося все в дворі мого пункту. Я сказав промову про європейську медицину, а мої ревсомолята виголосили кілька промов, дуже гостро знущаючись з поїджених віспою обличчя тих, хто перехворів, не зробивши собі вакцинації.

Після того мені пощастило обслідувати все місто з погляду сифілісу. Насліді були такі, як я й гадав: поспільна сифілізація. Але тепер уже пункт здобув собі величезний авторитет, і відтоді в призначені години все місто стояло в черзі біля амбуляторії. Я зібрав величезний матеріал про побутові прояви цієї хвороби й написав два-три досліді; вони, гадаю, не будуть нецікаві нашій науці.

(Тут Ч. замовк і я вже боявся, що на цьому він скінчить оповідання. Але співрозмовники його мовчали. Видимо він перепочивав і вони не хотіли його непокоїти.)

Нач. — Докторе, ми чули щось про ціле заворушення тут. Чи не розповісте ви нам і про нього? Я гадаю, вашому замісникові буде дуже повчально послухати про це.

Ч. — Ну, добре, я розповім.

Отже, коли лама повернувся назад, він почав шукати якогось способу підбурити проти мене монголів. Він вигадав цілу складну комбінацію, таку ж тонку, як і відома вам справа Бейліса й приблизно на тій же основі.

Було так: одного разу до мене принесли хорого на запалення нирок. Я бачив, який він безнадійний, і попередив, що хорий має померти. Так і сталося, а щось на третій день його вже викинули в «Долину смерги».

Лама тільки й чекав цього моменту. Негаймо за допомогою своєї агентури він почав ширити чутки, ніби я зарізав цього хорого. Тут я мушу зупинитись.

(Ч. хвилинку помовчав, потім почав говорити дуже повільно, видати хвилювався).

Ч. — Ви знаєте, що, товаришу комуністе. Я був притримувався того погляду, що лікар повинен бути гуманістом — і край. Але тут я зрозумів, що оцей хлопчисько — Костя — таки правий, коли він сперечався зі мною про те, що навіть тут, у суспільстві, близькому до первісного комунізму, після того, як вони скинули феодалів — теж точиться клясова боротьба. Ви розумієте, як сталося: за мене весь час були ревсомольці, а проти мене — лама, кілька заможних кочівників — і край. Чому вони були проти мене? Адже я своєю роботою розкрив очі бідняцтву на ламу, як він з своїх клясових інтересів всіляко експлуатував хвороби цього нещасного міста. А заможні сподівалися, що влада лами допоможе їм і далі тероризувати бідняків. Отже сталося так, що я став клясовою силою на боці ревсомолу. Я вже старий і небагато переживу після пірроку перебування в Шанхай-Ульських умовах — але вперше тут я зрозумів, що й медицина є клясова зброя.

Отож я негаймо звернувся до голови хошуну з просьбою скликати міські збори, щоб спростувати ламівський наклеп. Голова погодився, але сказав, що настрій у частини міста дуже поганий і він боїться, коли б наш пункт не побили камінням і не вигнали геть у пустелю.

О, це були знамениті збори! Вони відбулися поблизу в'язниці і я помітив, що за дверима її стоїть уся місцева залога — п'ять цирків, озброєних мавзерами. Очевидно їх поставив тут голова хошуну про всякий случай.

У дворі зібралось знову все шанхай-ульське населення. Коли я ввійшов туди — там саме починалася ціла бійка: ревсомольці побилися з прихильниками лами. Гурт був сердитий як тигр, і мені дуже тяжко було розпочати промову, аж надто заважали ламівські прихильники. Нарешті я все ж дістав слова і, як тільки міг спокійно, пояснив, що хорий був у безнадійному стані, як я про те попереджав і що помер хорий без операції.

Мій спокійний вигляд очевидно справив добре вражіння і, доки Костя перекладав мою промову, я бачив, що нарід більш-менш прихильно до мене ставиться. Але після мене дістав слово лама і все зіпсував.

Костя перекладав мені його промову. Вона була вдало спрямована на те, щоб запаморочити голови кочівникам. Він почав з цілого ряду священних цитат з Будди, чим дуже розсердив ревсомольців, але дуже вплинув на решту кочівників. Його аргументація сходила на те, що радянські емчі надіслані сюди з спеціальною метою нищити вільних монголів — він був навіть не від того, щоб заявити, ніби й Радянський Союз хоче продовжувати політику царського уряду — загарбати собі зовнішню Монголію. Але він не наслідювався це сказати одверто, бо тут була молодь з ревсомолу й представники влади. Тим то він і обмежився в цьому лише дрібничками, зате всю свою антирадянську агітацію скерував проти нашого пункту.

— Монголи! — кричав він. — Хіба кров вашого брата в ваших жилах не кличе до помсти?! Хіба ви припустите, щоб білий собака знущався з тіла монгола?! — тут він яскравими образами почав доводити, що нас усіх треба побити камінням і вигнати з Шанхай-Улли.

Настрій натовпу ставав чимраз поганіший. Ламівська агентура робила свою справу, і я покладав останні надії на моїх ревсомольців.

Звичайно, я не помилився.

Балдан — отой самий, що я вилікував йому переламану ногу, вийшов наперед і попросив слова. Йому дозволено говорити, хоч ламі це було не дуже до вподоби.

— Монголи! Нахорте! Товариші! — сказав Балдан. — Ось уже три місяці радянський емчі живе серед нас. Згадаймо, що було в Шанхай-Уллі до нього.

— Нас лікував одей самий лама. Монголи, чи мало з нас мають на своєму тілі виразки від розпеченого дроту, яким лама випікав з нас бісів! От ти, приміром, Доржію, покажи свої виразки!

Доржій, що досі слухав ламу в паніці, не знаючи кому вірити, посміхнувся й розкрив халата. На грудях йому синіли три глибоко випечені виразки.

— Чи вилікував тебе лама від пранців цими болячками?

— Ні, якого біса, не вилікував.

— А що ти йому за це заплатив?

— Уй, багато заплатив — три барани дав.

— От бачиш! А хіба з вами — Тангуте, Льопсене, Куко, Кумбуме — не зробив те саме лама? — Запитані монголи відповідали позитивно.

— Ну, а тепер скажіть, скажіть ті, кого лікар врятував від чорної хвороби — вам було дуже боляче, коли він вас колов?

— Пфуй! Єрунда! Не болячіше, ніж коли воша вкусить.

— А що він з вас за це взяв?

— Нічого.

— От бачите! А мені він навіть приставив нову ногу! — для більшого ефекту переборщив Балдан. — І ця нога мені робить краще за стару.

Він заплигав перед усім народом, піднявши халата й скинувши чоботи, щоб усі бачили його голі ноги.

Лама зблід, а ревсомольці почали з радощів і собі танцювати. Вони таки наполовину витанцювали мені назад мою ледве не втрачену репутацію. На щастя мені прийшла до голови геніяльно проста ідея. Я зупинив танцюристів і попросив слова для позачергової заяви.

— Нема нічого простішого, як перевірити брехливість заяви лами, — сказав я. — Ходімте в «Долину смерті» й перевірко, чи зарізано нещасного мого казуса — чи це вигадка лами.

Я просто дивувався, як дя думка не прийшла мені в голову раніш. Краще пізно, ніж ніколи.

Голоси зібрання поділилися. Частина запевняла, що йти даремно. Все'дно мертвого вже роздерли собаки. Але решта настоювала на тому, щоб піти й подивитися. Одне слово, ми всі пішли, чоловіка двісті. Мене і персонал ревсомольці оточили ніби почесним ескортом. До речі, я звернув увагу на те, що лама кудись зник і розтлумачив собі це, як ознаку моєї перемоги.

Що ж ви гадаєте? Собаки встигли тільки об'їсти ноги мертвякові. Але всяк зрозумів, що рани в ногах не є місце, де ріжуть людину на смерть.

Але не в цьому справа. Найжахливіше було те, що в небіжчика був розрізаний живіт.

Я схопився за голову — треба було користати з того, доки вона ще в мене на плечах — і хвилинку подумав серед цілковитої тиші, що по ній мала прийти буря.

— В чім річ? Хто розрізав живіт? — Думка мені працювала дуже енергійно. Нарешті я здогадався.

Я покликав найближчих монголів і показав їм на зовсім свіжий розріз: кров не витекла з вен. Вони зрозуміли, що живіт розрізано вже мертвій людині. Балдан і ревсомольці крутилися на місці, як забуксували мотоциклетки.

— Хто зробив це? Чому навколо нема трупних собак? — Тоді хтось вигукнув.

— Це лама!

Цей вигук правив за сигнал для натовцю. Лама таки зник. Балдан кричав далі;

— Нахорте! Монголи! Обшукаймо місцевість! Лами нема! Собак нема! Ми зараз повинні зрозуміти все.

Весь натовп розбився на купки й побіг у різні боки. Балдан нараз помітив, як за горбком з'явився чорний собака. Він схопив мене за руку і ми побігли туди, як скажені, ще чоловіка з десятьма.

Збігши на горбок, ми побачили надзвичайну картину. В колі трупних собак рачки стояв лама. Собаки обступили його з усіх боків, і я одразу зрозумів, у чім справа. Лама побіг наперед, коли він зробив своє і пішов геть, його наздогнали трупні собаки, і він мусів сидіти на одному місці, не рухаючись, бо інакше собаки розірвали б його.

Ми кинулися вниз з горбка. Забачивши нас, лама заверещав, забув про собак і кинувся тікати. Ледве він скочив, собаки плигнули на нього, і нам довелося рятувати ламу від смерті.

Що було потім — ясно. Нам довелося охороняти ламу від натовпу. Його провели на мій пункт, де я за всіма правилами європейської медицини зробив йому перев'язки. Потім йому дали коня й харчів доби на три — і він зник у пустелі в напрямі того монастиря, що ви його мабуть знайшли в Гобі.

— Так, ну а тепер усе населення пройшло медичний огляд і є — постійні мої пацієнти, — сказав Ч., замовк і запалив цигарку».

Після того в бльокноті журналіста намальовано кілька монгольських облич і лама з фашистською свастикою на халаті. Видимо, він чекав, чи не скаже ще чогось д-р Ч. Потім знову йде запис. Розшифруємо.

«Ч. — Я знав, що мій обов'язок радянця буде ширший за обов'язок лікаря. Я усвідомив собі це, зіткнувшись з таким фактом, як агропропаганда.

В Гобі нема сільського господарства — лише кочівництво, попасання худоби. Держава надсилає борошно, сушене м'ясо, сіль — мешканці Шанхай-Улли з'їдають надіслане. Усі голодують разом, якщо не рахувати лам і багатії. Адже це — голодна Гобі, а своїє худоби в кочівників замало, щоб могли прожити сито.

Власне кажучи, досі Шанхай-Улла — штучне місто. Державі треба мати якийсь опорний пункт у пустелі, через те вона субсидує тих, хто згоджується тут жити.

Візьмімо, наприклад, в'язницю, одю єдину цегляну будівлю в місті. Не слід проте думати, що турботи монгольського уряду про своїх громадян починаються з побудови в'язниці. Тут справа в тому, що з юрти в'язниці не зробиш — надто легко втекти, потрібні міцніші стіни.

Так от, був у в'язниці якийсь бунт. Ув'язнені, разом з конвоїром, втекли геть. Це був величезний скандал, але закінчився він тим, що всі втікачі повернули назад, попросили пробачити їм утечу: вони проблукали кілька днів у пустелі, зголодніли й не знайшли іншого виходу, як повернутися назад і знову сісти за ґрати.

Берлінський лікар: — Аналогічний випадок був у Берліні...

Ч. — Або так, наприклад: вкрав у мене один пацієнт лярингоскопічне дзеркало. Утік на верблюді кілометрів сто, поблукав у пустелі тиждень, а потім повернувся, ледве відшукавши шлях назад, напівмертвий від голоду й спраги.

Одне слово, ви бачите, що справи тут досить погані. Гобійцям, я гадаю, слід платити гроші за те, що вони живуть у пустелі. Про землеробство ніхто з них зроду не чув. До речі, лами навчили їх ставитися до землі, як до святої речі, яку копати гріх. Я ж привіз з собою кілька картоплин, гарбузячого насіння й підручник з городництва. Там я прочитав, що, угноївши добре пісок, можна на ньому посіяти картоплю та іншу городину. Звичайно, не на чистому піску, а на такому, як оце ми тут маємо, змішаному з глиною й іншими ґрунтами. Я вирішив зробити тут щось ніби радгосп «Гігант».

Поки я угноював землю — сміхові монголів не було краю. Вони зовсім не розуміли, для чого я це роблю і гадали, що я з глузду з'їхав.

Нарешті на мою просьбу ревсомольці зібрали багато народу й привели на пункт. Посередині я зробив клямбу — ви мабуть її бачили вдень. Центр клямби Костя прикрасив п'ятикутньою зіркою з камінців.

Коли зійшовся нарід, я виніс з юрти вісім картоплин і чотири гарбузових насінини, поклав на долоні й спитав:

— Бачите?

— Бачимо.

— Так от, через три місяці те, що я зараз тримаю на одній руці, ледве вміститься у великий лантух.

Я розрізав кожну картоплину на чотири частини й засипав землею. Потім показав насіння й пояснив, що з оцієї дрібноти виростуть гарбузи, великі як три голови разом.

Сміху було до біса. На мене показували пальцями. Нарід розійшовся з таким виглядом, начебто його даремно потурбовано. Вони бо не знали, що земля може народити щось більше за гобійську суху травичку. Вони навіть дерев не бачили.

За два-три тижні виткнулися перші паростки. Відтоді увага в місті до мого городу збільшувалась просто пропорційно до кількості й розмірів зелених пучечків, що стирчали з землі.

Оце недавно, перед вашим приїздом, настав урочистий день. Я сповістив, що виконаю обіцяний трюк. Справді, гарбузяки вирости величезні. Картопля теж визріла дуже добре — мабуть вперше в історії Гобі.

Тепер я говорив з натовпом уже голосом переможця.

— Ви пам'ятаєте, що все вкладає до землі я тримаю на одній руці?

— Пам'ятаємо. Але бачимо тут лише оді три великих шари.

— Хе, я хитрий як муха! Я сховав решту під землю, щоб вас більше здивувати.

Ми заходилися з Костею добувати картоплю — і монголи зчинили великий галас, коли побачили, що лантух сповнюється картоплинами.

— Ми набрали понад пуд картоплі і вирвали чотири гарбузи. Цього вечора вся Шанхай-Улла спробувала смаженої на баранячому лої картоплі потрохи, правда, бо я залишив половину на засів, — і гарбузової каші. Я знову перемиг. А на наступне літо я проситиму мого колегу подбати за те, щоб він нагадав ревсомолові його обіцянку: засадити показовий город.

(Тут Ч. позіхнув і сказав, що хоче спати. Я швидко втік, боючись, коли б мене не побачили біля юрти).

На цьому закінчується стенографічний запис у блокноті журналіста.

Другий день, коли лікарі здавали один одному реманент, не був особливо цікавий. Зарізали барана на м'ясо для подорожі назад.

Цілий день Гага ладнав машину, надвечір привели кількох коней, покататися по пустелі. Це заслугує на окрему увагу.

Монгольські коні — низенькі, але дуже витривалі. Вершник сидить випростаний, трохи перехилившись набік, поперемінно на правій і лівій половині тіла на вузькому й високому дерев'яному монгольському сідлі не всидиш. Монгольські коні зовсім не знають європейських правил їзди — це й призвело до кількох жахливих пригод.

Посідавши на коней, журналіст і письменник, що випадково встряв до чергових журналістових мандрів, — виїхав в пустелю. Коні одразу взяли тютцем, а потім перейшли на галоп. Журналістові лякатись нічого було: йому майже без напруги можна було, опустивши вниз довгі ноги, упертися в землю й випустити коня з-під себе. Але письменникові було значно гірше.

— Я зараз упаду, — кричав він, — що робити? Кінь мене не слухає.

— Тримайся за повітря! — порадив журналіст. За хвилину він почув зойк позад себе. Наперед вибіг кінь без верхівця. Шкурупії борсався позаду, безпомічний як слимак.

— Ну, тепер тримайся вже за землю! — зрозумував журналіст і так зареготався, що сам ледве не впав з коня.

Але його пригода тільки но починалася. Не слухаючись вудил, кінь поніс його... просто до в'язниці і там став. З в'язниці вибіг стривожений дирик з рушницею наготові. Коли він побачив журналістове обличчя, він зареготався і порадив йому забиратися геть. Адже двір в'язниці — це не манеж.

На щастя, хвилину за п'ять кінь рушив знову. На цей раз він під'їхав до великої юрти. З юрти вилізло чоловіка з 30 хлоп'ят і почали голосно знущатися з невміння журналістового вправлятися з конем. Лекцію зірвано, бо це була школа, і вчитель вийшов на двір пореготатися й собі.

Кінь простояв біля школи рівно до того часу, як учні вичерпали весь резерв дотепів і знущань. По тому він вирушив назад до приміщення пункту, де журналіст зліз і пішов дивитися, як письменникові масажують розбите від падіння місце, звідки ноги ростуть.

Наступного ранку, о 4-ій годині, перший склад експедиції вирушив назад до Улан-Батору.

Тут залишилися: берлінський лікар, нова фельдшерка і Костя.

Від'їзд був дуже врочистий. Адже в Шанхай-Уллі, відрізані кількома сотнями кілометрів пустелі, залишалися на півроку три радянці продовжувати справу, що її блискуче розпочав доктор Ч.

Над аркою експедиції підняли нового червоного прапора, проспівали пролетарський гімн. Уся тимчасова шанхай-улльська радянська колонія в складі десяти чоловіка, рахуючи й приїжджих, вишикувалася в дворі і нач. сказав невеличку промову про міжнародне становище. Він звернувся до Ч.

— Від імени Наркомздор'я РСФРР я мушу заявити, що ви тримали себе тут чудово. Я щасливий визнати, що мій проєкт надіслати до Шанхай-Уллі експедицію — розв'язаний саме завдячуючи вашій і вашого персоналу відданий роботі. — Докторе з Берліну, я споді-

ваюся, що ваше перебування в Шанхай - Уллі буде таке ж продуктивне, як і робота першої експедиції.

Берлінський лікар мовчки схилив голову. Повіки йому були червоні. Видимо він не спав цілу ніч перед розлукою з нами.

Від'їжджаючи розцілувалися. За дні мандрівки і перебування тут, усі поріднилися між собою, бо за ці короткі дні небезпека загибелі кілька разів заглядала в очі мандрівникам і ті зрозуміли, як треба шанувати і тих, хто повертається до Улан - Батору, і тих, хто залишається в пустелі — продовжувати велику роботу в гобійському місті.

Гата дав газ. За годину Шанхай - Улла немов мариво, зник з очей подорожан.

Шлях назад не був уже такий важкий, як шлях до Шанхай - Улли: Гата знав тепер, куди слід їхати, і прямував по слідах свого попереднього рейсу, дуже добре бачачи на ріні сліди доджевих шин. Але був він такий же обережний: маючи на три чверти незужитий запас бензини, він про всякий випадок знову зняв глушника, економляючи цим певний процент бензини.

Шлях назад пройдено щось за п'ять днів. Мандрівники відшукували сліди своїх нещодавніх ночівель, але й разу не зустріли якоїсь юрти з тих, де вони діставали кумис і верблюжаче молоко. Доктор Ч, пояснив:

— Ви не знаєте, до чого непосидючий нарід кочівники. Одного разу біля мого медпункту тиждень простояв табір щось із трьох юрт. За цей тиждень вони тричі перебиралися з місця на місце. Вони переносили юрту всього сажнів на десять — хоч би й гірше аби інше: на одному місці більше трьох днів не могли всидіти. Так чого ж ви сподівалися знайти кочівників, що були тут тиждень тому? Вони ж безперечно поїхали кудись кілометрів за триста, розповідати сусідам про останні новини — ваше прибуття. Будьте певні, вся Гобі знає про те, що в напрямі Шанхай - Улли проїздив автомобіль із новими лікарями.

Справді, коли мандрівники надібали першу юрту, її господарі зовсім не здивувалися, хоч це були вже зовсім нові люди. Вони розпитували Ч. про Шанхай - Уллу, і той монгольською мовою (він вивчив її, збираючись, коли здоров'я дозволить, на все життя залишитись серед монголів) розповідав їм усе цікаве.

Минуло три дні мандрівки. Найтяжча частина шляху лишилася позаду. Одного дня, зупинившись у юрті, Гата почув, що монголка, доячи верблюдику, співає якоїсь дивної пісні. Слова цієї пісні він переклав так:

«Пустелею їде верблюд на колесах,
Він ричить немов тисяча вовків.
Але він не страшний монголам,
Не страшні уруси, що сидять на ньому.
Радянські уруси сидять на верблюді,
Вони напувають його водою й бензином.
Вони їдуть пустелею Гобі
І везуть монголам ліки.
Від Цецерліка й до Шанхай - Улли

Чути пісню монголів:
Ви везете монголам здоров'я
Сахен байн, радянські уруси».

— Бачите, я ж казав, що про нас знає вже вся пустеля,— сказав лікар і засміявся.

Дальший шлях не був чимось особливо цікавим. Оразу ж, як ввійшли з Гобі, почався надзвичайно сильний дощ. Коли б тут були старожили, вони переконували б, що це найсильніший дощ за весь час існування пустелі. Але старожилів не було: мандрівники промокали без усяких свідчень.

Почувати цього дня було не так то й приємно: майхан перепускав воду, спальні лантухи набубнявіли, лише коньяк рятував від перестуди.

Дощ трохи зіпсував Гаті блискучий поворот додому. Усі канави і влоговини набралися водою. Для гобійців цей дощ був справді рятівником: адже перед тим вони повибирали майже всі запаси води з резервуарів.

А з автом ледве не трапилося нещастя. Перед останнім гірським пасмом Гата потрапив у канаву, й авто рішуче загруз у ній, відмовляючись пересуватися далі. Виходило ніби так, що за двісті кілометрів від фінішу авто безнадійно загруз й тепер треба невідомим способом, пішки діставатися до Улан-Батору.

Гата був філософ. Тому він, обдивившись аварію, цмокнув губами й заявив:

— Ах, клясно сіли! На красоту! На великий палець!

Він зібрав пальці правиці в пучку, підняв великий палець угору, двічі прихлопнув по ньому долонею лівої руки, потім пальцями правої руки удав, ніби сипе сіль на верх лівої руки.

Проте засісти тут він нізащо не згоджувався. Краще йому вмерти було, ніж не дістатися щасливо назад. Озираючись на околиці. Неподалеку була кам'яниста сопка. Гата мобілізував мандрівників принести з сопки великого каміння. Він обпер домарат об один з таких каменів і підняв загрузлі колеса вгору. Пудів з двадцять каміння покидали в канаву під ці колеса, змінивши кардинально геологію канави. Тепер авто стояв усіма чотирма колесами на твердому ґрунті. Гата заліз до правила, дав газ і авто опинився на землі. Так розв'язали катастрофу.

Нарешті авто дійшло до Улан-Батору. Фельдшерка неприродно реготалася, забачивши місто, д-р Ч. простогнав: „Ой, скільки людей!“ і засунув носа в комір пальта.

Не доїжджаючи до будинку Мінздраву, журналіст і письменник зішли з авта і пішли додому, жахаючи перехожих облізкою шкірою на обличчях і занадто мандрівницьким виглядом.

Вони були ніби й сторонні глядачі на урочистій зустрічі експедиції мінздоровцями, але разом з тим, за дні мандрівки вони так зжилися з справою експедиції, що їм було б дуже неприємно, коли б до них поставились як до сторонніх людей. Через те вони здезертували з зустрічі.

Тепер лишається закінчити повість про атаку на Гобі, як і годиться.

Епілогом

Що сталося далі з усіма учасниками повісті?

Про берлінського лікаря й нову фельдшерку досі нічого невідомо — ще не скінчився, коли пишуться ці рядки, термін їхнього перебування в Шанхай - Уллі.

Фельдшерка перші дні брала надзвичайно активну участь у громадській роботі міністерства охорони здоров'я. Ходили чутки, ніби вона залишила Монголію і поїхала до Вінниці, запевнивши всіх, що не може жити без великого міста.

Доктор Ч. виїхав у нову експедицію в Гобі, до центрально-західної частини. Він каже, що для його наукової роботи потрібні ще два-три змістовні казуси.

Гата дістав величезний поверстний гонорар, змив з себе масло, три дні спав. На п'ятнадцятий день він поїхав знов у пустелю.

Журналіст і письменник помандрували далі.

Епілог другий і останній. Розмови декого з журналістом

1) Російський письменник Л. НІКУЛІН: Ну й ну! Ну й Гобі! Я оце був в Сагарі. Там по базах є електрика й готелі. В ресторан без піджака і не помисли ввійти.

2) Гата: Слухай, журналісте, чого це ти такого про мене понаписував? Це ж у мене щомісяця такі мандрівки. Яке ж це геройство?

3) Лікар Ч.: Ах ви, пройдисвіте, ви таки підслухали, що я розповідав! Як ви це опублікуєте, я вас зітру з землі. І потім — нічого особливого нема в моїй роботі. Кожний свідомий радянський лікар це зробив би на мойому місці.

4) Письменник (східно): Їздив оце й я з тобою.. Гм.. мушу сказати, що до твого репортажу приєдналася деяка частина того, що ми звемо творчою вигадкою.

Журналіст (відповідає): Припустімо, що не все тут точно відповідає дійсності. Правда, деякі пригоди я загострив, де-які події примонтував, дещо подав страшнішим, ніж воно справді було. Але ж я пов'язав вигадане з справжніми умовами життя в пустелі. Доведіть мені, що найменша з описаних пригод не могла статися в Гобі. Мовчите? Атож!

Шанхай - Улла, Улан - Батор. Алтан - Булак. Кордон. Троїцько - Савськ. — Добридень, СРСР! Як приємно бути знову під радянським сонцем! Заступник голови Троїцько-Савського аймачного виконкому тов. Онуфрієв зустрічає нас і каже:

— Ну, що, добре попоїздили? А в нас тут сталися такі події! Докотилися до нас хвилі п'ятирічки! Досі у нас щороку відкривали по шість нових шкіл, а цього року надіслали нових 35 комплектів.

А ще, знаєте: цими днями прийшло перших три трактори. Все місто збіглося дивитися на них. Цікаво ж: я сам вперше бачив трактора. Завтра переправимо трактори через кордон. Хай в Алтан-Булаку подивляться. Адже ми повинні дружній Монголії показати, як треба опанувати техніку, щоб іти до соціалізму.

Так, СРСР повинен показати молодшій некапіталістичній республіці шлях до знищення влади бурханів, шлях до соціалізму. Хай на сьогодні деякі монгольські звичаї ще й вражають своєю відсталістю, хай МНР лише починає проробляти перші кроки до соціалізму, — але запорука її швидкому піднесенню — і господарському, і культурному — це революційній незалежній, некапіталістичній лад, що його встановили в себе монгольськ, трудящі, ширі друзі і учні СРСР.

Харків — Верхньо-Удинськ — Алтан-Булак — Улан - Батор — Пустеля Гобі (Шамо) — Шанхай-Улла — Хабаровськ — Владивосток — Київ — Харків. Липень 1930 — березень 1931.

Деякі історичні джерела й етнографічні праці, що ними автор доповнював особистий досвід, пишучи цю книжку:

1. Позднеев. Очерк быта буддийских монастырей. 1887.
2. Сарат Чандра-Дас. Путешествие в Тибет 1904.
3. Б. Келлерман. Малый Тибет. Индия. Сиам. 1930.
4. Г. Ольденберг. Будда. 1898.
5. Рис Дэвидс. Буддизм. 1906.
6. Минаев. Буддизм. 1887.
7. Г. Ольденберг. Буддийские легенды. 1894.
8. В. Васильев. Буддизм, его догматы.
9. Свен Гедин. Путешествие в Тибет.
10. Свен Гедин. Кризь пустелі Азії.
11. А. Калининков. Национально-революционное движение в Монголии. 1926.
12. П. Козлов. Три года в Монголии и мертвый город Хара-Хото. 1927.
13. С. Крушельницький. Монголія. 1930.
14. В. Вплєнський-Сибіряков. Монголія.
15. Л. Савельєв. Молодь у східних колоніях. 1927.

Редактор групи М. Тардов. Сдано до друку 5-II-32 р. Формат паперу 62 x 94. Паперових аркуш. в 1 прим. 5¹/₂. Замовлення № 355. Тираж 5.000 прим. Техкер. С. Білокінь. Підписано до друку 5-VII-2 р. Вага 1 метр. стопа 76 клг. Друк. знаків в 1 папер. акр. 101.374. Укрголов-літ 8697. 14-VI-1931 р.

ЗМІСТ

	Стор.
Замість передмови	3
По той бік кордону в Алтан-Булаку	5
Автобездор до Монгольської столиці	19
Місто Червоного Багатиря	30
Богдоханова малина	57
Три дамські родзинки	65
а. Шлях до Будди	67
б. Ц а м	74
в. Шлях до собаки	82
г. Кіндівка не без моралі	85
Ворог-спірохета	87
Авта, шляхи, шофери	98
Революційна Монголія святкує	105
Атака на Гобі:	
I.	117
II.	127
III.	135
Замість епілогу	174

Ціна 4 крб. 25 коп.

Оправа 60 коп.

